

ÚJRAÉLESZTÉS

SZERKESZTETTE
SZÁSZ ISTVÁN TAS

A 2012. MÁJUS 30-ÁN
A MAGYAR ÍRÓSZÖVETSÉGBEN

A KOLOZSVÁRI
HITEL
FOLYÓIRATRÓL

RENDEZETT KONFERENCIA ANYAGA

„A magyarnak csak egy rokona van: Európa, s ez a rokon sem akar tudni rólunk. [...] Bennünk Európa túléli saját magát”

Albrecht Dezső (1936)

Első borító: A Hitel asztala ma, a rendszeres illetve az ünnepi találkozók egykor szokásos ülésrendjével

Hátsó borító: A Hitel-Múzeum-Galéria Makovecz Imre tervezte háza Leányfalun

Előszó és hátsószó: A 2012. május 20-án a Magyar Írószövetségnél rendezett egész napos Hitel konferencia elnöki asztala, illetve a zárást követően készült közös fénykép

C Dr. Szász István Tas, 2018

drszaszi@t-online.hu

Grafikai tervezés: Vertel Beatrix * Árgyélus Grafikai Stúdió Kft.

Fotók:Püspöki Apor * APLI Design Kft.

Szöveggondozás: Pödör Ilona

Borító nyomdai előkészítés: Csipkés Gábor

Nyomdai előkészítés: Máté István

ISBN: 978-615-81002-1-2

Árgyélus Grafikai Stúdió Kft.

Kiadó: Jancsó Alapítvány - Faluház és Ravasz László Könyvtár

Felelős kiadó: Jancsó Antal és Szelekovszky Beáta

Nyomta: Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

Támogatók:

NKA Nemzeti Kulturális Alap

Bethelen Gábor Alap

EMMI

TARTALOMJEGYZÉK

- ELŐHANG
- MEGHÍVÓ ÉS PROGRAM
- REFORMTÖREKVÉSEK ERDÉLY SZELLEMI ÉLETÉBEN
Pomogáts Béla
- A HITEL SZÜLETÉSE, CÉLJAI ÉS SORSA.
Szász István Tas
- NEMZEDÉKI ÉRTÉKHORIZONTOK DRÁMÁJA
Az Erdélyi Fiatalok és a Hitel konfrontációi 1935 és 1940 között
Cseke Péter
- A KORUNK ÉS A HITEL KAPCSOLATA
Gaál Gábortól Gáll Ernőig (1936–1984)
Csapody Miklós
- AZ ELFELEDTETÉS TÖRTÉNETE ÉS OKAI
Zólya Andrea Csilla
- A KÖZÖSEN GONDOLKODÓ HELIKON ÉS HITEL
Szász István Tas
- A HITEL ÉS AZ EGE KAPCSOLATA
Farkas Zoltán
- A HITEL KÉSŐI KISUGÁRZÁSA ÉS A HITELESEK SZEREPE
A TÚLÉLÉS ÉVTIZEDEIBEN
Dávid Gyula
- KÉT KORSZAK HITELEI AZONOS CÉLOKÉRT
Papp Endre
- MAKKAI LÁSZLÓ (Kolozsvár, 1914. július 10. – Budapest, 1989. december 1.)
Makkai Lilla
- SZABÉDI, A HITEL ÉS A TERMÉS
Kántor Lajos
- TRIPTICHON Avagy a Hitel három szerkesztőjéről:
Albrecht Dezsőről, Vita Sándorról és Kéki Béláról
Kónya-Hamar Sándor
- VENCZEL JÓZSEF,
A HITEL SZELLEMI KÖRÉNEK JELESE ÉS TRAGIKUS SORSA
Székely András Bertalan
- HINNI ÉS HIHETNI EGYMÁSBAN A kolozsvári Hitel jelentősége ma
Szakolczay Lajos
- A KONFERENCIA UTÁN SZÜLETETT, KAPCSOLÓDÓ ÍRÁSOK
- IKARUSZ-TERMÉSZET ÉS BÖRTÖNKENYÉR
Demeter Béla, egy személyes tragédia közösségi vonatkozásai
Kónya-Hamar Sándor
- KEMÉNY JÁNOS
Kemény Endre
- A MINDIG HAZATÉRŐ (Tamási Áron)
Bertha Zoltán

MEGHÍVÓ

A MAGYAR ÍRÓSZÖVETSÉG,
A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA
(ANYANYELVI KONFERENCIA),
ÉS A HITEL MÚZEUM-GALÉRIA
TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁN EMLÉKEZIK MEG
AZ IDÉN 77 ÉVES KOLOZSVÁRI HITEL CÍMŰ NEMZETPOLITIKAI
SZEMLÉRŐL
ÉS SZELLEMI HOLDUDVARÁRÓL

*A konferencia helye a Magyar Írószövetség székházának klubhelyisége
Budapest VI. kerület Bajza utca 18 szám
A konferencia időpontja: 2012. május 30, szerda reggel 9 és este 19 óra között*

PROGRAM

9 óra

Üdvözlés: Szász István Tas

I. rész. Üléselnök: Kántor Lajos

- Megnyitó előadás: Reformtörekvések Erdély szellemi életében (**Pomogáts Béla**)
- Röviden a Hitel történetéről és utóéletéről (**Szász István Tas**)
- Az Erdélyi Fiatalok – Hitel disputa (**Cseke Péter**)
 - A Korunk és a Hitel kapcsolata Gaál Gábortól Gál Ernőig (1936-1984) (**Csapody Miklós**)
(Felolvassa: Málnási-Szász Myrtil)
- A 75 éve rendezett Vásárhelyi találkozó és a Hitel. Hitek és tévhitek (**Márkus Béla**)

10 óra 50 – 11 óra 10: kávészünet

II. rész. Üléselnök: Cseke Péter

- A Hitel és a történelmi szerepvállalás, a harmadik Hitel (**Vallasek Júlia**)
- Az elfeledtetés története és okai (**Zólya Andrea**)
- A közösen gondolkodó Helikon és Hitel. Mának szóló üzeneteik (**Szász István Tas**)
- A Hitel és az EMGE kapcsolata (**Farkas Zoltán**)
- A Hitel késői kisugárzása és a hitelek szerepe a túlélés évtizedeiben (**Dávid Gyula**)
(Felolvassa: Málnási-Szász Myrtil)

13 óra – 15 óra: ebédszünet

III. rész. Üléselnök: Szász István Tas

- A kolozsvári Hiteltől a budapesti Hitelig, két korszak Hitelei azonos célokért (**Papp Endre**)
- A Hitel szerkesztőinek élő hangja (**Záhony Éva**)
- Makkai László az alapító (**Makkai Lilla**)
- A Hitel mártírjai - Szabédi László a Hitel és a Termés (**Kántor Lajos**)
 - Sorsfordulók Demeter Béla életében (1910-1952) (**L. Balogh Béni**)

16 óra 40 – 17 óra: kávészünet

IV. rész. Üléselnök: Sípos Lajos

- Venczel József a Hittel szellemi körének jelese és tragikus sorsa (**Székely András Bertalan**)
- Triptichon, avagy hárman a Hittel szerkesztőiből: Albrecht Dezső, Vita Sándor és Kéki Béla (**Kónya-Hamar Sándor** összevont előadásai)
- Hinni és hihetni egymásban. A kolozsvári Hittel jelentősége ma (**Szakolczay Lajos**)
- Zárógondolatok (**Pomogáts Béla**)

A konferencia zárása kb. 19 órakor

ELŐHANG

2012-ben végre elérkezett az idő, hogy a magyar tollforgatók történelmi emlékhelynek nevezhető szakrális központjában, a Magyar Írószövetség Bajza utcai székházában is bemutatkozzon az oly sok éven át feledésre ítélt kolozsvári *Hitel* folyóirat.

Támogatást akkor még nem sikerült szerezni, így megoldásul maradt a saját erő, az előadók önzetlensége, meg néhány felajánlott közösségi szálláshely igénybevétele. A konferencia négy szakaszban, reggeltől estig tartott, az ebéd biztosítása valamint a kávészünetek kiszolgálása is ott helyben történt. Utána a résztvevők Leányfalura utaztak, ahol a *Hitel Múzeum-Galériában* és kertjében láttam vendégül a jeles társaságot és kísérőiket.

Terv szerint az előadások kötetben is megjelentek volna, illetve video felvétel készült az egész napról, de anyagiak híján ezek kiadása elmaradt. A helyzet azonban azóta változott, a lehetőségek bővültek és a NKA, a..... valamint a Bethlen Gábor Alapítvány jóvoltából nagyobb terveket is szőhettem. Így – a több éves munka nyomán – elkészült összefoglaló emlékkötetet, a *Hitel* tíz esztendejének teljes és mai olvasatban született gondolatokkal is kiegészített anyagát, jelentős támogatással, sikerült kiadnom. A nagy terjedelmű kötetben azonban nem fért el a konferencia anyaga, illetve a kolozsvári Hitellel kapcsolatban megjelent eddig tanulmányok sora. Ezért ezeket két kisebb pótkötetben tárom az érdeklődők elé.

A *Hitel* konferencia előadásait, az egyik-másik szerzőtől megkapott – az előadásforma korlátait meghaladó – teljes tanulmány közlésével egészítettem ki. Az egyik elmaradt előadást, az utóbb megjelent tanulmánnyal pótoltam, illetve még két a tárgyhoz szervesen hozzátartozó írást is beszerkesztettem a kötet végére.

Az Újraélesztés cím – A *Hitel* több évtizedes elhallgatásának ismeretében – talán nevezhető magától értetődőnek.

Az utóbbi harminc esztendőben ezzel kapcsolatban kiadott írásaimat is egy másik kisebb kötetbe gyűjtöttem. A lápról és munkatársairól írott dolgozataim gyűjteménye ez s minthogy a szülőházamban szerkesztett folyóirat szolgálatának folytatását jelenti az: Öröklött szolgálat címet kapta.

Így ami könyvkötészeti okokból nem férhetett már el a *Hitel* teljes feldolgozását tartalmazó nagy kötetben, kiegészítésképpen azzal párhuzamosan jelenhet meg. Ezért külön köszönettel tartozom a támogatóknak.

A *Hitel*-generáció kellő értékeléséhez ezek az előadások és tanulmányok fontos adalékokkal járulnak hozzá, és a szerzők illetve a kor jobb megismerése a teljes kiadás anyagának böngészésében is segítséget nyújthat.

A szakma munkásai jól tudják mit jelent ennek a nagy korosztálynak a hozzájárulása megmaradásunk küzdelmeihez, de jó szívvel ajánlom minden érdeklődő (ebben, jelen helyzetünkben, mindenki érdekelt) olvasó figyelmébe is a kolozsvári *Hitel* történetével és kincsestárával kapcsolatos olvasmányok egyre bővülő sorát. Európai sorsunk viharos jelenében útmutató erővel is bírhatnak.

Szász István Tas

Leányfalu, 2018. április 21.

A konferencia nyitó előadása

REFORMTÖREKVÉSEK ERDÉLY SZELLEMI ÉLETÉBEN

Pomogáts Béla

A két világháború közötti erdélyi magyar kulturális életet, illetve közéletet tanulmányozó kutató két igen jellegzetes folyamatra figyelhet fel. Különböző hasonló eredménnyel jár a korszak (akár korábbi és későbbi korszakok) magyar szellemi életének vizsgálata is. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy az irodalomnak mindig a kezdeményező szerepe jutott: a nemzeti tapasztalat és a vele járó, nem egyszer igen fájdalmas tanulságok megfogalmazását szinte minden esetben a szépirodalom (illetve az irodalmi kultúra) kezdeményezte. Így történt ez a huszadik század első két évtizedében, midőn a megújuló magyar irodalom, mindenekelőtt természetesen a Nyugat körül szerveződő írói mozgalom vetett számot igazán tartalmasan, mondhatni egy stratégiai gondolkodás nyomán és ennek keretében a nemzet akkori állapotával és az elvégzendő sürgető feladatokkal, és így történt a két világháború között, midőn a nagy Nyugat-nemzedék örökösei, a népi irodalom képviselői, a szellemi baloldal hívei vagy éppen a konzervatív reformerek jelölték ki az ország megmentésének és felemelkedésének lehetséges útirányait. Talán elegendő, ha olyan írókra utalok, mint Illyés Gyula, Németh László, József Attila és Márai Sándor. Ebben a tekintetben az irodalmi kultúra erősebb felelősségtudatot, ígéretesebb stratégiát és magasabb szellemi színvonalat mutatott, mint bármilyen politikai irányzat, különösen a szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali irányzatok.

A másik, mondhatnám, hasonlóképpen jellegzetes folyamat abban van, hogy az igazán hiteles és eredményes munka általában mindig a különféle irányzatok, mozgalmak és (mondjuk így) „ideológiák” (vagyis eszmei konstrukciók) kölcsönös türelmessége és hatékony kompromisszumokra épülő együttműködése révén alakulhatott ki. Mindig a közösen vállalható eszmények és elvek, a kölcsönösen érvényesülő tolerancia és az együttműködés készsége (amely többnyire engedményeket kívánt, a vezéri ambíciók háttérbe szorítását kívánta) hozta létre azt az irodalmi, mozgalmi, közéleti koalíciót, amely eredményesnek bizonyult. Ebben a tekintetben elgondolkodtatók lehetnek azok a mozgalmi programot jelző névválasztások, amelyeket például az erdélyi magyar szellemi életben tapasztalhattunk. Az összefogás készségére olyan fogalmak utaltak, mint a „Helikon”, a széthúzásra, a szembenállásra olyanok, mint az „Arcvonal”. Mindez a két világháború közötti korszak terméke volt, a második világháborút követő időkben tovább militarizálódott a szellemi élet, és sajnos nem mondhatjuk el azt, hogy ezen a militáns kulturális stratégián mára túl vagyunk. A magyar kultúrának, nagyjából a nyolcvanas években, a kilencvenes évek elején volt egy kölcsönös elfogadásra, a valódi értékek megbecsülésére épülő szellemisége, ezt azóta az ádáz, értelmetlen és nemzeti tekintetben önvészélyes „Kulturkampf” váltotta fel: a kultúrharok egész sorozata.

Mindez természetesen az erdélyi magyar irodalomra, illetve művelődésre is vonatkozik. A román hódítással és a kihívóan igazságtalan trianoni szerződéssel úgyszólván magára hagyott erdélyi magyarságnak először az irodalom: a szépirodalmi művek és az irodalmi intézmények adtak lelki erőt ahhoz, hogy valamennyire elviselje a ráért közösségi

sorsot, és mint nemzeti (kisebbségi) közösség próbáljon megküzdeni vele. Az erdélyi magyarság lelki „túlélésnek” mindenekelőtt az irodalom volt a támasza, ahogy Reményik Sándor, akinek különben Végvári-versei a megalázó és kiszolgáltatott kisebbségi sorsba kényszerített magyar népközösség fájdalmas tapasztalatainak és félelmeinek első kifejezői voltak, *Az egyetlen tett* című költeményében tett erről vallomást: „Mikor a lét pillérei inogtak / És mint a viasz, minden elhajolt, / Egyetlen ércnél szilárdabb valóság / Egyetlen *tett*: a költő álma volt.” Az erdélyi magyarság helytállásának és lelki megerősítésének az irodalom volt az eszköze, illetve az olyan irodalmi jellegű személyes, egyszersmind közösségi állásfoglalások, mint Kós Károly nevezetes *Kiáltó szó* című írása, majd Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Tamási Áron és mások tanulmányai, publicisztikai művei. Az irodalmat, mint közösségformáló és -reprezentáló intézményt mindazonáltal ki kellett egészítenie a tudományos jellegű tevékenységnek: a nagyobb társadalomtudományi tanulmányoknak és esszéknek. Ennek a tevékenységnek volt igen értékes és sokoldalú műhelye a két szakaszban: először 1935-ben, majd 1935 és 1944 között megjelent kolozsvári Hitel, valójában az erdélyi magyar reformnemzedék műhelye és fóruma.

A nagy történelmi fordulatra következő évtizedben az „erdélyi gondolat” határozta meg a kisebbségi helyzetbe kényszerült magyarság gondolkodását: közéleti és kulturális eszméinek rendszerét. Ennek az „ideológiának” átfogó és kiegyenlítő szerepe volt, valójában szinte mindenki elfogadta, aki a kulturális, különösen az irodalmi életben vállalt szerepet. Tulajdonképpen ez az eszmeiség terelt közös lobogó alá olyan konzervatív reformereket, mint Bánffy Miklós, olyan szabadelvűeket, mint Kuncz Aladár, olyan polgári radikálisokat, mint Ligeti Ernő, olyan demokrata reformereket, mint Kós Károly és olyan népi radikálisokat, mint Tamási Áron (folytathatnám a felsorolást). A transzilvánista gondolat azonban a harmincas évek elejére igen sokat veszített erejéből, a felnövekvő fiatal író- és tudósnemzedék már más irányokban kereste útját. Több irodalmi és közéleti vita tanúskodott minderről, itt csupán egyetlen egyre emlékeztetek, talán ez kavarta fel leginkább az erdélyi magyar közéletet. Szemlér Ferenc *Jelszó és mítosz* című 1937-es írására és a nyomában kialakult heves polémiára gondolok.

Szemlér Ferenc úgyszólván leszámolt a transzilvánista gondolattal: „A transzilvánisták módszere – állapította meg – durva dedukció volt, ahol az elmélet született meg először, és az empiria meglehetősen háttérbe szorult.” Kimutatta, hogy a transzilván irodalomnak nem alakult ki sajátos művészi természete, valójában a „nyugatos” magyar irodalom erdélyi ágazata volt. A transzilván liberalizmus tételével szemben hivatkozott az erdélyi történelem állandó társadalmi és nemzetiségi küzdelmeire. Megállapította, hogy a transzilván elveket csak a kisebbségi magyarság hangoztatta, a másik két erdélyi nép végül is nem fogadta el. A szászok a német nemzet keleti előőrsének tekintették magukat, a románokat pedig jobban vonzotta az egyesülés eszméje, mint az erdélyi összefogás. A transzilván ideológia és politika a valóság mérlegén pusztán álmoknak bizonyult: „olyan politikai felfogást tartalmazott, ami nem számolt a kézzelfogható valósággal. Nem látta meg például azt, hogy a mai erdélyi magyarság nem az erdélyi társadalmi közösséget alkotó népek teljes jogú tagja, hanem Romániának egyik kisebbsége. Ez a vakság természetesen politikai romantikát eredményezett.” És ennek nyomán hozta meg elmarasztaló kritikai ítéletét: „a transzilvánizmus csak befejeződés és nem kezdet, egy olyan körnek végleges lezárulása, ami

minden folytatást kizár. Ebben a tulajdonságban az irodalmi és a politikai transzilvánizmus találkoznak.”

A harmincas években fellépő „második” erdélyi nemzedék ennek megfelelően már nem az „erdélyi gondolatban”, hanem más „ideológiákban” találta meg eszmélkedésének mintáit és forrásait. Mindez valójában a korábbi eszmei és közösségi szolidaritást is felszámolta, azok a politikai nézetkülönbségek, amelyeket korábban a közösen vállalt „erdélyi gondolat” elfedett vagy enyhített, a „második” nemzedék képviselőinél nyíltan kerültek felszínre. Mindennek következtében a nemzedék képviselői elkötelezettebben csatlakozhattak azokhoz a különféle szellemi-politikai áramlatokhoz, amelyek a magyarországi közéletben meghatározó szerepet kaptak – így a konzervatív reform, a népi gondolat vagy a marxista baloldal eszmeiségéhez és mozgalmaihoz. Ennek a folyamatnak a következményeként vállalt pozíciót a konzervatív reform táborában például Albrecht Dezső, Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor, a népi mozgalom (és ideológia) erdélyi hívei között Balázs Ferenc, Jancsó Béla, László Dezső, Asztalos István, a baloldalon Balogh Edgár, Méliusz József, Demeter János és mások.

A „második” erdélyi nemzedék egészen más helyzetből indult, egészen más tapasztalatokra támaszkodott és egészen más eszmével lépett fel, mint elődei. Ez a generáció már az erdélyi román berendezkedés után kereste tennivalóit és a magyarság fennmaradásának lehetőségét a román állam keretében. A nemzedék képviselői – szemben az „első” generáció transzilvánista eszmeiségével és elkötelezettségével – új tájékozódást kívántak hozni. Számukra természetes közeget jelentett a kisebbségi lét, és legfeljebb távoli emléket, szüleinek természetes otthonát jelentette a történelmi ország. Nem kényszerültek arra, hogy gyötrelmes küzdelmet folytassanak ifjúságuk nemzeti tudatával, azzal a hagyományos világképpel és életrenddel, amelyet mindenestül elsodort a háború és az uralomváltás. A fiatalok helyzete a kisebbségi társadalom szociális átrétegződését fejezte ki, soraikban a kispolgári és paraszti származás dominált. Szemben az idősebbekkel jól ismerték a román nyelvet és kultúrát, többnyire román főiskolákon végezték tanulmányaikat, a népi társadalmi rétegek közelében éltek, ismerték ezeknek a helyzetét és törekvéseit. Demokratizmusukat nem liberális hagyományok és európai eszmék táplálták, inkább köznapi tapasztalatok, a kisebbségi élet valóságának elemzésére és ábrázolására törekedtek. Ugyanakkor közelebb kerültek a magyarországi közélet és irodalom demokratikus elveket valló irányzataihoz, a népi irodalomhoz és a magyarországi konzervatív reformtörekvésekhez, valójában ezeknek az irányzatoknak az erdélyi szövetségesei voltak. Fellépésük mindenképpen fordulatot jelentett a kisebbségi gondolkodásban és irodalomban: (ahogy akkoriban mondták) az „erdélyiség fordulóját”, amely után lényegében érvényüket veszítették a transzilvánizmus korábban kialakult tudatformái és ideáljai.

A fiatal nemzedék először az Erdélyi Fiatalok című folyóirat körül gyülekezett, ez a fiatal értelmiségi csoportosulás Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső eszméinek vonzásában tájékozódott, mindenekelőtt a paraszti rétegekre kívánta alapozni a nemzetiségi fennmaradás és fejlődés ügyét. Azoknak a radikális (baloldali vagy „harmadik utas”) mozgalmaknak a vonzásában jött létre, amelyek a harmincas évek elején gyökeres társadalmi átalakulást, szociális reformokat, demokratikus törekvéseket és Duna-völgyi összefogást hirdettek (ez utóbbi törekvésük román részről alig kapott megértést és támogatást). Magyarországon a Bartha Miklós Társaság, Csehszlovákiában a Sarló-mozgalom,

Romániában az Erdélyi Fiatalok közössége tartozott ebbe a sorba. Hatottak rájuk az előttük járó transzilvánista nemzedék eseményei is, így Nyíró József és Tamási Áron székely népi eszmeisége, Makkai Sándor erkölcsi megújítást hirdető „kisebbségi önrevíziós” ideológiája, Kós Károlynak a „történelmi Erdély” hagyományaira épülő gondolkodása.

Az ifjú értelmiség egy másik, mindettől részben eltérő szellemi áramlatát a Hitel című folyóirat körül találjuk: ez a folyóirat és szellemi köre (Albrecht Dezső, Vita Sándor, Mikó Imre, Venczel József, Kéki Béla és mások) általában a társadalomtudományok (mindenekelőtt a szociológia, a közgazdaságtan, a történelem, a művelődéstörténet, stb.) tanulmányozása és ennek megfelelően igen alapos tudományos felkészültség révén kívánt választ adni az erdélyi magyarság, az egész nemzeti közösség, mi több, a kelet-közép-európai régió vallató kérdéseire. Szellemi irányultságát annak a „konzervatív reformnak” a gondolkodása, hagyománya és eszmevilága szabta meg, amelyet, hogy történelmi és korabeli mintákra utaljunk, Széchenyi István és Szekfű Gyula műhelyteremtő munkássága alakított ki. Maga a folyóiratcím is Széchenyi ösztönzésére utalt, Szekfű pedig személyesen is tanácsokkal szolgált, midőn Venczel József és Kéki Béla 1935 nyarán az Esztergomban rendezett nyári egyetemen felkereste, s ő az általa szerkesztett nemzetpolitikai folyóirat, a kiváló Magyar Szemle példáját ajánlotta nekik. Valóban, a budapesti folyóirat szellemisége és szerkesztői gyakorlata jótékonyan befolyásolta kolozsvári laptársának szemléletét és tevékenységét. Mindemellett komoly ösztönzést kaptak Makkai Sándortól, aki *Magunk revíziója* című nagyhatású művében új erkölcsi felelősséget, közösségi elkötelezettségre alapozott kisebbségi gondolkodást sürgetett.

Egy pillanatra megállanék a „konzervatív reformgondolat” fogalmánál, ennek a kettős hívószónak ugyanis mindkét eleme fontos: az a konzervativizmus, amelyet a magyarországi szellemi életben például Szekfű Gyula és mellette, körülötte olyan gondolkodók és írók képviseltek, mint Babits Mihály, Márai Sándor, Sík Sándor, Ravasz László, Hamvas Béla vagy az erdélyi irodalom köréből Bánffy Miklós, Reményik Sándor, Makkai Sándor, Tavaszgy Sándor (hosszasan lehetne folytatni a sort) sohasem volt azonos a két világháború közötti vagy éppen korábbi hivatalos konzervativizmussal, minthogy a hagyományos értékek védelmét mindig ezek megújításának készségével egészítette ki, annak biztos tudatában, hogy a magyar társadalom és közélet bizony igen alapos átalakításra szorul, már csak annak következtében is, ha fenn akarja tartani a hagyományos (általában a tizenkilencedik század második felében: a kiegyezés és az első világháború között kialakult) értékeit. Ebben a tekintetben a „hivatalos Magyarország” vezető köreiben is munkálkodtak reformerek, így Bethlen István, Teleki Pál és Klebelsberg Kunó – a valóban bevezetett hatékony reformok az ő nevükhöz köthetők, és az ország sorsát igen kedvezőtlenül befolyásolta az, hogy a politikai vezető rétegben alig volt hozzájuk hasonló, távlatokban gondolkodó politikus.

A Hitel ennek a konzervatív reformeszmének az erdélyi képviselője volt, hasonlóan néhány magyarországi szellemi műhelyhez, hirtelenjében a Magyar Szemlére, a pécsi Sorsunkra, a Zilahy Lajos-féle Hídra, a katolikus Vigiliára és Jelenkorra, és persze az Erdélyi Helikonra, távolabbról a Pásztortűzre gondolok. A reform-gondolat különben teljes mértékben áthatotta az erdélyi magyar szellemi életet, különösen a fiatalabb értelmiségi nemzedékek gondolkodását, így az Erdélyi Fiatalok körül gyülekező irodalmárokét vagy valamivel később, már Erdély egy részének visszatérése után a Termés írói körének munkáját. Ezen a konzervatív reform-gondolaton belül, ezt is el lehet mondani, a Hitel meglehetősen radikális

és elkötelezetten demokratikus eszmeiséget képviselt. Nem tudok egyetérteni azzal a korábbi nézettel, miszerint a kolozsvári folyóirat valamiképpen az erdélyi jobboldal műhelye volt, igaz, nem volt baloldali sem, azonban azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a harmincas-negyvenes években azok voltak az igazán eredményes, szellemi értéküket a jelenben is fenntartó műhelyek, amelyek túl tudtak lépni a jobb- és baloldal hagyományos pozícióin és konfliktusain.

A két világháború közötti korszak legjobb és leginkább maradandó folyóiratai mindig szellemi műhelyek voltak, olyan lapokra gondolok, mint a Nyugat (majd az örökébe lépő Magyar Csillag), a Válasz, a Szép Szó, a Magyar Szemle vagy éppen az Erdélyi Helikon és természetesen a Hittel. A konzervatív reformeszmék kolozsvári műhelye rendre olyan kérdéseket vetett fel és kívánt megválaszolni, amelyek a korszak magyar társadalmának és művelődésnek sarkalatos problémáit feszegették, mondhatnám, máig ható érvényességgel, hiszen a nemzeti történelem igen sok tapasztalatát és a kívánatos nemzeti stratégia igen sok feladatát mindmáig elmulasztotta a kellő komolysággal bemutatni a nagy nemzeti kérdésekkel számot vetni próbáló irodalom. Ebben a tekintetben a Hittel ma is érvényes gondolatokat kínál olvasóinak, nem csak az erdélyieknek, a magyarországiaknak (illetve a világ bármely táján élő magyaroknak) is. Csupán néhány fontos, a kérdéseket kellő tudományos alapossággal és publicisztikai felelősséggel felvető tanulmányra hivatkozom.

Ilyenek különösen azok a tanulmányok, amelyek az 1937-ben Marosvásárhelyen megrendezett értelmiségi találkozó témájához kapcsolódtak (a Hittelnek a Vásárhelyi Találkozó megrendezésében betöltött szerepével a későbbiekben még foglalkozom). Olyan tanulmányokra gondolok, mint Albrecht Dezső *A második kör* és *Transsylvania Dieta* című tanulmányai, Tamási Áronnak a Vásárhelyi Találkozót megnyitó *Hősökhöz, nehéz időkben* című (már klasszikussá vált) írása, Mikó Imre *A román kisebbségi statutum* és *Erdélyi politika*, valamint Vita Sándor *Az egység körül* című tanulmányai. Ezek az írások stratégiai jellegűek, olyan cselekvési javaslatokat kínálnak fel az erdélyi magyarságnak, amelyek eredményes nemzeti politikához vezethetnek. Még hozzá különböző időszakokban: a Trianon után kibontakozó román politika végső időszakában (a harmincas évek közepétől) az úgynevezett „királyi diktatúra” idején (midőn a bukaresti kormány betiltotta a politikai pártok tevékenységét), Észak-Erdély, illetve a Székelyföld visszacsatolása után és a háború utolsó hónapjaiban. Nehéz történelmi időkben született írások voltak ezek, de nem csak a nehéz idők lenyomatát viselik magukon, hanem a jövőt kémlelő gondolkodás révén kialakított javaslatokat is. Mindezeket természetesen kiegészítik azok a tanulmányok, amelyek az erdélyi magyar gazdaságpolitika, agrárpolitika, a művelődéspolitika, az irodalom és a művészetek, a szociológia és a szociográfia, az erdélyi történelem vagy éppen a román történelem tekintetében tárnak az olvasó elé máig megszívlelendő ismereteket és következtetéseket.

A kolozsvári folyóirat igen eredményes szellemi műhelyként tevékenykedett, hosszasan lehetne idézni azokat az írásait, amelyek ennek a műhelynek az értékeit mutatták – mindenekeelőtt Venczel József, Vita Sándor, Márton Áron, Mikó Imre, Albrecht Dezső, Makkai László, Tamás Lajos írásaira gondolok. Egyetlen egyet szeretnék tételesen is ide citálni, Vita Sándor (akit személyesen is ismertem és nagyra becsültem) *Metamorphosis Transilvaniae* című esszéjét a folyóirat 1936-os évfolyamának 4. számából: „ma nem újabb »magunk revízió«-jára van szükség, hanem a beállott szerepeltolódások tudatosítására és arra, hogy visszaadjuk súlyát és hitelét annak az értelmiségnek, amely felismerte az igazságokat és

ma is hisz azokban. Ezek az igazságok nem a kisebbségi élet igazságai voltak, hanem a magyar megmaradás igazságai. A kisebbségi életforma a nemzeti egység volt s ennek megvalósítása érdekében az osztálykülönbségek megszüntetése, minden magyar erő és tehetség érvényesülésének biztosítása s tervszerű munkába állítása volt az elsőrangú feladat. A társadalom felismerte a szellem és az erkölcs megtartó erejét. Eltávolodott az egyoldalú politikai szemlélettől és olyan új nemzetszemléletet alakított ki, amely totálisnak is nevezhető, hiszen a nemzet politikai, szellemi, erkölcsi, élettani és gazdasági funkciói között nem akart sorrendi különbséget tenni. Hirdette, hogy a nemzet érzelmi közössége mögött nélkülözhetetlen az erős politikai, művelődési, gazdasági és társadalmi szervezettség. Az új közösségi élet alapja a nép és nép alatt komolyan szervezett közösséget kell érteni, a közösség minden tagjában az áldozatkészség és az egymásért való felelősség gondolatát kell beoltani.”

Az a konzervatív reformgondolat, amelyet a Hittel képviselt, abban is különbözött a magyarországi hivatalos konzervativizmustól, hogy nyitott volt más szellemi irányokba, akár az erdélyi magyar baloldal irányába is. Mindezt igen szemléletesen mutatja a Hittel munkatársainak szerepvállalása az 1937-es Vásárhelyi Találkozón, amely személy szerint Tamási Áron, illetve a Ligeti Ernő által szerkesztett tulajdonképpen baloldali liberális Független Újság és a Hittel kezdeményezésére szerveződött meg, mint az erdélyi magyar ifjúság „parlamentje”, a nagy nemzeti sorskérdések megvitatása és valamiféle közös cselekvés stratégiájának kialakítása céljából. A találkozón ugyan, a kölcsönös kompromisszumok kialakítása érdekében, nem mozgalmak, csoportosulások és irányzatok, hanem „magánszemélyek” kaptak fórumot, így kapott feladatot az előkészítő bizottságban Vita Sándor, majd a tárgyalások folyamán, mint vitaindító, Albrecht Dezső, továbbá Kéki Béla, Venczel József és mások a Hittel munkatársai közül. A találkozó nagy vesztesége volt ugyanakkor, hogy az Erdélyi Fiatalok köre, tulajdonképpen szerencsétlen személyi konfliktusok következtében, távol maradt, később pedig meglehetősen értetlenül megbírálta a Vásárhelyen elért eredményeket. Annak ellenére, hogy a két fiatal értelmiségi műhely, tehát a Hittel és az Erdélyi Fiatalok köre között nem voltak lényegbevágó ideológiai vagy politikai különbségek. Ez a szomorú esemény is arra figyelmeztet, hogy a személyi vagy csoport-rivalizálás milyen kártékonyan hathat a közös gondolkodásnak és cselekvésnek a máskülönben nagyon is szükséges érvényesülésére. Úgy tetszik, ez a gyanakvás és összeütközés is régi magyar hagyomány – nem a leginkább hasznosak közül való.

Végül is azt kell megállapítanom, hogy a Hittel eszmeisége és tevékenysége az erdélyi magyar gondolkodástörténet és kultúra igen értékes örökségét jelenti. Ez az örökség, sajnos, a méltányosnál kevesebb elismerést kapott a mögöttünk álló évtizedekben (annak ellenére, hogy Záhony Éva szorgos és kitűnő munkája nyomán 1991-ben gazdag válogatás jelent meg a Hittelben közölt írásokból, és ebben a folyóirat repertóriumára is a rendelkezésünkre áll). Igen örvendetesnek tartom ezért a Hittel újólagos „felfedezését”: szellemi hagyatékának minél teljesebb és alaposabb birtokbavétele a jelen szellemi-politikai tájékozódásában is eligazodást kínál, megfontolásra méltó gondolatokat, értékeket jelent.

2012. január 14.

A HITEL SZÜLETÉSE, CÉLJAI ÉS SORSA.

Szász István Tas

Amikor a Hitel születéséről beszélünk, abból kell kiindulnunk, hogy nem csupán egy folyóirat történetéről van szó. A Hitel egy szellemi csoportosulás volt, mégpedig egy nemzedéki alapon szerveződő csoport, ami saját véleményük szerint sem évjáratot jelentett, hanem annak egy velük gondolkodó más korosztályokra is nyitott formáját.

Az állandóan formálódó, gyarapodó szellemi kör által kiadott lapnak magam három korszakát különböztettem meg. Az első az 1935-ös, újság formátumú – Makkai László és Venczel József fémjelezte, kéthetente megjelentetni tervezett – kis Hitel hat száma volt, aztán a jogutód Venczel József valamint Albrecht Dezső, Vita Sándor és Kéki Béla által kiadott nagy Hitelnek vagy második Hitelnek is nevezhető folyóirat következett. Ennek 1940 utáni – Kéki Béla és Kiss Jenő által szerkesztett – időszakát említem én harmadik Hitel néven. Az immáron, általában havonta megjelenő lap ekkor már támogatást kap, országosan is terjesztik és alcímként megjelenik a „*Nemzetpolitikai szemle*”.

A Nagy Hitel megjelentetése (1936–1944) kötődik szüleim nevéhez, mivel a szerkesztők kérésére ők adtak otthont és támogatást a szerkesztői munkához és a csoport együttléteihez. Innen ered elkötelezettségem is a közben feledésre szánt Hitel átmentésére, egy gondolataira nagyon is rászoruló, és azokat remény szerint hasznosítani képes mába.

Hogy létrehozói nemzedéki csoportnak tartják magukat, érthető. Az önálló állami létet az unió után lassan elfeledő Erdély Trianon után nem csupán lefejezettségét élte meg, de egyenesen egy az ortodox törésvonalon túli, balkáni világban találta magát. Hemingway, a haditudósító így fogalmazott utóbb: azt hittük a Balkánból Európát csinálunk, de inkább Európából csináltunk Balkánt. Az ebből eredő sokkos állapot egy ideig megbénította, sőt passzív ellenállásba taszította Erdély magyarságát és így annak értelmiségét is, de ettől függetlenül is szükséges volt egy kismemzedéknyi felzárkózási idő, hogy ebben az új, levantei világban járatos, a nyelvet és a szokásokat, életfelfogást, a várható bánásmódot fel és megismerő új fiatal értelmiség elvégezze iskoláit.

Az első – főleg egyházak által támogatott vagy korosztályos – értelmiségi szerveződések és lapkezdeményezések már Kós Károlyék 1921-es Kiáltó szava után elkezdődnek. 1922-ben létrejön a politikai képviseletet jelentő Országos Magyar Párt is. A fiatalok nőnek-növekednek s 1930-ban feltűnik a Hitel későbbi történetében is igen fontos Erdélyi Fiatalok című lap első évfolyama, a hasonló nevű mozgalom kiadványa. Ez az egyetemi diákság fórumaként nagy lendülettel induló folyóirat nem csak színvonalával, de mint nevelő iskola is úttörő szerepet tölt be. Kutatói szerint legjelentősebb korszaka éppen az első 3 év, amelyet követően a mozgalomban is törés mutatkozik, bár 1940-ig folyamatosan megjelenik.

Közben azonban felnő az említett korosztály és tanulmányainak végére ér, illetve egyes tehetséges tagjai az Erdélyi Fiatalok iskoláját is kijárják. És az évek teltevel többet akarnak.

A rendkívüli tehetségű Makkai László, a püspök-író fia, az erdélyi XX. század később tragikusnak is mondható sorsú jelesével, Venczel Józseffel együtt fémjelzi ennek a többit akarásnak az első termékét a Hitelt, pontosabban azt a bizonyos kis Hitelt.

A lap első számában Makkai Sándor ír vezércikket. Ő az, aki 1931-ben az önvizsgálatot, beilleszkedést és a nemzeti önazonosság tudatának megújítását hirdeti meg a Magunk revíziója című híres írásában. Ugyancsak az első számban Juhász István arról ír, hogy ma Széchenyi divat van, de mint mondja: Nekünk Széchenyi többit jelent. *„Ő életünk kiszakíthatatlan részévé lett és gondolkodásunk kiinduló pontjává”*. Íme, a választott cím, sőt betűtípus magyarázata is. A Makkai Sándor által tanácsolt *„magunk revíziója”* mellé tehát felsorakozik néhány Széchenyitől vett alapgondolat: Mindjárt először – Makkai Sándort egy évszázaddal előbből megerősítve – a nemzeti parlagot kutató önkritika, az evangéliumi hit, a hivatástudat és a szó szentsége.

Már röviddel a megjelenést követően felhívják arra a figyelmet, hogy a Hitelt a nemzedék műveltség és élménybeli hiányérzete hozta létre, hiánypótlás céljából. Nagy magyar gondolkodók gondolatait akarják közkinccsé tenni, megpróbálják feldolgozni a magyarság részproblémáit, keresik az európai tájékozódást. A lapot a húszévesek lapjának szánják, de teljes nyitottsággal, mint mondják *„korkülönbség nélkül a közös munkára vállalkozók lelki nemzedékének.”*

Hitel alatt valóban ezt a szót értenék, de főleg a szellem emberének szellemi vállalkozásba vetet bizalmát értve alatta.

Szemléletüket konzervatív reformirányzatnak nevezik. Venczel József írja le, hogy a kor liberalizmusa már mást jelent. A gondolkodás történetében haladást jelentett, de a gyakorlatban nem váltotta be a hozzáízüött reményeket. Egyben ő is hangsúlyozza a Széchenyi indította belső reform sürgősségét.

Makkai László úgynevezett körökben való gondolkozást említ. Röviden: európai eszme, közép-európai lehetőség, magyar kötelesség és erdélyi valóság. Újra és újra felmerül az idealizmus és materializmus viszonya. Babbitssal értenek egyet: *„Hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgálja annak a valaminek, amit el nem ér.”* Így jöhet létre a felsőbb szintézis, mondja Makkai, s nem kell félnie senkinek attól, hogy a Hitel ki akarná operálni valakiből az *„isten reményeit vagy emberi tárgyilagosságát”*.

A lap megjelentetése fájdalmasan érinti az Erdélyi Fialatok szerkesztőit, méltánytalannak vélik, és felesleges, valamint később kissé túldimenzionált nemzedéki presztízsvita alakul ki közöttük. A vitát – mint arról fiatal éveimben meggyőződhettem – a történelem malmi őrlték barátságokká.

A kis Hitel még közöl szépíráásokat, de hamarosan kiderül, hogy ez az utóbb nemzetpolitikai szemlének is nevezett nagy Hitelben nem férhet el. Innen ered a kialakult munkamegosztás. A szellemi kör többségét alkotó szépírók a Helikon és a Pásztortűz oldalain közölnek, de a Hitel körében gondolkodnak és vitatkoznak a közös gondról.

A kis Hitel szellemi vonala folytatódik a nagy Hitelben is, hiszen a jogutód Venczel hasonló gondolkodású szerkesztőket toboroz maga köré Albrecht Dezső, Vita Sándor és Kéki Béla személyében. Ugyanakkor a szellemi kör is töretlenül gyarapodik tovább. Venczel József és Kéki Béla egyébként egy esztergomi nyári út során találkozik Szekfű Gyulával, aki tanácsokat ad, és példaképpül a Magyar Szemlélet ajánlja nekik.

Hajdú Farkas Zoltán még életükben beszélgethetett Kéki Bélával és Vita Sándorral. Ezt követően így ír: „A két világháború közötti Hitel a magyar tudományosság számára sok esetben biztos kiindulópontot jelenthet. A hasábjain megjelent tudományok és cikkek a kisebbségi élet olyan kérdéseire keresik a választ, amelyek ma is megoldandó problémaként léteznek”. Aztán Vita Sándort idézi „Abban mindnyájan hittünk, hogy az erdélyi magyarságot belülről kell erőssé tenni ahhoz, hogy helyt tudjon állni (...) Mi azt tartottuk, hogy egyedül a belső építés az, ami megtarthat bennünket. Ez aztán oda vezetett, hogy először a szigorú önvizsgálat hívei legyünk.” Vagyis az eredeti elképzelések nem törtek meg.

A lap későbbi alcíme által is jelzett nemzetpolitikai jellege – a manapság már kontinentális méreteket öltött politikai adok-kapok hangulatában – egyre kényesebb és sokakban felesleges gyanakvásokat keltő tény lehet. Nos, a Hitel tartalmát elemezve ez minden bizonnyal elillanhat. Az erdélyi magyar értelmiségiek és a szellemi körhöz csatlakozó tágabb magyarországi gondolkodók, akik akkorra már maguk is megélhették a Sütő András által később definiált „önmagával határosság” érzését, elkerülhetetlenül kifinomultabb veszélyérzettel rendelkeztek. Ráadásul nem csak a Trianon után természetes következményként működő magyar irredenta élt, de több szomszédnál is dolgozott a nyertesnél is fellépő pszichózis által táplált – egyelőre verbális – további igény. Ugyanakkor a szomszédok demográfiaileg is veszélyeztették a magyarságot, az elszakítottak pedig egyre nagyobb kulturális és gazdasági nyomás alá kerültek. Ebben a helyzetben elkerülhetetlen volt annak felismerése, hogy szükség van nemzetpolitikára. A megmaradás óhaja és ennek gyakorlati szolgálata nem nevezhető nacionalizmusnak, különösen nem egy olyan világban, ahol annak sokszínűségét oly szép igyekezettel óvják, hogy még egy állatfaj eltűnése is világszerte felkapott téma.

A Hitel szellemi köre tehát a megmaradást akarta szolgálni, másoknak nem ártó és önkritikus, de pragmatikus gondolkodással. Ahogyan az írók a megmaradás irodalmát művelték, a tudósok a megmaradás tudományát építették. Vagyis a Hitel a megmaradásért folytatott erőfeszítések tudományos alapjait próbálta lerakni.

A nagy Hitel otthonául választott szülői házam végig rendelkezésükre állt, szüleim minden erejükkel erre a célra koncentráltak. Így indult közel évtizedes útjára az immáron tekintélyes, oktáv formátumú, először negyedévenként megjelenő folyóirat.

Már az első számban megjelenik Albrecht Dezső jelentős tanulmánya: Az építő Erdély. Ebben figyelmeztet Ortega Y. Gasset, Németh Lászlón átszűrt gondolatával arra, hogy a nemzet életében a múlt determináló erejénél nagyobb szerepe van a nemzet jövőjét elgondoló és irányító szellemnek, majd így ír: „Erdélyben nincs vezetőosztály, amely mély szociális felelősségérzettel, nagy hivatástudatával vehetné át a nemzet vezetését... távol és csendben az egyedül álló magyarok kezdik lerakni az új élet alapjait. Őket kell összefogni és megteremteni belőlük az új nemességet, melynek feladata, hogy kialakítsa és irányítsa az új magyar közszellemet és szolgálja a nemzetet.” Záhony Éva úttörő Hitel-tanulmányában figyelmeztet: „Albrecht az új nemesség elnevezéssel új élcsapatra gondol és Németh László szóhasználatával él, melyben az értelmiség mellett ott vannak az iparosok, kereskedők, orvosok, birtokosok, gazdák.” Mégis, ez a mondat az, amely elég volt ahhoz, hogy a Hitel egész tevékenysége során rendiséggel vádolják? Nem csupán ezzel, valamint nem csupán ezért, de a kiindulópont itt keresendő, és aztán – a cél szentesíti az eszközt – rázúdul a fasiszta jelző is, mellőzve minden logikát, és azt is, hogy a megbélyegzők ennek hazug voltáról éppen

a napi történelem véres valóságában és saját tapasztalatból győződhetnek meg. Ez az Orwelli kettősség, a „duplagondol”, amire később éppen Gáll Ernő a marxista filozófus az, aki bölcs szavakkal figyelmeztet.

A Hítel történetének külön fejezete a Vásárhelyi Találkozó előkészítésének ideje, amikor Tamási Áron ragadja magához a kezdeményezést, hiszen a *Cselekvő erdélyi fiatalok* címen a Brassói Lapokban közölt cikksorozta a tulajdonképpeni elindítója e szervezkedésnek. És itt kell idéznem Tamási fontos mondatát is a Hítelről, ami megmagyarázza, hogy miért éppen ezzel a körrel szövetkezett a szervezőmunkára: *„...bizonyára nem fogok csalódnni abban a véleményemben, hogy ennek a mostani Hítelnak a megjelenése a legfigyelemreméltóbb eredmény, amit a cselekvő erdélyi ifjúság az utóbbi években elért.”*

A találkozó kezdeményezése és megszervezésének érdeme körüli ügyeskedések utóbb egyik meghatározójává váltak a folyóirat feledésre „ítéltetésének”. De ennek okai között szerepel aztán az a valóban cselekvő és felelős magatartás, amit a Hítel együttgondolkodói tanúsítottak 1940-ben és a háború végén, melyet a szocializmust építő években okosabb volt elfeledni. Természetesen a Hítellel együtt.

Lássuk röviden, hogy miben is állt ez? Az 1940 őszi magyar hatalomátvétel előtt eljuttatták Teleki Pálhoz javaslataikat a nemzetiségi politika ügyében, a vészes időkben pedig komoly részt vállaltak több sorsdöntő kérdés megoldásában. Ilyen volt részvételük a parlamentben, mint a Teleki Politikáját támogató Erdélyi Párt képviselői; a politikai foglyok szabadon bocsátásának megoldása, mondhatni a Gestapó orra előtt; a negyvenek beadványa Horthyhoz a kiugrást sürgetvén; a moszkvai küldöttségek kijuttatásában vállalt szerepük; majd Kolozsvár nyílt várossá nyilvánításában és a minél békésebb átmenet szervezésében való tevékeny részvétel.

1944 után, az ebben érdekeltek ügyes asszisztálásával, a Hítel – a besározás módszere általi – feledésre lett ítélve. Sorsa nem volt hasonlítható a közismert TTT egyik csoportjához sem. Nem tiltották, de nem is túrték, nem támogatták, de nem is torolták meg ritka kényszerű felemlítését. Történetek igazolják, hogy a „félni jó” a „Tanácsos Tőle Tartani” másik három „T”-je lengte körül.

Így aztán Erdélyben az új generáció nem ismerhette meg, a régiek a sokunk által ismert kussolással viszonyultak hozzá, s az anyaország sajtótörténete teljesen elfeledte.

A Hítel által megoldásra felmutatott gondok azonban, hatványozott mértékben és új színekkel gazdagodva tovább éltek. A Hítel által javasolt megoldások szükségessége nem volt kétséges, ugyanakkor nem volt lehetséges sem.

Éltető teljesítmények formájában, mégis ott lappangott az értékteremtő erdélyi magyar értelmiség hétköznapjaiban. Az eszmét és a célt nem emlegetve, de a cselekvést fel nem adva. Mert bár a Hitelesek közül sokan emigráltak vagy repatriáltak, egyesek életükkel fizettek elveikért, az otthon maradottak – sőt az eltávozottak is – jelentős, nem egy esetben hatalmas munkát végeztek az ezt követő akadályokkal és veszedelmekkel telt évtizedekben. A Hítel *„szellemét a tűz meg nem égeté”*.

Az utolsó Hiteles, Lőrinczy László, pár hónappal ezelőtt hagyott itt minket.

De lássunk bizonyítéknak néhány a folyóirat és szellemi kör elsüllyedése után is szellemi befolyást gyakorló nevet, a közismert teljesítmények felesleges emlegetése és a teljesség igénye nélkül, csak ábécé sorrendben: Bözödi György, Debreczeni László, Domokos Pál Péter, Entz Géza, Gy. Szabó Béla, Illyés Elemér, Jancsó Elemér, Jékely Zoltán, Kéki

Béla, Kiss Jenő, Kós Károly, László Gyula, Makkai László, Márton Áron, Mikó Imre, Nagy Géza, Nagy Miklós, Szabédi László, Szabó Lajos, Szabó T. Attila, Szemplér Ferenc, Szenczey László, Szervátiusz Jenő, Tamási Áron, Venczel József, Vita Sándor, Vita Zsigmond, Wass Albert.

És akkor még nem beszéltünk a közöttük levő nem kevés iskolateremtő személyiség kisugárzásáról.

1989 után volt egy biztató kísérlet, melynek nyomán Hitel, erdélyi szemle címmel, 1994-ben, Bíró A. Zoltán, Horváth István, Koszta N. István és Péntek János újraindították a lapot Csíkszeredában, de sajnos csak két külön és egy összevont szám jelent meg, majd megszűnt.

Feltétlenül érdemes megemlíteni, hogy 17 Hiteles kapott már Magyar Örökség díjat, és a közvetlen holdudvarnak is jutott 12. Az idén a Hitel folyóiratot is felterjesztettem a megtisztelő díjra.

Ezek voltak tehát igen röviden a Hitel történetének állomásai, felmutatván e nagyszerű nemzedék összefogásának, együttgondolkodásának, otthoni belső vagy idegenbéli külső száműzetésben is élő alkotókészségének, nemzetszolgálatának, iskolateremtésének mintegy a vázát.

Sok hasznos kutatómunka szükségeltetik, hogy teljesítményük rejtett tárnáiból, a magyar szellem energiáira oly éhes jelenbe, felhozhassuk életet jelentő szellemi nemesfémeket.

Mint ennek a munkának fontosságára már gyermekként és ott közöttük rácsodálkozó érdeklődő ember, mint olyan szerencsés, ki beleszületett ebbe a szellemben s azt nem csupán szülein át kapta meg, de számos élő Hiteles személyes varázsát is érezve nevelkedett, kötelességemnek éreztem a magam lehetőségei szerint részt venni a mentő munka első fázisaiban.

Tárgyi anyagukat először át kellett menteni a nyomorúság és a csengőfrász évein. Ezt még szüleim végezték el. Utána a román törvények bejelentési kötelezettséget ránk kényszerítő éveiben eldugtunk, amit csak tudtunk. Kényszerű áttelepülésem után az írott és tárgyi emlékeket át kellett hozni. Ez egymagában 15 évet vett igénybe. Aztán következett az elhelyezés megoldhatatlannak tűnő gondja, melyben az isteni gondviselés egy foglalkozásomtól eltérő munka révén nem túlzott, de nélkülözhetetlen anyagi forrásokkal, Makovecz Imre pedig tervezéssel és baráti, de határozott lelki támaszával segített a Hely megteremtése által.

Aztán a nyugdíjas évek lehetővé tették a kutató munkát és a könyv megírását. Sajnos a Hitel monográfiát megíró Illyés Elemér kézirata utolsó percben bekövetkezett halála után nem sokkal eltűnt Olaszországból. Közben azonban megszületett Záhony Éva remek tanulmánya és Vallasek Júlia esszéje, melyek nagy támaszt jelentettek. Ezt követte Boros Zoltánnak a könyvem alapján készített dokumentumfilmje, majd számos rádió, televízió és nyomtatott formában megjelenő a témát népszerűsíteni igyekvő kísérletem. A Kárpát-medence és nyugat több városában rendezett könyvbemutatókkal is próbáltam a Hitelt visszahozni a köztudatba. Végül 2010 decemberében felavattuk házi múzeumomat, melyben azóta számos csoport és egyéni látogatás zajlott le, minden esetben a Hitelről szóló előadással is egybekötve. Ez a Pomogáts Béla jóvoltából létrejött konferencia számomra egy több mint 38 éves munka betetőzését jelenti.

Szeretném hinni, hogy a jelenlevők ezt követően valódi helyére teszik ezeknek a nagyszerű magyaroknak az életművét és annak gondolatait úgy, amint azt ők is akarták, a magyar jövő szolgálatába állítják.

Ha belelapoznak a Hitel számaiba, látni fogják, hogy a problémák változatlanok, a gondok csak nőttek, az akadályok és akadályozók tábora úgyszintén, s ártó hatásuk is folyamatos.

A Hitel integrálni is képes szellemére tehát nagy szükség mutatkozik.

*

A KORUNK ÉS A HITEL KAPCSOLATA
Gaál Gábertől Gáll Ernőig
(1936–1984)

Csapody Miklós

Kommunista *Korunk*, fasiszta *Hitel*, haladás és reakció, marxizmus és nacionalizmus, szocialista jövő és retrográd polgári hagyomány. A *Korunk* alapítása és a *Hitel* megszűnése közti erdélyi magyar szellemi életnek ilyen elektronikus címkéit még a hetvenes évek elején is olvashattuk volna, ha a világháló és a kulcsszavak (keywords) már akkor léteztek volna. A fogalmak historiográfiája helyett célravezetőbb a két, egymást többszörösen túlélő régi ellenfél kapcsolatát vizsgálni, a kort és a félmúlt utókort, melyben az örökség hagyománnyá, végül tudománnyá vált. Gáll Ernő már negyedszázada úgy vélte, hogy „a *Korunk*, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* szerepének, a három folyóirat egymáshoz való viszonyának értelmezésében bizonyos 'revízióra' van szükség, hasonlóan a *Korunk–Helikon* relációban is elkerülhetetlennek mutatkozott újraértékeléshez. Az érdemek és elmarasztalások egyoldalú kiosztása a múltban meghamisította a helyzetképet. Méltánytalan, igazságtalan ítéletekhez vezetett. A mindkét oldali elfogultság komoly értékek devalválását, sőt elsüllyesztését idézte elő, s ez az eljárás napjainkig sok zavart okozott. Egy tárgyilagos, differenciált elemzés, amely a történetiség szellemében készít mérleget, tudatosíthatja, hogy mind az indítékok, mind a későbbi kibontakozás tekintetében az érintett irányzatok között számos interferencia létezett.”¹

A húszas évek első harmadától Erdélyben a szigorú cenzúra dacára élénk, a nemzetközi szellemi és politikai áramlatokra fogékony magyar konzervatív liberális sajtóélet bontakozott ki. A második bécsi döntésig tartó időszak legfontosabb erdélyi magyar folyóiratai – létrejöttük időrendjében – a következők voltak: a *Pásztortűz* (erdélyi irodalmi és művészeti folyóirat 1921–1944), a *Magyar Kisebbség* (nemzetpolitikai szemle 1922–1942), a *Korunk* (világnézeti és irodalmi havi szemle 1926–1940), az *Erdélyi Helikon* (az Erdélyi Szépművészek Céh irodalmi-művészeti folyóirata 1928–1944), az *Erdélyi Fiatalok* (a romániai új magyar nemzedék folyóirata, majd *Fiatalok* címen romániai magyar főiskolás lap 1930–1940) és a *Hitel* (nemzetpolitikai szemle 1935, 1936–1944).¹

Nemzedék és transzszilvanizmus

A húszas évek elejétől a transzszilvanizmus állt a viták középpontjában, mígnem 1930-ban, „az erdélyiség fordulóján”ⁱⁱ megnyílt a nemzedék frontja. Az *Erdélyi Fiatalok* „új ideológiájának” egyik meghatározója is a korai transzszilvanizmus volt, melyben László Dezső szerint „a Romániában élő magyarság egzisztenciális érdeke nyert kifejezést. Ez a világnézet az, amelyik mellett létünket ebben az országban, ennek törvényes rendje között a legsikeresebben tudjuk biztosítani.”ⁱⁱⁱ Ezt az erdélyiséget Méliusz József szerint „a kálvinista Jancsó Bélának, velünk, európaibb és fiatalabb rebellis egzisztencialista kálvinistákkal együtt már az etika felé húzták el, és a főket helyrecsavaró szociológia felé taszították (Mikó Imre) [...] Nem Gaál Gábor ma is sokak által vehemensen kifogásolt elméleti kritikája,^{iv} hanem az

ifjúság, népiesek (Demeter [János]) és katolikusok (Bányai [László]) mozgalmi balratolódása, nem különben a Babits és Kuncz [Aladár] racionalizmusát felfogó és balra tekintő Szemlér [Ferenc], majd meg a másik vonulat, a jobboldal radikalizálódása – tehát három, sőt négy fronton is – tagadta meg ezt az elméletet [...] A ma még differenciálatlanul szemlélt *Hitel* [...] egy demokratával (Szenczei [László]val) számoltatja fel Kóst és transzszilvanizmusát, ugyanabban a számban, amelyben Ravasz László püspöknek, a transzszilvanizmus és a székely különég fennkölt pártfogójának a budapesti parlament előtt, az első 'magyar' zsidótörvény mellett elhangzó 'nagy' és 'történelmi' beszédét nyomtatja ki. A programot jelölő vezérközlemény helyén.”^v

A transzszilvanizmus megítélésében a *Korunk Helikon* elleni támadásával kezdődött heves harc.^{vi} Ekkor látott napvilágot Gaál Kunczot támadó írása,^{vii} amely a két folyóirat viszonyának elmérgesedéséhez vezetett. Az *Erdélyi Fiatlok* pedig hamarosan már „gócosított, eszméket érlelt, egy új nemzedék gondolkodásmódját tükröztette, önállóság felé tartott és tudatosan meghúzta a határvonalat a régi és az új nemzedék között. Eszméi, amelyeket megpendített, nem a kortársi irodalomnak eddigi irányban való fejlesztését célozták, társadalomtudatosítás lebegett a szemük előtt.”^{viii} Programjuk a reális helyzettudatra, társadalmi elgondolásaik a népszolgálatra épültek. Belső parlamentarizmusuk olyan radikálisan következetes közéletességet hordozott, amelyet gyakorlatias, és erőteljesen nemzeti tartalmú, polgári-plebejus célirányosság határozott meg. Radikális reformizmusuk legfőbb vonása a protestáns valláserkölc és intézményi hagyomány alkotmányossága, szabadelvű demokratizmusa volt, ami toleranciával párosult erkölcsi szigorban öltött alakot.^{ix} Ideológiai, szervezeti, személyi viszonyainak bonyolultsága a nemzedék mentalitásbeli újdonságára mutat.^x Ez az újszerűség a korabeli eszmeifejlődés általános jellemzője volt annak törvényszerű megismétlődésével, hogy miután az új szerepvállalás az értelmiségi gondolkodásba beépül, hatása az után is meghatározó lesz, hogy intézményesült formái időközben szétzilálódnak.^{xi}

Márpedig az 1929–33 közötti időt a transzszilvanizmus elutasítása, az eszmei szétforgácsolódás, a világgazdasági válság és a pártpolitikai harcok különösen zaklatottá tették. A korosztályok közti és nemzedéken belüli eszmei konfliktusok az egész időszak magyar közéletét végigkísérték, a Vásárhelyi Találkozót (1937) megelőző időből elég csak a Vallani és vállalni (1929–30),^{xii} a Magyarok Romániában (1935)^{xiii} vitáira, Tamási Cselekvő erdélyi ifjúság c. sikkorozatára (1936)^{xiv} a Jelszó és mítosz vitájára (1937)^{xv} utalni.

Az *Erdélyi Fiatlok* eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy új helyzettudatával saját közössége felé fordult. Ideológiája reális, erkölcsös és alkalmazható modus vivendit kínált, ezért legalább átmenetileg képes volt az ifjúsági egység megteremtésére, amit a kisebbségi egység előfeltételének tekintett. Kierlelője volt a későbbi, többfelé ágazó reformkonzervatív, harmadikutas és népi baloldali tájékozódásnak, miközben a kiváltak egy része a kommunista baloldal utánpótlását gyarapította. Noha a Makkai-revízió szellemét követve mindkét folyóirat kisebbségi önszerveződést sürgetett, ezt az *Erdélyi Fiatlok* az alulról felfelé való építkezésben, a *Hitel* ellenben az értelmiség vezető szerepének fenntartásával tartotta megvalósítandónak.^{xvi} A „hatalmi pozicionálás” és személyes nézeteltérések mellett ez a különbség volt a fő oka konfliktusaiknak.

A hőskor multával „két teljes évig alszik minden ifjúsági mozgalom”,^{xvii} mígnem 1935-ben létrejön a *Hitel*.^{xviii} Egy év múlva a húsz- és harmincéveseket egyesítő csoport vette

át a folyóiratot, amely Erdély Magyar Szemléjeként igyekezett működni. Második folyama már kinőtt a nemzedéki keretek közül.^{xix} Fő tevékenysége mégsem a lap hasábjain bontakozott ki, hanem „a társadalmi élet tervszerű megmunkálásában, már nem hitt a demokrácia csálthatatlanságában, nem hitt az erdélyi szellem immanens voltában sem, mint ahogyan mi hittünk és még Jancsó Béláék is hitték, túl volt már Szabó Dezső, Szekfű Gyula elvein is, szemléletének gócéba bevitte a faji gondolatot, a kollektivitás új megfogalmazásával kísérletezett, mindezt kitartó tervszerűséggel, mint aki sejtí a jövőt és a felszabadult Erdélyt ellenállás nélkül kívánja beilleszteni az új európai együttes csillagképletébe.”^{xx}

A régi *Korunk* és a *Hitel*

A Gaál Gábor-féle *Korunk* (1931–40)^{xxi} és a *Hitel* (1935–44)^{xxii} kapcsolata a második *Hitel* indulása évében (1936) kezdődött. A *Korunk* 1940 őszén betiltásra került, a kisebbségi funkcióját vesztett *Erdélyi Fiatalok* 1941 elején számolódott fel, végül 1944 nyarán megszűnt a *Hitel* is, amelynek tevékenységét már a visszacsatolás visszavetette.^{xxiii}

„Premarxista” korszaka után a *Korunk* a baloldal merev, sokszor erősen elfogult folyóirata lett, amely „Sturm und Drang-szakaszában” (1929–32) messianisztikus forradalomvárással, szektás-balos ultraradikalizmussal^{xxiv} népszerűsítette irányzata szépirodalmát és képzőművészetét,^{xxv} bélyegezte meg az „akadémizmust” (a „polgári” irodalmat), különösen a transzszilvanizmust, az általa „álom-vízióknak” tartott erdélyiséget. A *Korunk* elismerése baloldali körökben Budapesttől a bécsi emigrációig „tudvalevően kommunista elismerés volt.”^{xxvi} Marxista-leninista felfogás szerint ismertette az új szociológia német, francia, angol és amerikai irányzatait a bukaresti monografikus iskola eredményeivel együtt. Felhívta „a magyar közvélemény figyelmét a parasztság s nem utolsó sorban a román parasztság helyzetére, megelőzve ezzel minden folyóiratot – beleértve a monográfiai iskola folyóiratait is.”^{xxvii} Miután fő törekvése a történelmi materialista gondolkodás elterjesztése volt, empirikus társadalomkutatást sürgetett,^{xxviii} ami elvileg az *Erdélyi Fiatalok* falukutatásával és a *Hitel* szociográfiájával is találkozhatott volna, különösen, hogy a *Hitel* Venczelnek az *Erdélyi Fiatalokétól* eltérő szándéka szerint kutatni kívánta nemcsak a falu, hanem az urbánus szféra kérdéseit is.^{xxix} Az első társadalomismertető írások is a *Korunkban* láttak napvilágot, ám, mint Szabó T. Attila a *Hitelben* írta, „Sajnos, e folyóirat is, miként annak idején a *Husadik Század*, inkább általános elméletekben, mintsem társadalmunk közelebbi szemléletén keresztül terjeszti a maga világ- és társadalomnézetét. Ezért van az, hogy a *Korunkból* mindössze két tanulmányt könyvelhetünk el, mint olyat, amely a társadalomkutatás körébe tartozik.”^{xxx} A korai „tényfelmérő búvárkodás” felfedezését Gáll Ernő azért kötötte Szabó T. nevéhez, mert „a rá jellemző elfogulatlansággal a társadalomkutatásunk múltját becserkésző nyelvtudós kiemelte a *Husadik Század* tradícióját tovább éltető Gaál Gábor-i *Korunk* úttörő teljesítményét, méltatta az *Erdélyi Fiatalok* falukutató tevékenységét.”^{xxxi}

A *Korunknak* betiltásáig tartó antifasiszta szakaszán belül az 1933–35 közötti idő volt az „erősödő tendenciájú, de spontán, tehát következetlen népfronti törekvések” periódusa. Bár az 1935–37 közötti éveket Tóth Sándor „az antifasiszta népfront-gondolat” időszakának nevezi,^{xxxii} a *Korunk* 1936-ban hevesen támadta a *Hitelt*, mígnem 1938-tól az antifasiszta népfront orgánusaként, a Vásárhelyi Találkozó szellemében igyekezett működni.^{xxxiii} A

nemzedéki kérdés nem tartozott fő tárgykörei közé, mégis figyelemmel kísérte az európai és a magyar ifjúság tájékozódását. Közölte Balázs Ferenc apró ismertetését,^{xxxiv} az *Erdélyi Fiatalok* és a *Korunk* kapcsolatát mégsem ez, hanem Gaál szemle-cikke határozta meg, mely szerint „valamennyien egy tisztázatlan és kenetes, romantikusan átgőzölt óhaj és vocativus ideológia képviselői [...] lírai írásaikban és írásaik mögött minden. Lírai maga az osztályok, felekezetek és ideológiák feletti béke is, melyre tikkatag szájjal hivatkoznak, és epedő szemekkel néznek. Lírai egész beállítódásuk s ennek is passzív, tisztázatlan és frazeologikus. Még a helyzetük való felismeréséig se jutottak, el s ma még az se hihető el róluk, hogy eljutnak addig.”^{xxxv}

A *Korunk* szemében lenézett, naiv, hamis romantika fűtötte narodnyik csoportként tűntek fel, később azonban, még a szektás periódus után is nyíltan fasisztának bélyegezték László Dezső Széchenyi-könyvét.^{xxxvi} Csak az „új rendiség” megjelenésével állt be velük szemben némi enyhülés, ekkor a címkét már a *Hitel* kapta. Az *Erdélyi Fiatalok* közül csupán Mikó Imrét látták szívesen,^{xxxvii} aki előbb Antal Márk marxista köréhez tartozott, majd a *Hitelnek* lett megbecsült szerzője az ott akkor már ugyancsak gyakran közlő László Dezsővel együtt.^{xxxviii}

A „nyíltan magyar Führer-ideológia után kiáltó” *Hitelt* Balogh Edgár először 1936 tavaszán támadta meg (Új magyar rendiség szószólói Erdélyben),^{xxxix} majd ugyanaz év őszén („Szervezett nemzettársadalom” kétféle nézetben).^{xl} Mindkét írásnak többszörös és különös szemléleti-történelmi paradoxonja volt, hogy a *Hitel* hivatásrendi eszméjét a Quadregesimo anno (1931) keresztényszocialista korporativizmusát kisajátító fasiszta (és hitlerista) állampolitikával azonosította,^{xli} alig egy évvel a baloldal kezdeményezte Vásárhelyi Találkozó előtt,^{xlii} melynek sorsközösséget, kereszténységet és demokráciát hangsúlyozó határozata a keresztényszocialista korporativizmus jegyeit mutatta.^{xliii}

A Balogh szerint is „nagyigényű nemzetpolitikai és magyarságtudományi szemle” első számában „a nyugati parancsuralmi rendszerek nyomán keres Erdélyben is kivezető utat egy magát újnak kellető szellemi irány. Félreismerhetetlen a szakítás a Szabó Dezső robusztus paraszti eszmehirdetéséből sarjadt *Erdélyi Fiatalok* hagyományos népidemokratikus irányával, mely egy évtizeden át az erdélyi magyar néptömegek felé fordította a diákság figyelmét [...] Amikor az erdélyi magyar értelmiség táborában napról-napra határozottabb a demokratikus szellemi arcvonal, akad egy ellen-zászlóbontás, amely új nemzeti vezető-rend megteremtését írja zászlajára. Valóban a lelkiismeret kérdése, hogy rámutassunk a díszmagyarba bujtatott hitlerizmus próbálkozásaira.” A rendies történelemszemléletet Albrecht Dezső programtanulmánya után „elvállalt reakciónak”, a magyar polgárosulás megtagadásának mondta, mely „a román szélsőséges jobboldal szólamaival és érdekeivel találkozik.”

A célokról Venczel „fasiszta felfogású” írását idézve („a nép nem alkotóképes”) úgy látta, „a *Hitel* vállalta magára azt a politikai feladatot, hogy a hitleri Führer-rendszer másolataként új magyar rendiség gondolatát – új nemesség, új jobbágyközösség rideg falanszter-szocializmusát – lopja be az erdélyi magyar diákság könnyen befolyásolható lelkébe.” Miután azonban munkatársai még fiatal emberek, kifejezte reményét, hogy fejlődni fognak, hiszen „semmiképpen sem fasiszták még azok, akik itt – a fasiszta zászlóbontás árnyékában – a népegészségügyről, kisebbségi jogvédelemről, magyar képzőművészetről értekeznek vagy verseket írnak. A fasiszta-reakciós ideológiai tervekről a munkatársak

többsége aligha tudott. Ha szót emelünk az ellen a kísérlet ellen, amely egy új magyar rendiség osztálygőgjét, parancsuralmi törekvéseit és imperialista vágyfantáziáját akarja az erdélyi magyar ifjúság hagyományos népi szellemi életébe becsempészni, tesszük ezt abban a hiszemben, hogy az erdélyi magyar ifjúság hagyományos népi szelleme ellen elkövetett feudális szellemű kultúrmerénylet a *Hitel* fiatal munkatársai és olvasói között is ellenállásra talál.”

A *Hitel* röviden felelt: „a kisebbségi életkeret komoly vizsgálóinak tanúsága szerint mindenekelőtt a szervezett nemzettársadalom kiépítése s ezért a magyarság legsürgősebb feladata: kutatni a szervezkedés módjait és lehetőségeit, hogy a lehetőségeknek s kívánalmaknak megfelelően ellenállóvá építhessük nemzetéletünket. S bár a szervezés szükségességének kérdésében aligha lehetne különbség, mégis támadások érték lapunkat hangoztatása miatt. Egy szélsőbaloldali folyóirat, a '*Korunk*' 'feudális kultúrmerényletnek, díszmagyarba öltöztetett hitlerizmus' megnyilatkozásában könyveli el lapunkat. De nemcsak e baloldali lapban, hanem a velünk egy munkamezőn dolgozó '*Fiatalok*' szerkesztőinek írásaiban is jelentkezik ez a vád. László Dezső csak burkoltan fejezi ki a *Korunk* véleményére hivatkozva, Jancsó Béla viszont nyíltan: 'A *Hitel* jelszava mögül a parancsuralmi rendszerek sunyi vigyorgása kandikál elő'.”^{xliv}

Cselekvő erdélyi ifjúság című sorozatában Tamási Áron nemsokára azt írta, hogy a *Hitel* „tartalmánál is nagyobb jelentőségű a legszélesebb összefogás és a szellemi terület teljes átfogása.” Ha azonban nem „az erdélyi földből és az erdélyi sorsból próbál magának új eszmevilágot teremteni, akkor bizonyára úgy lesz, hogy a magyar műveltség új formáit Magyarországon fogják kialakítani, a mi számunkra is. Pedig bármilyen vakmerőnek látszik, az erdélyi magyar szellem hivatástudatát én elsősorban abban látom, hogy a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki.” Összegzésként az *Erdélyi Fiatalok* népi humanizmusának, a *Hitelben* meghirdetett újraértékelésnek és a baloldal szocializmusának összekapcsolását ajánlotta, mert „Kiderült, hogy a népmentő cél valamennyiöknél közös és abban is megegyeznek, hogy Erdélyben a magyar műveltségváltásnak meg kell történnie.”^{xlv}

Balogh azonban elmarasztalta illúziói miatt és jóhiszemű felelőtlenséggel vádolta, a baloldal változatlan bizalmát mégis fenntartotta iránta, hiszen „Világos, hogy ilyen gondolkozással ő maga is máglyára kerülne abban az új magyar rendiségben, amelynek szószólói csöppet sem tagadják, hogy *Hitlerről* veszik a példát.”^{xlvi}

A második támadás a *Hitel* második számát, annak „fasiszta realpolitikáját” illetve. Balogh véleménye szerint „a szervezett nemzettársadalom” felülről lefelé való kiépítése ellentétes a kisebbségi önszervezkedéssel, a nemzetszervezés küldetéses, „fasiszta értelme” és „missziós öntetszélge” egy húron pendül a kiváltságos úrhatnámssággal. „Hiába akarja eszmeileg kisajátítani a *Hitel* a demokratikus romániai magyar új nemzedék hagyományos folyóiratát, hiába fogalmazza meg vele szemben felháborodását, úgy, hogy 'egy inkább jobboldalinak nevezhető folyóirat is fasizmust szimatolt körülötte' – a *Fiatalok* oldalain mégis ezt olvassuk László Dezső tollából: 'Minden erőnkkel mellette vagyunk minden olyan változásnak, ami végső gyökerében is innen Transzilvániából indul, és ami minden más tekintet nélkül elsősorban kisebbségi sorsban élő népünkért történik, ami annak alulról felfelé való gazdasági, művelődési és társadalmi megszervezéséért ér erősítéséért folyik' [...] A 'szervezett nemzettársadalom' vitájában a *Hitel* 'történelmi gondolat'-ával szemben a *Fiatalok* gárdája történelmi haladást képvisel.”^{xlvii}

A Vásárhelyi Találkozó előtt Bányai László az „eleinte imperialista jellegű, tehát haladás- és kisebbségellenes nacionalizmust” népszerűsítő *Hitelt* már „mindinkább bizonyos pozitivisták kisebbségi helyzetfelmérést” érvényesítő folyóiratként méltatta.^{xlvi} A Találkozó után Balogh nem is említette többé,^{xlix} s egy év múltán Jordáky Lajos már csak szociográfiai forrásként idézte.¹

Ezzel a két folyóirat kapcsolata kortársi periódusukban véget ért. A *Hitel* szakmailag 1940 után is színvonalas maradt, és bár Molnár Gusztáv szerint „ideológiai értelemben idegenné, steril képződménnyé vált, amelynek Erdélyben sem előzménye nem volt, sem folytatása nem lett”, jelentékeny történet- és magyarságtudományi eredményeket hozott.^{li} 1940-ben érkezett el a nemzedék közéleti színrelépése, a politikai vezetésbe való bekapcsolódása. Lényegesen nagyobb tekintélyű, befolyásosabb tagjai lévén az erdélyi magyar társadalomnak, mint nemzedéktársaik az anyaországának,^{lii} az „őrségváltáskor” sokan kerültek közülük vezető pozícióba, az Erdélyi Párt politikáját is meghatározva.^{liii} Legtöbbjük konzervatív antiliberális a harmincas évek népszolgálat-eszméjének folytatódása volt, és az egységes, keresztény szellemű magyar kisebbségi közösség megerősítését célozta.^{liv} A többségivé vált kisebbségi elit felismerése szerint bár a közösség sorskérdéseire alávett helyzetben is lehet választ keresni, megoldani őket csak többségben lehet. A hatalmi pozíció számukra ezért volt kulcskérdés.^{lv}

Az új Korunk és az önismereti hagyomány

A Gáll Ernő szerkesztette *Korunk* (1957–84)^{lvi} és a *Hitel*-hagyaték kapcsolata az után vette kezdetét, hogy a folyóirat „ideológiai versenytársak” nélkül, 1957 elején alakult újjá, amikor a magyarországi „írósztájk” idején az erdélyi magyar elit a román vezetést számottevő engedményekre készítette. Gáll 1937 óta közölt a *Korunkban*,^{lvii} Buchenwaldból való hazatérése után a kolozsvári *Igazság* főszerkesztője, 1949-től a Bolyai Egyetem filozófiaprofesszora lett. Ő maga, és neki köszönhetően a *Korunk* csak a hatvanas évek végén, és nagyon messziről jutott el a két világháború közti erdélyi magyar eszmetörténet hagyatékához. Gáll később úgy vélte, hogy e hagyatékban olyan erkölcsi modellre talált, „amely – miközben cselekvésre buzdít – a fanatizmustól is megszabadít. Márpedig erre az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején sokunknak égető szüksége volt. Az egyén döntéséből, szabad választásából fakadó, s a reménytelenséggel dacoló elköteleződés a nemzetiségi feladatvállalás szempontjából is dinamizáló magatartásmintát kínált. Az *Erdélyi Fiatalok* s a *Hitel* meghirdette értelmiségi népszolgálat korszerű variánsában nélkülözhetetlen morális fogódzóként szolgálhatott.”^{lviii}

A hatvanas években Gáll nem a meg hasonlítás, hanem az önrevízió stációját járta. Ennek jegyében később azt is leírta, hogy „a *Romániai Magyar Szó* 1949. november 27-i számában a ’nemzeti nihilizmus’ ellen hadakozva Makkait és Tavaszty teszem felelőssé az – értelmezésem szerint – önfeladást sugalló nézeteik miatt, az *Irodalmi Almanach* 1951. 2. számában pedig a ’nemzeti egység’ nacionalista politikájának – általam megjelölt – képviselőit pellengéreztem ki.^{lix} Visszamenő hatállyal a ’nemzeti egység’ legitimálásában marasztalom el a transzszilvanizmust, és bírálom Márton Áronnak egyik 1935-ben írt cikkét. Ügyészi kirohanást intézek Tusa Gábor 1942-ben piacra került *Harcunk Erdélyben magyarságunkért* című könyve ellen, a *Hitelt* pedig fasiszta folyóiratként bélyegeztem meg.

Újraolvasva őket, kevés elégtétellel nyugtázhattam, hogy annak idején igazán senki sem leplezhetett volna le a Zsdanov megbélyegezte 'fogatlan vegetarianizmus' miatt.^{lx} Az elfogultság, a felületesség, az ideológiai címkézések tekintetében ezek az írások az uralkodó műfajba és stílusba illeszkedtek be tökéletesen."^{lxi} Idézett cikkében az *Erdélyi Fiatalokról* és a *Hitelről* ezt írta: „Szekfű iskolájának hatását olvashatjuk le az erdélyi magyar fasizmus első folyóiratának, a *Hitelnek* nemcsak a címbetűiből, hanem tartalmából is. A *Hitel* nyílt fasiszta csoportosulása az *Erdélyi Fiatalok* narodnyik irányzatának felbomlásával keletkezett. Míg az *Erdélyi Fiatalok* balszárnyáról a munkásosztályhoz s annak pártjához csatlakozott néhány fiatal értelmiségi, addig a csoportosulás zömének (pl. László Dezső és társainak) pályafutása ékesszólóan példázza azt, hogy a szocializmus és a kapitalizmus, illetve fasizmus között nincs harmadik út. Valaki vagy az egyik, vagy a másik táborhoz tartozhat csak, nem létezik semmiféle 'arany közép'-megoldás. Az *Erdélyi Fiatalok* és általában a népiesek osztályok fölötti, elvont 'népiség'-e a proletár szocializmussal szembeni bizalmatlanságuk, sőt ellenséges beállítottságuk, olyan fogalmak, mint a 'magyar közösség', 'magyar szociálizmus', amelyekkel gyakran találkozunk a második világháború alatt létrejött új, harmadikutas, népieskedő csoportosulásnál, a *Termésnél* is, igen közel kerültek a fasiszta népközösséghez, Szálasi 'magyar sorsközösségéhez'. A *Hitel*-csoport végig is ment ezen az úton és el is jutott Mussolini és Szálasi totális-állam-nemzetfelfogásáig, a fináncstőke legreakciósabb és legvérengzőbb csoportjának ideológiájáig."^{lxii}

László Dezső azt vallotta a börtönben, hogy 1940–44 között „az ifjúság keresztény magyar szellemben és fasiszta magyar szellemben való neveléséről” gyakran írt olyan „fasiszta lapokba, mint a *Székely Nép*, *Pásztortűz*, *Hitel* és mások [...]."^{lxiii} Később mégis visszautasította a fasizmus vádját, amikor „A kihallgatást vezető főhadnagy urat kértem, hogy a fasiszta kifejezés helyett írjon profasisztát. Erre az a tény bátorított föl, hogy a népi demokráciánk hivatalos sajtójában az Erdély Párt, szemben a nyilas és Imrédy-párttal, mint profasiszta párt szerepelt. 1948–50 között az *Irodalmi Almanachban* egy jelentős demokratikus író, a neve most nem jut eszembe, foglalkozott az erdélyi magyar élet 1944 előtti tényeivel és engemet harmadik utasnak nevezett, azaz olyan valakinek, aki a kommunizmus és a fasizmus között egy harmadik utat keresett, s aki mindkét oldallal szemben, de mindkettő hatása alatt is valami újat keresett."^{lxiv} A „demokratikus író” Gáll Ernő volt, az említett írás az *Almanachban* megjelent brosúra.

„A *Korunk* új folyamának első számában az egyik programadó cikket én írtam,^{lxv} s ebben – D. Gustira hivatkozva, Braun Róbert s az *Erdélyi Fiatalok* hagyományát is ébresztgetve – az erdélyi valóság, az új Metamorphosis Transsylvaniae tudományos nyomon követését szorgalmaztam. Ez a felhívás azonban sokáig csupán jó szándékú buzdítás maradt; a társadalomkutatás reneszánsza még váratott magára. Egyrészt hiányoztak a felkészült kutatók, másrészt a hatalom is tilalomfákkal kerítette be a hétköznapi életet. Nem engedte, hogy a meztelen valóságot felmutassák. A közelmúltban [már a '90-es években – CSM] – Venczel József, a modern erdélyi társadalomkutatás megalapozója, a *Hitel* című folyóirat egyik spiritus rectora emlékének felidézésére készülve – tudomásul kellett vennem, hogy a folytatandó előzmények, az életre galvanizáló hagyatékok között nem említettem (az akkor bebörtönzött) Venczel nevéhez fűződő önismeretet. E mulasztás mélyén – a döntő külső tiltás mellett – szívósan megtapadó előítéletek húzódhattak meg. Ezeket csak évekkel később sikerült felszámolnom, s ez a fordulat bennem s a lap munkatársaiban energiákat szabadított

fel. A hetvenes évek *Korunkján* végigvonuló önismereti duktus a lap legeredményesebb törekvésének bizonyult. A romániai magyarság önazonosság-tudatának korszerű megalapozását és védelmét szolgálta.”^{lxvi}

Gáll azonban kezdetben még a régi *Korunk* városi és munkásszociográfiáját szerette volna feléleszteni. „A konkrét társadalomkutatást az életidegen dogmák ellenszerének, amolyan újabb ’csatakiáltás’-nak szántam, mint amilyen Jásziék és a magyarországi népi irányzatú szociográfusok idején volt. Mai olvasatban kitűnik, hogy még nem szorgalmaztam külön a nemzetiségi önismeret elősegítő bűvárkodásokat, s ami a közvetlen erdélyi előzményeket illeti (*Erdélyi Fiatalok* stb.), megítélésükben kevésbé voltam szűkkeblű, mint az akkoriban román és magyar nyelven piacra került első könyvemben, amelyben a romániai polgári szociológia bírálatát próbáltam elvégezni (*A romániai polgári szociológia*. Buk. 1958.).”^{lxvii} Mikó Imre munkájával^{lxviii} együtt valóban emlegetni kezdte az *Erdélyi Fiatalokat*, a *Hitelre* azonban nem utalt. „E téren még régi elfogultságok foglya maradtam, s ezeknek nyomai a romániai szociológia történelmével foglalkozó, akkoriban megjelent könyvemben is megtalálhatók.”^{lxix} Amennyire igaz volt, hogy Gusti monografikus módszerét az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* tette a magyar falukutatás megbecsült eljárásává, annyira igaz volt az is, hogy Gusti és a bukaresti iskola emlegetése mindig hasznos politikai menlevélként szolgált.

„És ezzel elérkeztünk a *Hitelhez*, mellyel egyszer szintén szembe kell már nézni, számba véve mindent, ami negatív és azt is, ami pozitív működésében, hogy átvilágítva teljes anyagát, működésének nyílt és rejtett rugóit, ezt a jelenséget is végre történetiségében értelmezzük.”^{lxx} Tóth Sándor e sürgetése után, a Vásárhelyi Találkozó évfordulóján Bányai László azt írta, hogy „A haladásellenesség és bizonyos realista irányzatok között ingadozó *Hitel* című folyóirat, ha más szándékkal is, a fiatal értelmiség széles rétegeiben megnyilvánuló érdeklődés következtében, szintén a tág körű közös értekezlet terve mellett nyilatkozott. Egyedül az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat néhány ’középen’ álló munkatársra leszűkült köre vonta ki magát ebből a kezdeményezésből [...].”^{lxxi} Bányai később is úgy vélte, hogy „valamit a legtöbben megőriztünk az indulásból: a romániai magyar problémák minden határon túli gyámkodástól mentes önálló vizsgálatát, s a társadalmi haladás, jogegyenlőség, béke és humanizmus igénylését. Ezt vallotta a baloldal kiszélesült táborával együtt a ’középen állók’ csoportja is, és nem tudta megtagadni első éveiben a mindinkább jobbra tolódó *Hitel* sem.”^{lxxii} Amikor azonban tíz évvel később Gáll Tegnapi és mai önismeret c. könyve kéziratát végigolvasta, mégis azt írta, hogy „A *Hitel*, különösen ideológiai szempontból, több bírálatot és kevesebb elismerést szükségelne.”^{lxxiii}

A rehabilitáció

Az 1968 utáni enyhülés, átmeneti fellendülés idején „az európai és magyarországi reformszocializmusnak s az akkoriban fellépő ’etnikai reneszánsznak’, valamint az erdélyi önismereti hagyományoknak (*Erdélyi Fiatalok*, *Hitel*) az egybeötvözésére tettem kísérletet.”^{lxxiv} 1969-ben már úgy tekintett vissza, hogy „A *Korunk* tett egyet-mást a közelmúltban mellőzött vagy szűkkeblűen értékelt írók és költők örökségének újrafelfedezéséért. Adósságunk a két világháború közötti Erdély bölcséleti-társadalomtudományi gondolkodásának modern marxista elemzésében azonban egyre nyomasztóbbá válik. A transzszilvanizmusnak, Tavasz Sándor ’kisebbségi etikájának’, a

bizonyos 'kisebbségi szociológiának', az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Magyar Kisebbség* és a *Hitel* társadalomfeltáró tevékenységének objektív számbavétele nem várthat sokáig magára.”^{lxxv}

A *Korunkban* főként az *Erdélyi Fiatalok*, majd a *Hitel* is több síkon és megközelítésben volt jelen egyszerre. Először is szólni kellett róla, aminek a hatvanas évek végén ma sem túlbecsülhető rehabilitációs jelentősége volt. Ezt az értékmentő, visszacsempésző, kvázi hivatalos ideológiai rehabilitációt azonban nem a román állampárt hajtotta végre, hanem a pártállam egyik magyar intézménye, amely a többi folyóirattal, lappal, kiadóval együtt maga is a hatalom kegyéből létezett. A főszerkesztő állandó tojástáncának tétje éppen a rehabilitációs övezet óvatos és folyamatos kiszélesítése volt, ami nem volt lehetséges engedmények nélkül. A hagyomány „legalizálásának” a határmezsgyéket mind messzebbre toló első időszaka tekinthető az alapozásnak. Amint később Gáll és mások a *Korunkban*, könyveikben gyakran kifejtették, az erdélyi magyar szociográfia és tudomány két háború közti teljesítményének módszeres számbavétele nem „retrográd múltba fordulás” volt, ellenkezőleg: a kisebbségi valóság- és önismeret fundamentumát képezte. Bár ennek megalkotása folyamatos politikai és bürokratikus küzdelmet jelentett, a *Korunk* a többség nacionalizmusára építő hatalom cenzurális nyomása alatt mindvégig a saját múltját ismerő, újraértékelésre képes kisebbségi mentalitás kialakítását célozta.

Ebben is meghatározó szerepet játszott a transzszilvanizmus, melynek ösztönzéséről Gáll élete végén ezt írta: „a dogmatikus szendergéssből való – eléggé hosszú, megtorpanásoktól, visszaesésektől sem mentes – ébredésben az 'erdélyi gondolat' és képviselőinek elfogulatlan értékelése ösztökélő tényezőként hatott. Mint önrevízióm alapvető összetevője stimulálta a nyitást más eszmevilágok és orientációk felé. A dialógusra való készségemet erősítette, s ugyanakkor a párbeszéd nélkülözhetetlenségét is igazolta számomra. Visszafordíthatatlanná tette a kizárólagos, öntelt és csalhatatlanságra igényt tartó felfogásokkal, szemlélettel való szakítást. A preconcepciók s a felületes olvasatok meddőségéről/erkölcstelenségéről győzött meg. A szellem felelősségére intett és oktatott. Megkülönböztetett fontosságú szerepet játszottak e folyamatban azok a személyes, esetenként barátságig mélyülő kapcsolatok, amelyeket az Erdély-tudat még élő hordozóival – a magam damaszkuszi útján – kialakítanom sikerült. Felejthetetlenek maradtak számomra a László Dezsővel való találkozások és beszélgetések, s mindmáig jótékonyan munkál bennem a 'Venczel-modell' kisugárzása. Hatása rendkívül ösztönzőnek bizonyult mind szakmaiszerkesztői, mind emberi alakulásomban.”^{lxxvi}

Az *Erdélyi Fiatalok*, később a *Hitel* rehabilitációs recepciója azonban még jó ideig a régi vágányokon haladt. Ekkor honosodott meg a szakirodalomban annak régi, máig öröklődő hamis megállapítása, hogy az *Erdélyi Fiatalok* saját „balszárnyát” a „centrum” merevsége következtében diktatórikus leszámolással távolította el. (Miközben a centrum elvi hajthatatlanságát el kell ismerni, a „balszárnyat” voltaképpen Demeter János egymaga jelentette, akit később, a munkásmozgalmi balra fordulás során többen követtek.) Balogh Edgár ekkor is úgy látta, hogy „A demokratának indult *Erdélyi Fiatalok* 1933-ban szorította ki soraiból a következő népi elemeket”,^{lxxvii} Tóth Sándor pedig kimondta: „A Sarlótól némileg eltérő az útja az *Erdélyi Fiatalok* csoportjának. A kolozsvári magyar főiskolások kezdeti radikális ellenzéki állásfoglalását, mely a falukutató tapasztalatokból táplálkozott, a magyar reakció átgondolt taktikával, így egyes népszerű jelszavak kisajátításával, az egyéni

karrier perspektíváinak megcsillantásával felekezeti és más jellegű diverziókeltéssel igyekezett leszerelni, s ha egységes átállásukat – a baloldali tényezők s köztük jelentős mértékben a *Korunk* tevékenysége következtében – nem is tudta elérni, hamarosan megindult a bomlás – jobb- és balfelé való polarizálódás – folyamata az *Erdélyi Fiatalok* táborában. Akik az úri demagógia hatása alatt behódoltak, bevonultak a magyarpárti kisebbségi intézményekbe, ahol – egyéni számításaikat megtalálva – gyérülő szociográfiai tevékenységüket egy profasiszta orientáció szolgálatába állították (főként a *Hitel* lapjain). Akik viszont éppen a *Korunk* s más baloldali tényezők segítségével átláttak az úri manőveren, tovább radikalizálódtak. A KRP segítségével és irányításával harcos parasztlapot adtak ki (*Falvak Népe*), bekapcsolódtak a magyar dolgozók forradalmi szervezetébe, a MADOSZ-ba, s társadalomkutató tevékenységük eredményét főként a *Korunk* lapjain tették közzé.”^{lxxviii}

Bár az *Erdélyi Fiatalokat* Gáll alaposabban ismerte, jobban vonzotta a *Hitel*, ezért a munkaprogramhoz hamarosan maga látott hozzá. „A *Hitel*, amikor Széchenyi művének címbetűit másolja át fedőlapjára, a Nagy Parlag kritikusanak szellemében koncipiált önismeret jelszavát is meghirdette – írta 1969-ben. – A *Hitel*-csoport nézete szerint ennek az önismeretnek kell biztosítania a társadalmi, gazdasági és kulturális állapotok felmérését az önerőből való felemelkedés érdekében. Kétségtelen, ez a program valós szükségletet fejezett ki. Nem vitatható az sem, hogy a statisztika és az őszinte önbírálat ötvözeteként elgondolt önismeret (Venczel József) számos érdekes és hasznos felmérésben, kismonográfiában valósult meg. A folyóirat statisztikusai, közgazdászai, néprajzosai és népegészségügyi szakértői tényleg – Széchenyi szavaival – ’főfoglatosság’-gá és ’főtudomány’-nyá szerették volna fejleszteni az önismeretet, ám munkásságukra óhatatlanul rányomta bélyegét az ideológia, amelynek forrásvidéke igen közel terült el a korporatív beütésű elit-eszmekörhöz.”^{lxxix} Noha Venczel tanulmánya, a Dimitrie Gusti és az erdélyi falukutatók 1970-ben már megjelenhetett,^{lxxx} tovább várattott magára „a magyar társadalmi és kulturális áramlatok, intézmények és folyóiratok új kritikai leltározása. E problémakört érintő, megjelent tanulmányok (Balogh Edgár, Méliusz József, Nagy György, Tóth Sándor és mások írásai) jelzik, mi minden vár kibányászásra, többek között a *Korunk*, a *Magyar Kisebbség*, a *Hitel*, az *Erdélyi Helikon*, az *Erdélyi Fiatalok* és az *Erdélyi Múzeum* monografikus feldolgozásával.”^{lxxxi} László Dezső *Erdélyi Fiatalok*-írása 1974-ben látott napvilágot.^{lxxxii}

Gáll szerint csak a hetvenes években jött el az ideje annak, hogy „a nemzetiségi önismeret, a nemzetiségtudományi törekvések felkarolásával valóban alkotó, a lap jellegét alapvetően meghatározó hivatást töltünk be [...] olyan honi hagyományok, előzmények tudatosabb és következetesebb kiaknázására lett volna szükség, mint amelyeneket az *Erdélyi Múzeum*, a *Magyar Kisebbség* és a *Hitel* számos közleménye kínált.”^{lxxxiii} Ekkoriban zajlott az ún. irodalomközpontúság vitája, amely „annak tisztázását kereste, milyen hely és fajsúly illeti meg a társadalomtudományt egy olyan művelődésben, amelyben immár tradicionálisan az irodalomnak jutott prímhegedúsi szerep [...] Kezdeményezésünk egyébként sem volt teljesen eredeti. Az *Erdélyi Fiatalok*, majd a *Hitel* szerkesztői (hogy a *Korunkat* ne is említsem) már a harmincas évek derekán a modern társadalomtudományok felé való fordulást sürgették, s ezt a váltást kisebbségpolitikai érvekkel támasztották alá. A hatvanas évek végén – az újra felfedezett kisebbségi helyzet, problematika és örökség ösztökélésére is – elkerülhetetlennek tűnt, hogy művelődésünk korszerű tagolódását elősegítendő a tudományokra nagyobb

figyelmet fordítsunk. Erőfeszítéseinket egy másik korparancs is fűtötte: illúzióktól mentes, hiteles valóságismeretre épülő kisebbségi-nemzetiségi tudatot igyekeztünk kialakítani.”^{lxxxiv}

A kisebbségi önszemlélet újraalapozása

A hetvenes évek elején valóban fogalomtisztázó, utóbb bebizonyosodott: a kisebbség szellemi önszemléletét újraalapozó viták zajlottak, amelyek radikális önismereti változáshoz vezettek.^{lxxxv} Bretter György tevékenysége mellett korszakos jelentőségűnek bizonyultak azok a kérdések, amelyeket Gállnak a hagyomány alapos ismeretére építő erkölcsfilozófiája vetett fel. Konceptiója a harmincas évek „kisebbségi humánúrára” épült, a kisebbségi élethelyzetet László Dezsőhöz hasonlóan^{lxxxvi} értékteremtő lehetőségként jelenítette meg.^{lxxxvii} 1990-ben azt írta, „Most tudatosodik egyre inkább bennem, hogy ’hálát kell adnom’ a kisebbségi sorsnak és problematikának, mert szellemi-erkölcsi mentőövként az elsüllyedéstől, a teljes ellehetetlenüléstől óv meg. Ha ez nem lett volna, és nem lenne, légüres tér venne körül, és életem is értelmetlenné válna a nagy kataklizmában!”^{lxxxviii}

„A sajátosság méltóságának” új etikai, irodalmi, s részben rövidesen közgondolkodási, politikai kategóriájában^{lxxxix} – melynek metaforái megjelentek Farkas Árpád, Sütő András, Szász János, és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is – kimondta, hogy „az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja. Az egyéni méltóság ugyanis többé-kevésbé csorbát szenved, ha az a közösség, amelynek tagjai vagyunk, jogfosztás, diszkrimináció vagy méltánytalan elbánás tárgyává válik. Ha perspektívát és reményt veszítve feladja önmagát és jövőjét. Nincs megalázóbb, nincs demoralizálóbb az ájult magatehetetlenségnél [...]”^{xc} A sajátosság méltósága, bár „tisztán egyéni elméleti teljesítmény” maradt,^{xc} vízvázalathoz vezetett, mert a Bretter-iskola, sőt a legfiatalabb esszéisták, írók is megtapasztalták, hogy az autonóm kritika, a demokrácia és a szabadság éppen a közösségnek mondott társadalmakból hiányzik. A fiatalabbak közül Aradi József tette fel a kérdést, „Vajon tényleges valóságfeltáró hagyományaink [...] sokszor nem címszószerűen működnek-e? Tudunk-e eleget a bábonyi vagy a bálványosváraljai kutatásokról? Ismerjük-e az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel* nemzedéki szociografizálásának tényleges eredményeit, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványait [...]?”^{xcii} Az idősebbek közül Fábrián Ernő azt válaszolta rá, hogy még mindig „Többé-kevésbé a tabuk közé sorolható az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* ideológiai iránya, Németh László és a népi írók hatása.”^{xciii}

A dialógus jegyében című rovatban „a korszerű hagyományápolás regiszterében sürgettem – az önrevízió kényszerétől is hajtva – az erdélyi magyar bölcséleti, etikai és szociológiai örökség tárgyilagos, a régebbi igazságtalan verdiktumokat megfellebbező újraértékelését [...] E hagyaték elfogulatlan újraolvasása és újragondolása során tudatosult bennem, hogy az *Erdélyi Fiatalok*, majd a *Hitel* nemzedéke – máig ösztökélő kisugárzású – szenvedéllyel, szakszerűséggel és eredményességgel vágott neki a társadalmi valóság feltérképezésének. Rájöttem, hogy a régi *Korunk* ismert orientációja, fokozott társadalomtudományi beállítottsága nem volt egyedi, rendkívüli jelenség, s éppen ezért értékelése csak más világnézetű csoportok, folyóiratok társadalomtudományi erőfeszítéseivel együtt, azokkal egybevetve végezhető el.”^{xciv}

Amikor a Forrás-nemzedékek színrelépése idején a nemzedéki kérdés új vetületével találkozott, arra is ráébredt, hogy „a hatalom elviselhetetlenségig fokozódó nyomásával szemben sajátos generációs ellenállás is jelentkezett [...] A kérdés felé forduló szerkesztői figyelmet – természetesen módon – a két világháború közötti, ezzel kapcsolatos hagyomány elfogulatlanabb, árnyalt kezelése is sarkallta. Jobban tudatosult bennünk, hogy a régebbi nemzedéki jelentkezésekben, programjaikban komoly társadalmi-művelődési velleitások rejlettek, eredményeik pedig nem mellőzhető értékeket képviselnek.” E viták nyomán a nemzedék két háború közti mentalitástörténeti szerepének és sajátosságainak újraértelmezését látta szükségesnek. „Ezen a téren is önmagunk revíziójára szorultunk, hiszen – az egyszerűsítő társadalomkép hatása alatt – a nemzedéki stafétának nem tulajdonítottunk olyan jelentőséget, mint amilyent megérdemel. Ez az önrevízió számomra akkor már nem jelentett különösebb nehézséget, hiszen – az irodalom ideológiapótló szerepének ismeretében – beláthattam, hogy például a Tizenegyek című antológia piacra kerülése (1923) nem csupán egy új irodalmi raj feltűnését, hanem – az erdélyi irodalom sajátos státuszának a tisztázása révén – a romániai magyar identitástudat kibontakozását is munkálta. Korábbi önkritikai vizsgálódásoknak is köszönhetően tisztába jöttem az *Erdélyi Fiatalok* fordulatot kiváltó szerepével, s ez a teljesítmény annál is inkább közel került hozzám, mert a szociológia, a szociográfia térhódítását vezette be. Visszamenő hatállyal is kapcsolódtam hozzájuk, hiszen Dimitrie Gusti bukaresti szociológiai iskolájának a módszertanából merítettek, én pedig a régi *Korunkban* a Gusti-féle ’társadalmi szolgálatot’ kritikailag mutattam be.^{xcv}

A *Hitelben* megnyilvánuló hangsúlyos nemzedéki törekvés utólagos befogadását az is megkönnyítette, hogy nyilvánvalóvá vált: Venczelék nélkül nem jöhetett volna létre a Vásárhelyi Találkozó sem. E tanácskozás harmincadik és negyvenedik évfordulója még jobban tudatosította bennem a nemzedéki aspirációként is szorgalmazott önismeret időszerűségét, s a hajdani kezdeményező (Venczel József) érdemének elismerése erkölcsi obligó is volt számomra. Régebbi igazságtalan minősítéseket kellett jóvátennem [...] az – elég későn – szerzett ismeretek egyrészt megerősítették a régi társadalomtudományi fogalomtáram további bővítésére irányuló igyekezetet, a pluralizmus keresését, másrészt a honi nemzedéki párbeszéd nélkülözhetetlenségét még inkább elfogadtatták velem. A dialógus híveként ebben a véleménycserében a nemzedéki stafétának, illetve a nemzetiségi/kisebbségi művelődés önvédelmének hatékony eszközét véltem megtalálni.^{xcvi}

Annak, hogy a *Korunkban* ez a hagyomány tudatosodni kezdett, szerepe volt abban is, hogy „az erdélyiség fordulójának” harmincas évekbeli vitái a hetvenes, majd a nyolcvanas évek elején megisméltódtak, aminthogy abban is, hogy az Erdélyi Fiatalok- és a *Hitel*-hagyaték kritikai föltárásának legalább a megkezdése hozzájárult a „Bretter-iskola” emancipálódásához.^{xcvii} Mivel a szellemi önszemléletet újraalapozó hagyomány felfedezőire gyakorolta a legnagyobb hatást, konzekvenciái nemcsak a nemzedék-polémiát (1973),^{xcviii} hanem a Csipkerózsika-vitát (1978) is áthatották.^{xcix} Ezért lehetett része abban is, hogy az elmélet a hetvenes években kilépett a szakfilozófiából, megtermékenyítve a szépirodalmat, a történetiség átértelmezését. E folyamat során az elmélet nemcsak az irodalomnak adott ihletést, hanem a létfilozófiára, majd a kisebbségi ideológiára is ráirányította a figyelmet. A morálfilozófia megújulása vezetett el a korszerű újraalapozáshoz, ahhoz, hogy a sajátosság méltóságának tétele nyomán – a háború óta először – sor kerülhessen új kisebbségi ideológia kidolgozására. Az évtized új nemzedékének széleskörű világirodalmi tájékozottsága és

elzártsága ellenére egyre elmélyültebb tudása mintegy visszafordult saját történetéhez, és rávetült a hagyományra is. A korszerű műveltség ethosz és elmélet összefonódásával, nyelvfilozófia és praxis, egyén, társadalom, szabadság és demokrácia pátosztalan önreflexiója által talált vissza saját közösségébe. Gáll Ernő a *Korunkban* voltaképpen a megszakított folytonosságot teremtette újjá.

E törekvések folytatódtak az *Echinoc* c. kolozsvári egyetemi folyóirat (1968) hetvenes évfolyamaiban,^c a bukaresti *A Hét TETT*-mellékletében (1977) az *Igazság Fellegvár*-mellékletében (1978–81),^{ci} majd az illegális *Ellenpontokban* (1981–82),^{cii} a *Limes*-körben (1985–89),^{ciii} a *Kiáltó Szóban* (1988),^{civ} és részint a csíkszeredai Regionális Kommunikációs Antropológia Munkacsoportban (1980).

Az *Erdélyi Fiatalok*, sokkal ritkábban a *Hitel* a hetvenes évek eleji *Korunkban* már nemcsak az egyre kevésbé elmarasztaló ideológiakritika, tartózkodóan reális értékelések és elemzőbb értelmezések, kisebb részt tudománytörténeti jellegű írások tárgya volt, hanem a kisebb rovatokban is megjelent. Az évtized első harmadában Balogh Edgár, Bányai László, Demeter János, Jancsó Elemér, Kacsó Sándor, László Dezső, Mikó Imre, Szemlér Ferenc anyagaiban a levélközlés és az emlékezés egyaránt feltűnt. Gáll különös tiszteletet érzett Venczel József iránt; „felületes és igazságtalan megítélések után alapvetően revideáltam Venczel munkásságáról kialakított véleményemet, és a börtönből való hazakerülése után meleg bizalmi-baráti viszonyba kerültem vele. Jól esik visszagondolni arra, hogy szerepem volt rehabilitálásában és abban, hogy tudományos kutatóként ismét közölhetett,^{cv} majd pedig visszakerült az egyetemre. Bárcsak minden esetben sikerülne régi hibákat jóvátennünk... [...].”^{cvi}

Venczelről megemlékezve „erkölcsi kötelességemnek tartottam, hogy elmondjam, mit jelentett nekem, nekünk az ő nevéhez fűződő, felújított önismereti gondolat. Ezt már azért is meg kellett tennem, mert – a régi *Korunk* hatása alatt is – sokáig félreismertem a teljesítményét. Hál’ Istennek, elég korán, vagy még inkább elég későn, de mégis felismertem jelentőségét és szerepét, és sokat tanultam Tőle. Lelkiismeretem viszonylag nyugodtabb, hogy még életében közel kerülhettem Hozzá, segíthettem az egyetemre való visszakerülését, és több írását publikálhattam. Ugyanígy jártam el László Dezső, Juhász István és mások esetében is, ami – visszatekintve – bizonyos elégtételt kínál.”^{cvi}

A folyamatos önrevízió folyamán „szerettem volna kiigazítani – írta 1983-ban Bugnariunak – a magam hibás megítéléseit bizonyos – ellentmondásos jellegű – írástudókkal és irányzatokkal kapcsolatban (Tavaszy, Venczel, a transzszilvanizmus, a Helikon, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel* stb.). Azokat az ’ítéleteket’, amelyeket az 50-es években fölöttük kimondtam, a türelmetlen szektarianizmus indíttatására fogalmaztam meg, de ott volt bennük a természetes ellenérzés mindama felfogásokkal szemben, amelyekről feltételeztem, vagy amelyekkel kapcsolatban úgy éreztem: bizonyos mértékben hozzájárultak a nacionalista méreg szétterjedéséhez. El kell ismernünk: ’a délkelet-európai nyomorúság’ abban is megnyilvánult, hogy akár a román, akár a magyar kultúrában nagyon kevesen voltak a ’fehér hollók’, akik nem szenvedték meg ilyen vagy amolyan módon a sovén ideológiával és politikával való érintkezést. És mivel így állnak a dolgok, az egyetlen tudományos és ugyanakkor realista magatartás a filozófiai, szociológiai, politológiai kulturális örökség igényes kritikai értékelése marad, felszabadítva mind a manicheista nihilizmustól, mind pedig

egy mindenfajta kritikai hozzáállást nélkülöző liberalizmustól, amely valóban igen sokszor nem más, mint a sovinizmus, az antiszemitizmus rehabilitálására irányuló kísérlet.”^{cviii}

Még nyíltabban fogalmazott Păcurariunak: „Munkásságom kezdeti szakaszában – régi szektás beidegzettségek nyomása alatt – még elég szűkkeblűen, sokszor túlzott kriticismussal értelmeztem főként a két világháború közötti korszakban fellépett nem marxista irányzatokat és szerzőket. Egyoldalú *Korunk*-szemlélettel utasítottam el, vagy jellemeztem több olyan felfogást, amely – minden fogyatékosága vagy inkonzekvenenciája ellenére – a romániai magyarság reális helyzettudatát, a románsággal és a többi nemzetiségekkel való kölcsönös közeledést ösztökélte. Amilyen mértékben sikerült felismernem, hogy régebbi értékelésem felületes, téves volt, igyekeztem önmagamot korrigálni és az illető koncepcióról, az illető gondolkodóról hitelesebb képet kialakítani. Így vettem revízió alá és árnyaltam a Kósról, Makkairól, Tavaszról, Mikóról stb. megfogalmazott korábbi véleményemet. E területen is a dialógus szellemében próbáltam eljárni; kész voltam tanulni is azoktól, akiket több vonatkozásban bíráltam. A marxizmus nem panacea universalis [...] Rá kellett jönnöm, hogy az *Erdélyi Fiatalok*, a *Helikon*, a *Hitel* oldalain sok olyasmi jutott nyomdafestékhez, amit nemcsak érdemes, de szükséges is mai szemmel újraolvasni és bírálatalig időszerűsíteni.”^{cix}

A *Hitel* az *Erdélyi Fiatalok* összefüggésében 1984 előtt tehát majdnem teljes polgárjogot nyert a folyóiratban. Még ha például a *Korunk* olykor eltúlzott „ön-történetéhez” mérten másodrangúként is, hagyományként és tudományos tárgyként egyaránt. Tematikus jelenlétüket döntően a kisebbségi hagyomány, és a hozzá fűződő, kritikus elődkereső (vagyis most is nemzedéki) viszony tisztázása határozta meg. A tudományos föltárás – a hagyomány ápolásának sürgető kényszerűségéből is – épp csak elkezdődött, miközben, ugyancsak természetes módon, az ilyen közlemények legtöbbször csak az apológia védernyője alatt kapott szabad utat. A megjelenés végső soron nem a szerkesztői körületektől, sokkal inkább a cenzorok éberségétől, a hatalom döntésétől függött.

Mi volt hát a tényleges tartalma és tágabb értelmű jelentése az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* *Korunk*-beli jelenlétének? A hagyomány, mint a saját múlt keresésének önreflexiós gesztusa, és a tudomány, az önismereti értékek felkutatásának kényszere. A *Korunk* második periódusában az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* is egyik ösztönzőjeként szolgált, így lett maga is tárgyává a nyolcvanas évek derekáig bővülő, mind tárgyilagosabb feltáró munkának. A rehabilitációs recepció időszaka után az új nemzedék keresésének végső célja a kisebbségi ethosz újrafogalmazása lett a saját hagyomány értékeinek felkutatásával.

Hagyományból tudomány

A harmadik *Korunk*-folyamban, a diktatúra bukása óta, az erdélyi magyar nemzeti közösség megváltozott viszonyai között az *Erdélyi Fiatalok*- és a *Hitel*-örökség már tisztán csak önmagát jelenti: a hagyományt és a tudományt egyszerre. A kettő aránya mára végletesen, s egyúttal valószínűleg végleg módosult. A szaktudományon túli, hagyomány-felfedezői, a mentalitást is valamennyire formálni kívánó (innen nézve közösségi tudatformáló, onnan „kollektív” olvasói) szerepkör a szerkesztés tartalmi törekvéseitől immár függetlenül háttérbe szorulni látszik. Ennek okai között mindenekelőtt a diktatúrát követő új társadalmi berendezkedés, a magyar közösség gazdasági, politikai helyzetének alakulása, az

új „uralkodó eszmék” társadalmi-erkölcsi hatása és a művelődés új technikai dimenziói említendőek.

A sokrétű filológiai prezentáció már a közelmúlté, mert a magyar művelődéstörténetnek ezt a hagyományát már feltártnak szokás tekinteni, holott megint arról van szó, hogy eleven örökségnek tekintünk valamit, amiről jószereivel csupán a szakma tud. A legújabb *Korunkban* ezért esszenciálisabb szerepkör vár az *Erdélyi Fiatalok* mellett a *Hitelre* és a hagyomány más fejezeteire. Tagadhatatlan paradoxon, hogy míg a Gáll Ernő szerkesztette *Korunkban* nemzedékek jelesei küzdöttek e hagyatékok közösségi hasznosításáért (is, vagy tudatos, kanonizált hamisításokkal éppen ellene), addig az elmúlt években – hagyományként és tudományként egyaránt – ez a tárgykör is csökkenő érdeklődésre tarthat csak számot.

Másképpen szólva: 1990 előtt a *Korunk* ilyen törekvéseit a diktatúra tiltotta, pedig akkor még lett volna kinek föl kutatni és megírni ezt a hagyományt is, mert még voltak, és pedig sokan, akikre mentalitásformáló hatással lehetett volna. Ma pedig, bár régóta lehet kutatni, meg is lehet írni, már nincs nagyon kinek, csak az irodalom- és művelődéstörténész szakma számára. A két háború közötti nemzedékek teljesítménye, mint megannyi kiaknázható örökség, parciális tudományos üggyé változott, eredményei a kisebbségtörténet gazdagodó adattáiraival együtt már csak a múlt és a tudomány „saját történetét” képezik. A jórészt érthető érdektelenség a nemzeti hagyományok fontosságának nemzedéki megítélésével is összefügg.

(A 2012. május 30-i előadás szerkesztett szövege)

*

Csapody Miklós

- i Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. A harmadik reformnemzedék. Püski. New York, 1983. 118. Borbándi a Magyar Kisebbséget nem sorolja „az öt legfontosabb” közé. Benkő Samu szerint a korszak legjelentősebb időszaki kiadványai az Erdélyi Irodalmi Szemle (1924–1929), az Erdélyi Múzeum (1930–1947), a Magyar Kisebbség, a Korunk, az Erdélyi Fiatalok és a Hitel voltak, l. *Az utolsó 70 év erdélyi magyar tudományossága*. In: *Újrakezdések*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995. Pallas-Akadémia Kiadó. Csíkszereda, 1996. 199–200.
- ii Az Erdélyi Fiatalokkal „tevődött át az erdélyi törekvések vezérvonala az irodalomról a társadalmi falumunkára.” Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete. Szeged, 1933. 130.
- iii *Világnézetünk apológiája*. Erdélyi Fiatalok, 1938. I. negyed. IX. évf. 1. 7.
- iv Bolyai Zoltán: *Erdélyi fiatalok*. Korunk, 1930. V. évf. 3. 217–218.
- v *Szobor helyett irodalomszociológia...* In: *Az illúziók kávéháza*. Vallomások 1966–1971. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1971. 177–178. Ravasz 1938. május 24-én elhangzott parlamenti beszéde a Hitelben. *A zsidókérdés Magyarországon* címmel jelent meg (1938. III. évf. 2. 97–106.).
- vi Gáll Ernő: *Volt-e „romániaiság”?* Tiszatáj, 1996. L. évf. 1. 27–35.
- vii *Az „erdélyi lélek” tartalma és terjedelme*. Korunk, 1928. III. évf. 12. 907–910.
- viii Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban. Fraternitas R–T. Kolozsvár, é. n. [1941] 144.
- ix Csapody Miklós: *Egy nemzedék iskolája*. Az Erdélyi Fiatalok (1929–1933). Korona Kiadó. Bp., 2009. 132–159.
- x A nemzedéki ideológiákról l. Veress Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*. Pro Philosophia–Polis. Kolozsvár, 1999. 247–248.
- xi Aradi József: *A szöveg távolléte*. Echinox, 1977. X. évf. 11–12. 26.
- xii L. Kántor Lajos: *Vallani és vállalni*. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930). Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1984.
- xiii Németh László: *Magyarok Romániában*. Az útirajz és a vita. Szerk. Nagy Pál. Mentor Könyvkiadó. Marosvásárhely, 2001.
- xiv In: *Virrasztás*. Révai. Bp., 1943. 261–287.
- xv *Jelszó és mítosz*. Szerk. Pomogáts Béla. Mentor Könyvkiadó. Marosvásárhely, 2003.
- xvi Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között*. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 2007. 144.
- xvii Ligeti Ernő: i. m. 146–147.
- xviii Kéki Béla szerint az Erdélyi Fiatalok másokat kirekesztő protestáns kizárólagossága vezetett az ún. „kicsi Hitel” megszervezéséhez, l. Hajdú Farkas-Zoltán: *Beszélgetések a Hitelről*. Korunk, 1992. III. f. III. évf. 4. 89–90.

- xix Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 190. augusztus 30-ig.* Studium. Bp., 1941. 190–191. Megjelenésében 1936-tól Márton Áron anyagi támogatásának is része volt. Mecenatúráját Szász István, a Central Agency Ltd. tisztviselője, 1940-től az észak-erdélyi EMGE ügyvezető alelnöke szervezte.
- xx Ligeti Ernő: i. m. 147.
- xxi Gaál Gábor (1891–1954) 1931 szeptemberétől 1940 szeptemberéig állt a folyóirat élén; „már 1927-ben munkatársa voltam, végleges szerkesztését azonban csak 1929 óta vittem. Ettől kezdve a lappal együtt fejlődtem és tisztultam odáig, hogy a lap az illegális párttal már a harmincas évek elején felvette a kapcsolatot...” Idézi Balogh Edgár: *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról.* Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1976. 49. L. még *Szerkesztette Gaál Gábor 1929–1940.* Szerk. Tordai Zádor és Tóth Sándor. Magvető kiadó. Bp., 1976.
- xxii Szerkesztői 1935-ben Makkai László (1914–1989) és Venczel József (1913–1972), 1936–44-ben Albrecht Dezső (1908–1976), Kéki Béla (1907–1993), Vita Sándor (1904–2004) és Venczel József voltak. A két folyam repertóriumát l. Záhony Éva: *Hitel.* Kolozsvár 1935–1944. II. kötet. Bethlen Gábor Könyvkiadó. Bp., 1991. 405–442.
- xxiii Záhony Éva: i. m. I. köt. 43–45.
- xxiv Tóth Sándor: *Rólunk van szó.* Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 244.
- xxv L. Kántor Lajos: *Kép, világkép.* A régi Korunk az új művészetért. Uo. 1977.
- xxvi Vas István: *Nehéz szerelem I.* Holnap Kiadó. Bp., 2000. 361.
- xxvii Bányai Imre: *A D. Gusti-féle román szociológiai iskola.* Korunk, 1936. XI. évf. 6. 491.
- xxviii Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret.* Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 127–128.
- xxix Vallasek Júlia: „*Hinni és hihetni egymásban*” (Hitel). In: *Sajtótörténeti esszék.* Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003. 60–61.
- xxx *A transylvan magyar társadalomkutatás.* Hitel, 1938. III. évf. 1. 14. Szabó T. Turnowsky Sándor *Adatok a vidéki munkásság életéhez* (Korunk, 1929. IV. évf. 1. 81–89., 2. 165–170., 3. 265–270.) és Dezséri György (Jancsó Elemér) *A mai erdélyi magyar középosztály* c. írásaira utal. (uo. 1935. VIII. évf. 2. 115–123.).
- xxxi Gáll Ernő: *Számvetés.* Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár, 1995. 146.
- xxxii Tóth Sándor: i. m. 247.
- xxxiii Uo. 312. „Ha Jancsóék, illetve az Erdélyi Fiatalok el is kenték, húzták, laposították az egész akciót, mi szólottunk, szándékainkat és propozícióinkat felfektettük, s most szívósan ismételni fogjuk a mondottakat, míg visszhangra nem találunk.” *Balogh Edgár levele Méliusz Józsefhez.* Kolozsvár, 1936. augusztus 5. In: Gaál Gábor: *Levelek (1921–1945).* Szerk. Sugár Erzsébet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 690.
- xxxiv *A Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyve.* Korunk, 1930. V. évf. 1. 77–78.

xxxv *Erdélyi Fiatalok*. Uo. 1930. V. évf. 3. 218.

xxxvi *Az Akarom: tisztán lássatok* c. kötetéről (1933) Szabó Sándor: *Széchenyi István és a magyar jelen*. Korunk, 1933. VIII. évf. 5. 417–418., (sz. m.) [Méliusz József]: *A Széchenyi ébresztők*. Uo. 1933. VIII. évf. 6. 490–492. és M. N. J. [Méliusz (Nelovánkolics) József]: *Indulás*. Uo. 1933. VIII. évf. 9. 701.

xxxvii Első írása a *Hitelben*: *A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt* (1936. I. évf. 3. 197–223.), utolsó írása a *Korunkban*: *A francia népfront* (1936. XI. évf. 7–8. 646–648.).

xxxviii „Ennek oka a komoly tudományos igény és a lap formájából adódó publikálási lehetőség, a lap gyorsan kialakult magas presztízse, majd a történelmi változás és maga az Erdélyi Fiatalok megszűnte [...] Így sodródik a *Hitelhez* – csak a legjelentősebbeket említve – Venczel József, majd Mikó Imre s végül László Dezső is.” Szász István Tas: *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel, és ami utána következett*. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2007. 150–151.

xxxix *Korunk*, 1936. XI. évf. 4. 284–290.

xl Uo. 1936. XI. évf. 9. 758–761.

xli Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 23. MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1998. 18–20.

xlii Dr. László Ferenc: *Mi is történt a Vásárhelyi Találkozó 1937-ben?* Adalékok a Vásárhelyi Találkozó újraértékeléséhez. *Korunk*, III. f. VIII. évf. 3. 376–380.

xliii Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó. Bp., 2011. 31.

xliv *A Hitel és a cselekvő fiatal magyarok*. *Hitel*, 1936. I. évf. 2. III. Az Erdélyi Fiatalok 1936-tól Fiatalok cím alatt jelent meg.

xlv Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság*. In: *Virrasztás*. Révai. Bp., 1943. 280–287.

xlvi *Tamási Áron és a cselekvő erdélyi ifjúság*. *Korunk*, 1936. XI. évf. 5. 461–464.

xlvii „*Szervezett nemzettársadalom*”... 761.

xlviii *Erdélyi ifjúsági parlament*. *Korunk*, 1937. XII. évf. 7–8. 659.

xlix *A Marosvásárhelyi Találkozó*. Uo. 1937. XII. évf. 11. 974–977.

l „Sokan azt állítják s ez a véleménye a *Hitel* című folyóiratban Sinka Józsefnek is [Adatok a kolozsvári iparos és kereskedő ifjúság társadalmi viszonyainak tanulmányozásához. *Hitel*, 1937. II. évf. 3. 197–212.], hogy az ucca árt a munkásgyermeknek.” *A cluji ipari munkásság*. Uo. 1938. XIII. évf. 3. 240.

li Molnár Gusztáv–Hajdú Farkas-Zoltán: „*Ki itt kilépsz, hagyj fel minden reménnyel*”. Uo. 2002. III. f. XII. évf. 6. 55.

lii Bibó István: *Erdély közszelleméről*. Közreadja Bárdi Nándor. Uo. 1993. III. f. IV. évf. 1. 13.

liii L. *Erdély a magyar képviselőházban*. Az Erdélyi Párt kiadása. Kolozsvár, 1942. és Balázs Sándor: *Mikó Imre*. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968). Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003. 95–147.

- liv Csapody Miklós: *László Dezső és a zsidókérdés (1940–1944)*. Református Szemle, 2011. CI. évf. 6. 611.
- lv Ablonczy Balázs i. m. 230–231.
- lvi Gáll Ernő (1917–2000) 1957 februárjától 1984 szeptemberéig működött főszerkesztőként. *Számvetés* 224–227.
- lvii *A mai magyar szociográfia és irodalom*. Korunk, 1937. XII. évf. 5. 406–410.
- lviii *Számvetés* 112.
- lix *A „nemzeti egység” nacionalista politikája – az osztályellenség fegyvere*. Irodalmi Almanach, 1950. 2. 72–94.
- lx
- lxi *Számvetés* 23–24.
- lxii Irodalmi Almanach 72–94.
- lxiii László Ferenc: *A „harmadik út” áldozata*. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1955). In: *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Szerk. Cseke Péter. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2004. 167. László ekkori írásainak nagy része megjelent *Magyar önismeret* című kötetében is (Jókai-nyomda. Sepsiszentgyörgy, 1944. 346.
- lxiv László Ferenc: i. m. 174–175.
- lxv *Társadalmi valóság és társadalomkutatás*. Korunk, 1957. I. évf. 1. 7–17.
- lxvi *Számvetés* 70–71.
- lxvii *Előzmények, rajtolás és tűzkeresztség*. Korunk, 1991. II. I f. II. évf. 3. 348.
- lxviii *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Az Erdélyi Fialok falu-füzetei 4. Cluj-Kolozsvár, 1932.
- lxix Gáll Ernő: *A Venczel-modell vonzásában*. Korunk, 1993. III. f. IV. évf. 11. 120. Említett műve: *Sociologia burgheză din România*. Editura de Stat pentru Literatură Politică. București, 1958. Magyarul: *A romániai polgári szociológia*. Kritikai tanulmányok. Politikai Kiadó. Bukarest, 1958.
- lxx Tóth Sándor: *A filozófia a Korunkban*. Korunk, 1967. XXVI. évf. 2. 242.
- lxxi Bányai László: *Emlékezetes értekezéslet*. Uo. 1967. XXVI. évf. 10. 1357.
- lxxii *Uő: A román–magyar testvériségért*. Uo. 1968. XXVII. évf. 10. 1456.
- lxxiii *Bányai László levele Gáll Ernőhöz*. Bukarest, 1975. május 26. In: Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Sajtó alá r. Gáll Éva és Dávid Gyula. Vál. Horváth Andor. A bevezető tanulmányt írta Salat Levente. Korunk–Komp–Press Kiadó–Napvilág Kiadó. Kolozsvár–Bp., 2009. 146.
- lxxiv *Számvetés* 102.
- lxxv *Szilveszteri párbeszéd*. Korunk, 1969. XXVIII. évf. 1. 113.

- lxxvi *Kisebbségi elit a hagyomány és a modernizáció feszültségében.* Tiszatáj, 1999. LIII. évf. 1.
- lxxvii *Közügyek irodalma.* Korunk, 1960. XIX. évf. 6. 672–682.
- lxxviii *Adalék a szociográfia marxista bírálatának történetéhez.* Uo. 1963. XXII. évf. 8. 1042.
- lxxix Gáll Ernő: *Társadalomtudomány és önismeret.* Uo. 1969. XXVIII. évf. 6. 827–828.
- lxxx Uo. 1970. XXIX. évf. 6. 821–825.
- lxxxi Gáll Ernő: *Nemzet és nemzetiség szociológiai nézetben.* Uo. 1970. XXIX. évf. 10. 1259.
- lxxxii Uo. 1973. XXXII. évf. 6. 923–929.
- lxxxiii Gáll Ernő: *Előzmények, rajtolás és tűzkeresztség.* Uo. 1991. III. f. II. évf. 3. 350.
- lxxxiv *Számvetés 72–73.*
- lxxxv Csapody Miklós: *Értelem és remény.* Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma (1977–1987). In: *Erdélyi Féniks.* Tanulmányok és kritikák. Korona Kiadó. Bp., 2007. 174.
- lxxxvi László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai.* In: *Új arcvonal.* Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája. Cluj-Kolozsvár, 1932. 128–138.
- lxxxvii Gáll Ernő: *A „kisebbségi humánus”.* In: *A humanizmus viszontagságai.* Politikai Könyvkiadó. București, 1972. 288–301.
- lxxxviii Uó: *Napló I. 1977–1990.* Szerk. Gáll Éva és Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003. 352. (1990. március 15.)
- lxxxix Uó: *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája.* Korunk, 1978. XXXVII. évf. 6. 449–457. és *A sajtóosság méltósága, és ami mögötte van.* In: *Pandora visszatérése.* A reményről és a méltóságról. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 268–294.
- xc *Pandora visszatérése 292.*
- xcI Poszler György: *Életmű és emlékkönyv.* Korunk, 2006. III. f. XVII. évf. 3. 94.
- xcii *Kérdések a változó szociográfiáról.* Uo. 1979. XXXVIII. évf. 6. 441.
- xciii *Eszmetörténet, irodalomtörténet.* Uo. 1982. XLI. évf. 3. 190.
- xciv *Számvetés 123–124.*
- xcv *A romániai társadalmi munkaszolgálat.* Korunk, 1939. XIV. évf. 3. 224–227.
- xcvi *Számvetés 177–179.*
- xcvii *Elfogult arcképvázlat Tamás Gáspár Miklósról.* In: *A másként-gondolkodó.* Tamás Gáspár Miklós 60. Szerk. György Péter, Radnóti Sándor. Élet és Irodalom. Bp., 2008. 13.

xcviii L. az *Ankét a nemzedékről* c. összeállítást, Bretter György *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* (1973. XXXII. évf. 6. 878–886.), Molnár Gusztáv *Levél Bretter Györgyhez* (1974. XXXIV. évf. 5. 666–672.), Balogh Edgár *Üdvözet, nem bíráló* (1977. XXXVI. évf. 11. 937–939.) és Tamás Gáspár Miklós *Bíráló, nem üdvözet* c. írásait (1978. XXXVII. évf. 5. 415–416.), továbbá Gáll Ernő: *Nélkülözhetetlen elmélet. Egy nemzedéki jelentkezés fenomenológiájához* (1976. XXXV. évf. 12. 891–897.), Földes László: *Nemzedékről – öt tételben* (1982. XLI. évf. 7. 540–543. és augusztus, 8. 586.), Csapody Miklós: *Értelem és remény 174–179.*, újabban Miklós Ágnes Kata: *A hetvenes évek nemzedéki problémái a Korunk-ankétokon*. In: *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt. Napvilág Kiadó. Bp., 2005. 61–182.

xcix Sütő András: *Csipkerózsika* (Korunk, 1978. XXXVII. évf. 6. 444–446.) és Gáll Ernő: *A Csipkerózsika-vita utóregzései*. Helikon, 1994. V. évf. 4.

c *Bábel tornyán*. Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból. Szerk. Beke Mihály András és Bréda Ferenc. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983.

ci Martos Gábor: *Volt egyszer egy Fellegvár és Marsallbot a hátizsákban*. A Forrás harmadik nemzedéke. Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó. Kolozsvár, 1994.

cii *Ellenpontok*. Szerk. Tóth Károly Antal. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 2000.

ciii *Transzcendens remény*. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989. Szerk. Molnár Gusztáv. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2004.

civ Balázs Sándor: *Kiáltó Szó*. Volt egyszer egy szamizdat. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2005.

cv Venczel írásai a Korunkban: *A statisztika és a társadalomkutatás határán*. 1969. XXVIII. évf. 6. 834–838., *Dimitrie Gusti és az erdélyi falukutatók*. 1970. XXIX. évf. 6. 821–825. és *Demográfiai gondok a társadalomkutatásban*. 1971. XXX. évf. 9. 1281–1287.

cvi *Gáll Ernő levele Ódor Lászlóhoz*. Kolozsvár, 1981. november 6. *Levelek 1949–2000*. Sajtó alá r. Gáll Éva és Dávid Gyula. Vál. Horváth Andor. A bevezető tanulmányt írta Salat Levente. Korunk–Komp-Press Kiadó–Napvilág Kiadó. Kolozsvár–Bp., 2009. (a CD-mellékleten)

cvii *Gáll Ernő levele Veress Dánielhez*. Kolozsvár, 1993. november 1. Uo.

cviii *Gáll Ernő levele Tudor Bugnariuhoz*. Kolozsvár, 1983. február 28. *Napló* I. 419.

cix *Gáll Ernő levele Francisc Păcurariuhoz*. Kolozsvár, 1984. január 16. *Levelek...* 446–447.

AZ ELFELEDTETÉS TÖRTÉNETE ÉS OKAI

Zólya Andrea Csilla

1935. január elsején megjelent Kolozsváron a *Hitel* első lapszáma. Az akkor huszonéves szerkesztők elsősorban olyan nemzedéki igények kielégítése céljával hozták létre, amelyeket a korabeli folyóiratok nem töltek be. Fontosnak tartották, hogy a tudományos falukutatás programja mellett, amelyet az *Erdélyi Fiatalok* csoportja vállalt magára, legyen egy olyan fórum, ahol az urbánus szférát és annak problémáit feltáró társadalomtudományi kutatások és értekezések is helyet találjanak. Céljuk természetesen ennél több volt. A folyóiraton és a köré szerveződő értelmiségi körön keresztül összefogni az erdélyi magyar fiatalok nemzedékét, felekezeti hovatartozástól függetlenül kielégíteni és tartalommal telíteni a műveltségbeli igényeket, s a kialakult történelmi-, politikai viszonyok között megadni a helyüket, a kapcsolatot az országhatárok különböző oldalaira szakadt régiók magyarjaival, illetve a többségi nemzettel és a szomszédos kultúrákkal.

Az első lapszámokban a hitvallásukat és céljaikat elsősorban Venczel József tollából olvashatjuk, aki *Határnemzedék: erdélyi magyar húszévesek* című írásában leszögezi, „a magyar népi egység elsősorban kulturfogalom. Tehát a széthullott nemzet kulturerőit kell összefogni, az erdélyi magyarság belső műveltségi tényezőit kell összhangzásba hozni az egyetemes magyar kultúrával”. A lap szerkesztői (Venczel József, Makkai László és Kós-Kovács József) annak a fiatal nemzedéknek voltak a tagjai, akik iskoláikat már a berendezkedő román rendszerben végezték, akik már ismerték az állam nyelvét. E korosztály már a bőrén érezhette a magyar iskolák megszüntetésének hatását, egyre többen voltak, akik már alig beszéltek az anyanyelvüket és a nemzet múltjáról, történelméről, kultúrájáról sem sokat tudnak. A hitelesek ennek veszélyeire igyekeztek felhívni a figyelmet miközben egyfajta „szubjektív belső reform” elvégzését tűzték ki célul, hiszen magyar szellemi élet hiányos ismeretével párhuzamosan egyre inkább terjed a csökkent értékűség tudata.

Venczel gondolatmenetét az írása mellett olvasható bekeretezett szerkesztői megjegyzés nyomatékosítja és foglalja össze: „A Hitelt a huszonévesek nemzedékének műveltség- és élménybeli hiányérzete hozta létre, de azért nemcsak a számokkal jelölhető évjáráthoz, hanem korkülönbség nélkül a közös munkára vállalkozók lelki nemzedékéhez szól s nem egy szűk kör közlönye, hanem egy nemzedék akaratának a kerete szeretne lenni”

A *Hitel* kezdeti időszakában a szerkesztők fő szándéka az önismeretre és önkritikára építő belső reform volt Széchenyi konzervatív reform-szemlélete szellemében, és ebben egyúttal tagadhatatlan hatással volt rájuk Szekfű Gyula nagy vitákat generáló *Három nemzedék* című történelmi szintézise is. Ez fejeződött ki a kezdetekben a lap arculatát meghatározó művelődés- és tudománypolitikai, szociográfiai és művészeti tárgyú írásokban, valamint a nemzet és saját nemzedékük időszerű kérdéseivel foglalkozó tanulmányokban.

Hat lapszám megjelenése után, Makkai László távozásával a *Hitel* 1935 júniusában megszűnt. Történetének második szakasza 1936 februárjában kezdődik: az újraindult *Hitel* szerkesztői Venczel József, Kéki Béla, Albrecht Dezső és Vita Sándor. Ekkortól már nem számított nemzedéki folyóiratnak, s már nem kulturális, irodalmi és társadalomtudományi szemleként határozta meg magát a lap. A külső megjelenésében is megújult, negyedévenként megjelenő lap a szociológiát, a szociográfiát, a statisztikát, a jog- és gazdaságtudományt, a társadalomtudományokat helyezte érdeklődése középpontjába, e tárgykörökben nagyobb terjedelmű tudományos értekezéseket is közölt.

A kis *Hitel*ben célul kitűzött feladatok az újonnan indult lapban teljesebben ki. Az első lapszám vezércikkében, Albrecht Dezső *Az építő Erdély* című tanulmányában szintén Széchenyi eszmeisége mentén összegzi az újrainduló *Hitel* programját: „Körültekintünk a magyarság legfőbb társadalom-, művelődés- és gazdaságpolitikai kérdései közt, hogy képet alkothassunk a *szórványban elszigetelt közép-európai magyarság* önerejéről és lehetőségeiről; keressük továbbá az *irányulást* elvek és lehetőségek között, hogy történelmi hagyományainknak és népünk belső értékeinek teljességét a jelenben a magunk számára élővé tegyük; éppen ezért értelmiségünkben tudatossá kívánjuk tenni a *történet és a nép ismeretét*”.

Albrecht az ország rész különböző területein tevékenykedő, sokszor egymásról nem tudó, elszigetelten gondolkodó „egyedül álló magyarokról” szól, akik kezdik lerakni az új élet alapjait. Nekik szánja a *Hitelt*, hogy a tudomány új eredményeire támaszkodva több lehetőséget, nagyobb teret nyerjenek a közös gondolkodásra, a párbeszédre, egy olyan értelmiségi vezető réteg formálásával, amely együttes erővel, felelősséggel és öntudattal szolgálhatja a nemzet felemelkedését.

E gondolattal szintén Széchenyi reform-programjából merít miáltal összekapcsolta a nemzet erejét a számbelileg is jelentős értelmiségi réteg meglétével: „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek *statisztikája* az ország legérdekesebb – leginteresszansabb – része. Nem termékeny lapány, hegyek ásványok, éghajlat sat. teszik a közérőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzet több vagy kevesebb szerencséje. Mi nagy erő egy- vagy több százezer ember, fő nélkül?” – olvashatjuk az 1830-ban megjelent *Hitel*ben.

A szociális reformokat a tudomány, a tudás, a kultúra művelésével kell megalapozni – vélték a *Hitel* szerkesztői és szerzői, ennek folytán nagy szerepet kapott a népművelés és az oktatás az általuk megcélzott közösség-alakításban. A szóban forgó évtizedek kulturális elitjének szerepfelfogása kapcsán Vallasek Júlia kiemeli, hogy az értelmiség magától értetődően politikai szerepkör betöltésére is vállalkozott: „a kulturális elit réteg végső soron a teljes, kisebbségben élő közösség képviselőjében, politikai elitként jelenik meg, melynek egyaránt feladata a nép (ezalatt elsősorban a parasztságot értették) művelése és felelősségteljes vezetése.” Így válhattak a folyóirat lapjain kifejtett társadalmi programok sok tekintetben politikai programokká is.

A *Hitel* szerkesztői ebből a szempontból teljesen eltérő nézőpontot képviseltek, mint az *Erdélyi Fialatok* csoportja. Ez utóbbiak azt tartották, hogy a szellemi vezető réteget a nép soraiból kell kinevelni. A transzilvanizmus eszmeköre jegyében a társadalom megújítását elsősorban a falukutatásra alapozták, az alulról felfelé építkező gazdasági, művelődési és társadalmi szervezkedést szorgalmazták. A „Hitelesek” viszont az Erdélyi Fialatokkal ellentétben utópiának tekintették a transzilvanizmus népeket összebékítő alap gondolatát, s felülről lefelé szervezték az erdélyi magyar társadalomra kiterjedő „népszolgálatukat”. A két mozgalom törekvéseiben mindamellett sok hasonlóság is volt, hiszen mindkettő az erdélyi magyar társadalom újjászervezését tűzte ki célul, az eltérések elsősorban a választott módszerekben mutatkoztak meg.

1940-ben a bécsi döntés további változásokat hozott a *Hitel* életében. Másfél évi szünet után 1942 áprilisától *Nemzetpolitikai szemle* alcímmel havonta jelent meg 1944 augusztusáig, és az egész ország területén terjesztették. A politikai változások sok szempontból éreztették hatásukat a lap életében, a szerkesztőség tagjai az új történelmi helyzetben különféle funkciókat töltöttek be, kevesebb időt fordítottak a folyóíratra, ez ingadozóbbá tette annak színvonalát. A *Hitel* történetének ebben a harmadik szakaszában a közéleti funkció került előtérbe, fölerősödött a nemzetiségi kérdések taglalása, nagyobb teret kaptak a történelemtudományi írások. A politikai változások hatása rányomta a bélyegét a lapra, színvonala olykor elmaradt a *Hitel* által képviselt addigi mércétől. Az ekkor közölt írásokban is érzékelhető, a korábbi homogén értelmiségi csoport gondolkodását az ideológiai és politikai megosztottság váltotta fel.

A *Hitel* és a köré szerveződő értelmiségi kör jelentősége – az *Erdélyi Fiatalokhoz* hasonlóan – vitathatatlan, hiszen nem csak meghirdetett egy programot, hanem társadalompolitikai mozgalommá fejlődve igyekezett azt részleteiben is megvalósítani. Ezt ismerték el már a lap indulását követően például Tamási vagy Márton Áron.

„Figyelmesen és a résztvevő lelkiismeret lehető tárgyilagosságával mérlegre tettem a hangot, a nevet, a látásmódot és a célkitűzéseket: s bizonyára nem fogok csalódnai abban a véleményemben, hogy ennek a mostani *Hitel*nek a megjelenése a legfigyelemreméltóbb eredmény, amit a cselekvő transylván ifjúság az utóbbi években elért.” – írja Tamási az 1936-ban újra elindított *Hitel*ről. Márton Áron szintén kiáll a *Hitel* köre mellett például a Vásárhelyi Találkozókor, amikor próbálják rávenni, hogy a katolikus fiatalokkal együtt maradjon távol a találkozótól.

A kortárs bírálatok közül talán leginkább a *Hitel* megjelenését közvetlenül követő Balogh Edgár kritikáit kell megemlíteni. Az 1936-ban újraindított *Hitel* kapcsán kétségbevonhatatlan szembefordulásról beszél a székely írókkal, így többek között Tamási Áron népi törekvéseivel és egyúttal leszögezi: „Amikor az erdélyi magyar értelmiség táborában napról-napra határozottabb a demokratikus szellemi arcvonal, akad egy ellen-zászlóbontás, amely új nemzeti vezető-rend megteremtését írja zászlajára. Valóban a lelkiismeret kérdése, hogy rámutassunk a díszmagyarba bujtatott hitlerizmus próbálkozásaira.” Balogh Edgár *Hitel*re vonatkozó írásai a korszak drámai alakulását követően és annak viszonylatában vitathatatlanul rombolóan hatottak a *Hitel*-kör utólagos megítélésére, még ha a lapban megjelent írások ebben az időszakban egyáltalán nem indokolták a Balogh Edgár hitlerista vádjait. Ebből a szempontból is fontos a kérdés, mi állt ténylegesen e vádak mögött, milyen tényezők váltották ki Balogh Edgár ilyen irányú bírálatát a *Hitel*lel szemben: „Aki tudja, hogy szóhasználatunk mennyire nem véletlenek játéka, hanem akaratlanul is legbensőbb, titkolt lelki életünk rugóira jár, rá fog itt ismerni a feudális-fasiszta úri arroganciára, mely avatásról beszél, ha saját osztályöngzését juttatja szerephez, míg a népet úgy fogják össze munkára. Lehetőleg erőszakkal, ami nem is túlzott irónia részünkről, mert hiszen német példákából eléggé látjuk, hogy „dolgozó közösség” alatt az új rendiségben dologházat, munkatábort kell érteni.”

Nem valami ellen, hanem valamiért jött létre, hozták létre a *Hitel*t, talán ennek tudható be, hogy nem igazán bocsátkoztak vitába, erre utal több szövegrész – ez járulhatott hozzá részben a félreértések kialakulásához is:

„A Hitelt már sok oldalról érték támadások, de ebből sohasem válaszolt egyre sem. Most azonban, mikor az Erdélyi Fiatalok legutóbbi számában több helyen célzások formájában, két cikkben pedig egész világosan a Hitel ellen foglal állást, nemcsak a kérdések tisztázása miatt, hanem a közvélemény már elodázhatatlanul szükséges felvilágosodásáért is kénytelenek vagyunk a hallgatást feladni...”

„...A Hitel maga ebben a – hangsúlyozzuk – időszerűtlen vitában, bár teljes mértékben körülötte folyt, részt nem vett, csak később szögezte le a félreértésekből keletkezett vádak visszautasítása után álláspontját: »Vitába nem szívesen bocsátkozunk, idő sincs reá, de nem is hasznos a vetélkedés. Annyi az elintézendő kérdésünk, oly széles a munkaterület, hogy mindig kevesen leszünk munkába állók. Egytől meg kell őriznünk magunkat: saját szerepünk túlbecsülésétől...«» – áll az 1937-ben a *Hitel* harmadik számában megjelenő Vásárhelyi Találkozó különnyomatában.

Korabeli szerepéhez és érdemeihez mérten az 1935-ben létrejött *Hitel* 1944-es megszűnését követő évtizedekben vagy méltánytalanul kimaradt a korszakot feltáró tudományos értekezésekből és összegezésekből, vagy pedig eltúlzott, tévesen értelmezett ideológiai címkék és megbélyegzések alapján került a süllyesztőbe. Hiszen a második világháború után többnyire hallgatás telepedett a hitelesek szellemi körére, szerzőire, elért eredményeikre – mint ahogy a korabeli magyarság történetének jelentős eseményei kapcsán ugyancsak elmondhatjuk –, csak az 1989-es változások után kezdődött el a Hitel-csoport mozgalmának feltárása. Itt kell kiemelni Záhony Éva úttörő tanulmánykötetét, Szász István Tas és Vallasek Júlia a Hitel történetét feltáró meghatározó munkáit.

A továbbiakban pedig egy újabb könyv megjelenését tartom fontosnak kiemelni, ami egyúttal szemléletesen illusztrálja, hogy hogyan hagyományozódhatnak át napjainkig a korszakot feltáró munkákban is a korabeli (és a későbbi) leegyszerűsítő és megbélyegző ideológiai címkék, melynek következtében a Hitel és a köré szerveződő értelmiségi kör tevékenysége a feledésbe merült. Horváth Sz. Ferenc 2007-ben megjelent *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)* című kötete figyelemre méltó kísérletet tesz a két világháború közötti kulturális és társadalmi események, a sajtó- és a politikai viszonyok újraolvasására, újraértelmezésére. E kötet többek között a *Hitel* történetének egyes részleteire is kitér, s a szellemi műhely egyfajta mai értelmezését végzi el. Horváth Sz. Ferenc tanulmánykötete fontos feltáró munkaként a korabeli viszonyok összetettségére, az abszurdítások és ellentmondások sokaságára világít rá. De egyúttal további kérdések feltevését is szükségessé teszi a két világháború közötti időszak kutatómódszertana szempontjából. Rendkívül érzékenyen, éles látással, több szempontból is igyekszik értelmezni a korabeli etnikai, társadalmi és politikai történések, viszonyok szövevényes találkozási pontjait, rétegződéseit. Viszont sajnos e szerepből a kutató sokszor kibillen, több esetben túlságosan is leegyszerűsít és megállapításai közben nem föltétlenül indokolt ideológia címkékkal lát el jelenségeket.

A *Hitel* körét nemzetépítő, nemzet újjászervező céljai és tanulmányai miatt legtöbb esetben bírálja. Albrecht Dezső *Építő Erdély* című tanulmánya kapcsán írja: „a kör gondolatvilágát azonban ebben a második szakaszban is egy önelégült és néha etnocentrikus alapállás jellemezte”. Már ebben az időszakban is Magyarországról importált nacionalizmussal, antiszemita jegyekkel vádolja a hiteleseket, miközben az általuk felvállalt népszolgálatot pusztán saját hatalmi, vezetői pozíciójuk megszilárdításaként feltételezi. Ezzel mintegy figyelmen kívül hagyja az adott kor történelmi eseményeiből fakadó ideológiai történések folyamatát. „A két világháború között ideológia kulcsfogalom volt a nemzet, az önbírálat tárgya és az önbiztatás eszköze. A történelem folyamatából kimerevített karakterével kapcsolatban kevesebb, illetve másodlagos volt a vita, ahhoz

képest, hogy a nemzetfogalom terjedelme, hol húzódnak a nemzet határai, kiktől is határoljuk el azt, ami nemzeti.” – írja Hunyadi György a kor szociálpszichológiai elemzésében.

Horváth abszolutizál, amikor szembe állítja a Hitel körének tagjait az *Erdélyi Fiatalokkal*, akik velük ellentétben nem maguk, hanem a falusi lakosság felemelésére törekedtek. Ezzel részben egyszerűen átveszi a két szellemi körnek a korábbi leegyszerűsítő, pusztán egymással szembeállító értelmezését, másrészt figyelmen kívül hagyja az akkori politikai eseményeknek a nemzetekre és a nemzeti tudat alakulására vonatkozó hatásait, s szociálpszichológiai vagy szociológiai tényezőit. Albrecht Dezső tanulmányának értelmezésében további csúsztatások érezhetőek: „»Önmagunk revíziója? Igen! Kíméletlenül leszámolni a múlttal s mindazzal, ami a múltból átmenekülve itt rothaszt és bomlaszt.« [...] Albrecht ezt az egész eljárást egy egész múltbeli korszaktól (a liberalizmustól) való elfordulássá értelmezte át, mert az szerinte kizárólag hibákból és tévutakból állt.” Nem különösen szorul magyarázatra, hogy sem a Horváth által kiemelt passzus, sem a szöveg környezet esetében nem merül fel a Horváth által kikövetkeztetett kizárólagosság.

Az események és történések feltárása során vitathatatlan jelentőséggel bírhat a személyes indítatásoknak és viszonyoknak a leleplezése, az ok okozati tényezők leleplezése. Erre tesz kísérletet Horváth a *Hitel* és az *Erdélyi Fiatalok* kapcsolatának elemzése kapcsán, ezzel szemben viszont olykor érthetetlenül felszínes magyarázatokkal elégszik meg. Talán az egyik legképtelenebb magyarázat a tanulmányban a következő. Miközben Horváth Sz. Ferenc annak az okait taglalja, miért végződtek kudarccal a többszöri kísérlet ellenére is a két kör közeledése, megállapítja: „ennek csak részben voltak személyi, vagy szerepvállalási okai. Az elsöre példa Albrecht és Jancsó Béla közti ellentét amiatt, hogy az előbbi nem tudta megbocsátani az utóbbinak az Erdélyi Fiatalok alapítását, a másodikra a Hitel körétől támasztott igény a vezető szerepre”. A kiemelt példák sorát még folytathatnám, még csak egy részrehajló szemléletet tükröző megállapítást ragadok ki: „tárgyalásaik azonban ismét zátonyra futottak azon, hogy Venczel és társai kevesellték az Erdélyi Fiatalok ajánlatát: egy rovat szerkesztését lapjukban”.

Hogyan lehet kutatni és leírni utólag egy társadalmat? Milyen okai lehetnek annak, hogy a közelmúlt egy korszakának meghatározó szellemi műhelye feledésbe merülhetett? Valószínű az is közrejátszott, hogy a kutatók sokszor nem primér adatokat dolgoztak fel, vagy megelégedtek a kialakulóban levő viták és bírálatok egyik oldalával, Balogh Edgár bírálata ezek révén is nagyítódik fel, másrészt az is fontos, hogy a hitelesek saját bevallásuk szerint nem szívesen vitáztak, aminek következtében sok esetben a vádak válasz nélkül maradtak.

A Hitel esetében viszont legalább olyan fontos lenne a szellemi műhelyt és az ún. Hitel-vacsorák eseményeit is megismerni, mint a folyóiratot. Erről nem sok adatot lehet találni a korabeli szövegekben vagy a visszaemlékezésekben. Fontosságukkal tulajdonképpen elsősorban Szász István Tas kötetei és a szellemi műhely hagyatékát őrző Hitel Múzeum szembesítenek. Az ún. Hitel-vacsorák művelődéstörténeti jelentősége kétségtelen. Szász István Tas visszaemlékezéseiből és felidézéséből kiderül, hogy a korabeli erdélyi magyar értelmiség krémje megfordult vagy rendszeres vendége volt a Hitel által szervezett esteknek, akik többnyire a szellemi műhely aktív tagjainak számítottak, még akkor is, ha történetesen a folyóiratban nem jelent meg írásuk. Ilyen értelemben tehát vitathatatlan, hogy a maradéktalan *Hitel* feltárása a folyóirat kutatásával párhuzamosan a találkozóknak, és rendszeres összejövetelek rekonstruálását is feltételezi.

**A KÖZÖSEN GONDOLKODÓ HELIKON ÉS HITEL,
ÁTFEDÉSEIK, SPONTÁN MUNKAMEGOSZTÁSUK,
ÉS NÉHÁNY IDÉZET A MÁNAK SZÓLÓ ÜZENETEIKBŐL**

A Wass Albert centenáriumi előadássorozat alkalmával beszélhettem először az irodalomtörténész elit előtt a második világháború után feledésre ítélt kolozsvári *Hitel*ről. Az előadást követő beszélgetés során hangzott el egyik jeles képviselőjüktől a megállapítás, hogy az

erdélyi magyar irodalom vonatkozásában eddig túlzottan *Helikon*-centrikus lett volna a szemlélet. A megállapítás igazságát érezve, de a félreérthetőséget is megérezve hangsúlyoztam, hogy esetünkben nem vagy-vagy, sőt talán nem is-is helyzetről beszélhetünk. A *Helikon* és a *Hitel*, úgy is, mint szellemi csoportosulás, úgy is, mint folyóirat, egymást egészítették ki.

Ennek a kérdésnek néhány részletével majd pedig a közös szellemet igazolandó néhány idézettel foglalkoznék az alábbiakban.

A szülőházamban szerkesztett és szüleim támogatását élvező kolozsvári *Hitel* folyóirat 1935 és 1944 közötti három korszakának egyik alapvető jellegzetessége volt, hogy egy hasonló névvel illetett szellemi csoportosulásról beszélhettünk, melynek a folyóirat csak egyik fóruma volt.

A kezdeti, szinte mindent felölelő spektrum, rövidesen és teljesen érthetően megoszlott. A nemzetpolitikai szemle körül csoportosult írók és költők szépírási a *Helikon*ban vagy a *Pásztortűz*ben jelentek meg, s a *Hitel* feladata a tudományos, főleg nemzetstratégiai fontosságú, írások közlése lett.

A *Hitel*nek három korszakáról beszélhetünk. 1935 első feléve a Makkai László és Venczel József fémjelezte – utólag – *kis Helitel*nek nevezett újságformátumú lap hat száma, majd az 1935-1940-ig megjelenő és Albrecht Dezső, Kéki Béla, Venczel József és Vita Sándor szerkesztette oktáv formátumú és negyedévente kiadott folyóirat az ún. *nagy Helitel*, illetve annak szerves folytatása a magyar négy év alatt már havonta és országos terjesztésben megjelenő Kéki Béla és Kiss Jenő által szerkesztett *harmadik Helitel*, melyet önkényesen neveztem el így, mert a korszak sajátosságai miatt a *nagy Helitel*től különválasztva tanulmányoztam.

A *Hitel* szellemi körének házukban zajló napi munkájában és a sűrű együttlétek során töretlenül és folyamatos közös gondolkodásában azonban a három korszak 220 résztvevője közt a *Helikon* 55 tagjának pontosan egyharmada is aktívan jelenvolt. Vagy mint a szellemi kör tagja, vagy mint írásaival is jelentkező munkatárs. Kiemelném közülük elsősorban Kemény Jánost, Kós Károlyt és Tamási Áront, de Kiss Jenő is érdekes módon fedte át a két csoport munkáját.

Kemény János – mint együttgondolkodó – a kör legaktívabbjai közé tartozott, és jelenléte állandónak volt mondható, Kós Károly a társaság nagytekintélyű szeniorjaként lehetett hangadó minden megbeszélés során, Tamási Áron pedig – elsősorban a *Vásárhelyi Találkozó* szervezése közben – amint annak idején a túlélők elmondták, szinte magához ragadta a vezetést és irányította a munkát, de a háború végével kapcsolatos cselekmények során is jelentős szerepet vállalt. Kiss Jenő, aki a *Helikon* helyettes szerkesztője volt, a *Hitel* két szerkesztőjének (Vita Sándor, Albrecht Dezső) képviselőházba történt behívása után a *Hitel*nek is segédszerkesztője lett, de annak már a kezdeteknél alapító tagjaként tartjuk számon.

Azt is meg kell jegyeznem, hogy a *Helikon* évi egyszer megrendezett találkozója mellett annak több tagja a folyamatos kapcsolatot éppen a *Hitel* rendszeres, - napi, heti, havi – kisebb és nagyobb – együttlétein tartotta egymással.

A *Helikon* folyóirat, az *Erdélyi Szépműves Céh* és a Helikonisták összefüggéseiről az irodalomtörténet már szinte mindent tud.

Szubjektív, de sokatmondó bizonyítéka annak, hogy Kemény és Tamási mennyire nagy szeretetnek örvendtek a *Hitel* társaságában, miszerint őket kettejüket nevezték csak Jánoskának és Áronkának. Ezt szüleim elbeszélése mellett több más korabeli társuk is elmondta nekem, s beszélgetéseik során szintén így hallottam emlegetni őket.

A *Hitel*ben munkálkodó Helikonisták névsora a következő volt:

Az első 28-ból: Hunyadi Sándor, Kemény János, Kós Károly, Makkai Sándor, Reményik Sándor, Tamási Áron, a *Helikon*hoz ezután társult 27 közül pedig: Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Kiss

Jenő, Kovács László, Makkai László, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Tavasz Sándor, Vásárhelyi Z. Emil, Vita Zsigmond, Wass Albert.

Ez a két névsor a Helikonistáknak éppen egyharmadát jelenti, azonban más módon a *Hitel* csoporttal kapcsolatba kerültek még többen. Elég, ha Kacsó Sándor vagy Ligeti Ernő nevét említem, vagy a *Hitel* konkrét politikai akcióiban történt együttműködés szereplőit, mint pl. Kolozsvár nyílt várossá nyilvánításában Bánffy Miklós, a Horthy kormányzótól a fegyverszünet azonnali bejelentését követelő erdélyi negyvenek aláírói között pedig Bokor Péter dokumentumértékű könyve (*Végjáték a Duna mentén*) és Vita Sándor emlékezései alapján többen is.

A magyar négy év alatt a *Hitel* társasága kibővül, és bár a kemény mag továbbra is a Szász-villában található, a kétszáz fős társaságnak nagyobb térre van szüksége. Az új otthonteremtésben tevékenyen részt vesz apám, és anyám – a *Hitel* háziasszonya – rendez be az Erdélyi Kör helyiségeit. Ezután a tömegesebb találkozások itt zajlanak. A helyiség egyben az Erdélyi Pártnak is találkozóhelyévé válik. Mint ismeretes e párt szerveződését Teleki Pál támogatta és általa azt remélte (és nem is csalódott), hogy így a német orientáció elleni politikájához nyer szövetségeseket. A párt szimpatizánsai közt Hitelesek és Helikonisták egyaránt előfordultak, s így együttműködésük további személyekkel és találkozási felülettel gazdagodott.

A kapcsolat legkönnyebben kimutatható gyökerei természetesen az ős-Helikonisták közé tartozó Makkai Sándorhoz és közben felnövekedett fiához, Makkai Lászlóhoz vezetnek vissza. Előbbi a *Magunk revíziója* megírásával a *Hitel* egyik szellemi fő gyökerét alkotta meg, fia pedig az első *kis Hitel* szülőatyjának mondható, s mindketten munkatársai voltak és maradtak a későbbi *Hitelnek*, Makkai László éppenséggel mint a negyedik legtöbbet publikáló szerző, de nyomós érvekkel járul hozzá az összetartozáshoz Tamási Áron egész tevékenysége is.

A továbbiakban ezt a véleményt szeretném igazolni néhány korabeli együttgondolkodótól, köztük a fent említett személyiségektől származó hosszabb-rövidebb idézetekkel – úgy hogy egyúttal szellemüket közelebb hozzam az érdeklődőkhöz – s egyben törekedvén azok aktualizálására is.

Ha pedig aktualitásról beszéltem, kezdjük az idézeteket éppen az aktualitás rendkívüliségét is kiemelve egy hosszabbal, a Makkai László alapította lap első számának Makkai Sándor által írott vezércikkéből. Makkai írásának címe: *Mi lesz velünk?* és 1935. január elsején jelent meg a *kis Hitel* első számában. Ebben a kétségbeesetten éleslátó elemzésben ezeket olvashatjuk:

„Akik különböző testrészeiben az országokban széttagolt magyar nemzetnek, ugyanazzal az éjjel-nappali gonddal tépelődünk a magyarság sorsa, jövője felett, két érzés feszítő ellentétében szenvedünk és reménykedünk.

Az egyik érzésünk gyötrelmes sötét. A nagy világesemények és az emberi lelkek megfigyelése magunk körül egyformán azzal kínoznak, hogy a történelem őrlőmalmába vetett nemzetünk, az ész minden érve szerint halálra van ítélve, nincs kiútja a rettenetes felmorzsoló élek közül. Idő kérdése az egész, rövidebb vagy hosszabb időé, de az eredmény ugyanaz. Nincs segítség!

Lehetnek, akik közülünk a külső erőviszonyok mérlegelése alapján jutnak erre a sivár következtetésre és ezeknek még aránylag könnyebb azzal vigasztalniuk magukat, hogy a történelemnek mindig voltak és vannak váratlan fordulatai, amelyek megcáfolják az emberi értelem merev logikai sémáit.

De vannak olyanok is, akik mélyebbre néznek fájó szemükkel s a bajnak keserű gyökerét pillantják meg: az élelcél végzetes elhomályosulását, az élet értelmébe vetett hit megrendülését. A halálosan szorongatott magyar lélek szomorú álmélkodással kérdi: mit akar az ember? Tudniillik a világ szerint győztes, uralkodó, szabadjára engedett nemzetek embere? (...)

Béke, igazság és szeretet miatt váltak velünk szembe üres frázisokká, amiket már nem is nagyon hangoztatnak többé és ha még hangoztatnak Európa népei, akkor azt csak a mi kizárásunkkal ismerik el az emberközösség életének szabályozó elvéül, melynek érvénye alól ki kell rekeszteni a halálraítélteket?

Akik ilyen mélyre néznek azok nemzetük szeretetétől is mélyebben vannak áthatva és ezért gyötrődésük is feneketlen, visszhangtalan sötétbe kiáltja jajszavait. A minden idők legjobb magyarjainak szenvedései fakadnak ebből a tragikus érzésből. És akit még soha nem ígézett meg e végzetre meredő döbbenet az nem értheti meg a legkülönb magyar szellemek bús magányát és annak szeretete nemzete iránt még nem vált olthatatlan tűzzé, mely csontjaiba rekesztve, emészti.

Pedig a mai napon ilyen fájdalmas szeretet kell ahhoz, hogy életadó reménység fakadhasson bennünk a jövő iránt. Csak ha szemtől-szembe láttuk a halált, fogunk elvetni magunkból minden könnyű optimizmust, felületes önáltatást, véletlenben való bizakodást, kézlegyintő megnyugvást a maguktól jövő külső megoldásokban. A lét és nemlét örvénye felett fordul egyedül a szemünk önmagunkba).” (...)

„ És ezért ebben a visszahajlásban a másik érzésünk ezekben a sötét napokban mégis vigasztaló, felemelő.

A keserű tapasztalatok, az ész sivár megfontolásai mögött van és megragadható egy másik valóság is, a lelki nemzet elpusztíthatatlan képe és örökkévaló értéke.

Az Európában halálraítélt magyar nemzet csakis akkor fellebbezheti meg és nyerheti meg pörét a jövőendő ítélőszéke előtt, ha ő maga hű marad azokhoz az evangéliumi igazságokhoz, melyekhez Európa hűtlen lett és ő maga képviseli azokat mind a saját belső életének vezetésében, mind mindazokkal szemben kifelé, akik létjogát kétségbe vonták, támadják és megsemmisítéssel fenyegetik.

Ez pedig azt jelenti, hogy ha a magyar nemzet mindenütt, ahol tagjai élnek a tiszta evangélium mértéke alá állítja egyéni, családi, közösségi életét, intézményit, kultúráját egyaránt: akkor olyan megdönthetetlen európai mértéket állíthat önmagában a világ elé, mely intő jel, lelkiismerethez szóló bizonyágtétel és végre megismert és tiszta érték lesz a világ szemében is. Ezt a magasabb célú nemzetpolitikát kell képviselnie a magyarságnak, s éppen mert ez nagyon nehéz és hősies feladat, minden erejét megfeszítve nagy elszántsággal kell rálépnie az evangéliumi életútra. Ez legyen kritikájának és építésének mértéke és akkor, amilyen mértékben komolyan veszi és teszi ezt, olyan mértékben élete, jövője is lesz. A kicsi a gyöngye, a szétszaggatott csak akkor remélhet, ha a legnagyobbat, a leghősiesebbet, az egyedül egyesítőt, a nagygyá tevőt van bátorsága vállalni.”

Igen, kedves olvasó, Makkai látomása ma is sokatmondó látomás. Azon kívül, hogy túlélünk háromnegyed évszázadot, annak gyökeres változásaival, sem kívül, sem pedig belül nem módosult a helyzet. „A világesemények és az emberi lelkek megfigyelése” ugyanarra az eredményre vezet. A „halálraítélt” érzet sem változott. Vagy ha igen, csak rossz irányba. A „külső erőviszonyokat alakító erőket” ma még jobban átláthatjuk, hatalmuk még nyomasztóbb, befolyásuknak gyakorlásában még gátlástalanabbak. Az ébredéshez szükséges „döbbenet”, mely esetleg képes felemelni morális süllyedésünkből, ma is nélkülözhetetlen, s ehhez elegendő lehetne, ha „a világ szerint győztes, uralkodó, szabadjára engedett nemzetek embere” a liberális ember és az őt vezérlő szellem céljait világosan látnánk.

És vajon Európa – közben valóban létrehozott (?) – közösségének „életét szabályozó elveket” nem nélkülünk akarják-e „elismerni”?

Ugyanakkor a „könnyű optimizmus” (mai szóval hurrá optimizmus) az önáltatás és csodavárás nem fenyeget-e ma még nagyobb erővel?

S végül mindezt „*magasabb célú nemzetpolitikának*” nevezi. Igen, nemzetpolitikának. De az elején említett másik érzés és benne a reményt keltő kiutat jelentő „*evangéliumi igazság*” és „*evangéliumi értékek*” szerinti élet nem jelenti-e az azóta még fontosabbá vált racionalitást, mértéktartást, más szóval a fogyasztói társadalom csábításait is kiküszöbölő életformát? Természetesen a mélyülő morális válságból való kiútkeresés mellett s azzal elválaszthatatlan egységben.

Ez a magasabb célú nemzetpolitika olyan, amely igencsak nehezen egyeztethető össze bármiféle pártpolitikákkal, legyen szó hatalmon levő, vagy arra váró pártokról.

Amikor viszont arról beszél, hogy a kicsinek, a gyöngének, a szétszaggatottnak a naggyá tevőt kell bátran felvállalnia, nem esztelenségekre, hanem a szellem, a lélek, a hit, a munka és a teljesítmény terén elvárható „*nagyságra*” gondol.

A gondolat ma annyit vitatott értelmezése dolgában éppen egy másik, a *Helikont* és a *Hitelt* összekapcsoló személyiség, Tamási Áron szavaira figyelmeztetnék a Cselekvő erdélyi ifjúság című nagyfontosságú, ötrészes cikksorozatának a *Hitel* fiataljairól írott cikkéből, annak záró sorait idézve (...) „*Pedig bármilyen vakmerőnek látszik, az erdélyi magyar szellem hivatástudását én elsősorban abban látom, hogy a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki.*”

Igen – »merjünk nagyok lenni«.”

Világos, hogy Tamási itt milyen „*nagyságra*” gondol.

A *Hitel* és *Helikon* körén kívülről szintén kaphatunk támpontot annak megértéshez, hogy Makkai és követői a nagyságnak milyen útjaira céloztak akkor. Itt Németh László segítségére gondolok, aki mindkét csoportosulást jól ismerte. Ő is leírta, hogy a magyarság megmaradásának remélt útja egy egész Európát megmenteni képes cselekvés irányában keresendő.

De, hogy Makkai „*evangéliumi*” útmutatása nem egy pusztán transzcendensnek hihető reménységösvény s mennyire nem képzelgés, azt éppen a lap ugyanebben és következő számában megjelent Szenczei László írás magyarázza el, amikor a *Metafizikus és szociológus* című eszmefuttatásában ezeket írja:

(...) „*Az emberi lényt kettősség emészti, mert lényegének egyik felével gazdasági és társadalmi, másik felével pedig misztikus és egyéni (...) a gazdasági és társadalmi kétségtelenül alépitmény, s a misztikus és egyéni pedig felépitmény, de ez nem jelentheti azt, hogy komoly értékviták merülhessenek fel közöttük*”. Szenczei a két oldalt egyenlő fontosságúnak mondja, majd így folytatja: „*Az igazi létező nem ők, hanem a belső ellentétektől szaggatott egységes emberi egyén és egyének.*” (...) „*Szembetűnő, hogy a mindenkor adott gazdasági társadalmi és misztikus-egyéni viszonyok egymásnak mennyire kerékkötői.*”(…) Szerinte a tisztán gazdasági észérvekre építő társadalmak tagadják és kényszerzubbonyba kötik a lelki egyéniséget. Később ezt mondja „*A természet nem ismer politikai viszonyokat*”. A paleolit ember rendezetlen gazdasági viszonyai között még nem lehetett transzcendens, de a neolit már igen s egy idő után az egész megfordul, és a transzcendens köti gúzsba a racionalist. Úgy véli, hogy korunkban a monista gondolkodás hol ezt, hol azt a végletet súrolja, aztán így ír: „*A metafizikus alárendeli a gazdasági-társadalmi a misztikának, a szociológus megtagad minden transzcendenst.*” Pedig „*minél tárgyilagossabb rendszerbe foglaljuk azt, ami az emberiség gazdasági-társadalmi részéhez tartozik, annál határtalanabb lesz az ember transzcendens szabadsága.*”

A relativitáselmélet hatásait boncolgatva arra a következtetésre jut, hogy: „*A világ abszolút tárgyilagossága megingott és visszakanyarodott a metafizika felé. Ámde ez az új indeterminizmus ill. relativitás tökéletesen feloldja magában az előző determinista és objektív szellem gyakorlati részét, s amit felold magában azt végképen szentesíti is.* (...) Az elméletben megerősödik egy

bizonyos metafizikus idealizmus, míg a gyakorlatban megerősödik a szorosan vett materializmus.”

Végül ezt mondja: *„Ha az emberi akarat, technika és tudomány egyszerre olyan objektív rendszerbe kényszerítette az emberiség gazdaságtársadalmi anarchiáját, hogy egyéni szeszély, érzelmesség, hagyomány és szellemi merevség abból egyszerismindenkorra kiküszöböltessék, az isteni és emberi erkölcs olyan döntő csatát nyert, amelyent csak keveset ismer a genézis.”*

Makkai „*evangéliumi*” létről szóló üzenete valami ilyet is jelenthet manapság.

Nem mellékes itt idéznem a *Hitelt* alapító Makkai Lászlónak, a *Helikon* későbbi tagjának szavait a *Hitel* álláspontjáról, melyet a lap második számában jelentetett meg 1935. január 15-én.

Az Álláspont című írás alcíme: *Bevezetés a Hitel világnézeti cikkeihez*. A szerző így ír: *„Bevallom, hogy amikor »világnézeti« cikkem megírására gondoltam, szorongás fogott el: Vajon meg lehet-e birkózni a világnézet szó összes visszhangjával, melyeket kiejtése ma felver; vajon nem mosolyogtatja-e meg vagy nem bosszantja-e fel a világnézeti vesszőfutásokban kifáradt embereket? (...) ízléses ember a mai konjunktúrában, ha van világnézete, belül hordja, nehogy összetévezzék az »eszmék« vigéceivel.”* (Tagadhatatlan aktualitású szavak)

(...) eklekticizmust akarunk, de nemes gyűjtőszenvédélyből indulót s nem a vakon hódoló epigonokét.

Kérdéseink négy egymásbahelyezkedő közösség, négy koncentrikus kör problémái. Európai emberiség eszméi, közép-európai gátlások és lehetőségek, magyar hagyományok és kötelességek, erdélyi valóságok (...)

A négy közösség hagyományai közt minden megvan, amiből egyéniségünk és a kor hozzáadásával új világot teremthetünk. (...) nem a megvolt vagy meglevő valóságok követésére szólítjuk fel a mieinket. Európa története céltalan kalandokkal és gattettekkel van tele. Közép-Európa soha sem vált valósággá, a magyarság nem fejtette ki soha képességeit, Erdély és erdélyiség nemesebb értelemben mindig csak jámbor óhaj maradt.

(...)Erdély az a föld s környezet, amelyben ki kell alakítanunk az új embert.(...) Nem kell már veszekedni: melyik volt előbb a tyúk vagy a tojás, a szellem vagy az anyag, hanem gazdasági szervezetet kell teremtenünk, hogy szellemileg élhessünk.

(...) többet igénylünk a tudományosság mindennapi jelentőségénél. Tudósok kellene, de új egyetemes érdeklődésű tudósok, akik a lényegyet keresik s nem csupán a gondolat logikai hibátlanságában lelik gyönyörűségüket, hanem magatartásbeli nemességét tekintik irányadónak. Ide kapcsolódik vallásosságunk. A metafizikai kiélésnek minden formáját el lehet ismerni, egyedül egyet nem tudhatunk építőnek: ha a butaság menekül a misztikába. Aztán Babitsot idézi: „Hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgálja annak a valaminek, amit el nem ér.”

A két szellemi csoport nyitottságában is hasonlatos volt egymáshoz, és azonos céljaik is összefonták őket. Ha valakinek efelől kétsége lenne, semmi sem igazolja jobban ezt az állítást, mint a vészterhes időkben történt kiútkereső és a tragikus napok eseményeibe történő sok esetben együttes beavatkozásaik, illetve az ilyen felelős értelmiségi magatartást tanúsító személyek öröndetes és tagadhatatlanul hasznos és logikus kétlakisága a két társaságban.

A fentiekben a *Hitel* és a *Helikon* négy közös szerzőjétől idéztem gondolatokat – néhány más idézettel megtoldva –, s próbáltam azokat olykor a mába átemelni. Ők a két társaságnak nem csupán tagjai, de olykor meghatározó alakjai voltak és személyükben egyszerre lehettek „*Helikonisták*” és „*Hitelesek*”. Azzal, hogy a két összetartozó és egymást sok szempontból átfedő csoportosulás e jeles alakjainak gondolataiból is idéztem a dolgozat oldalain néhányat, egyszerre szerettem volna közelebb hozni az olvasót mindkettőhöz, ezzel is segítve összetartozásuk

megértését.

Irodalom:

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szócikke, Kriterion 1991.

Szász István Tas: *Beszédes hallgatás*, Kriterion 2007.

Záhony Éva: *Hitel*, Bethlen Gábor Kiadó 1991.

Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*, RTL Minerva Kossuth 1982.

Makkai Sándor: *Mi lesz velünk*, Hitel 1935/1.

Szenczei László: *Metafizikus és szociológus I-II*, Hitel 1935. 1 és 2.

Makkai László: *Álláspont*, Hitel 1935. 2.

Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság*, Brassói Lapok 1936. április.

*

A HITEL ÉS AZ EGE KAPCSOLATA

Farkas Zoltán

Előljáróban meg kell említenem, hogy az 1935-ös kis Hitelt nem leltem meg a kolozsvári legfontosabb könyvtárakban. Tehát az első hat számról nincs mondanivalóm.

A továbbiakban nagyon sok írás foglalkozik az EGÉ-vel. De nem csak ezeket vettem figyelembe, hanem minden olyan írást, ami a földművelés, a földművelő társadalom, a termelés és termékértékesítéssel kapcsolatosan fogalmazódott meg.

A Hitel 1936-beli újraindulásának első számában Albrecht Dezső, „Az építő Erdély” című átfogó tanulmányában, írja: *„Most is, mint valamennyi nemzeti katasztrófa után, távol és csendben az egyedül lévő magyarok kezdik lerakni az új élet alapjait. Ha végigutazod Erdélyt, majdnem mindenütt, a legkisebb faluban is találsz mágnást, birtokost, papot, tanítót, ügyvédet, orvost, kereskedőt, iparost vagy gazdát, akiben ég a felemelkedés vágya...”*, majd folytatja: *„ráébresztette az erdélyi magyarságot, hogy egyedül a maga erejére építhet”*. A második számban ugyancsak Albrecht a Metamorphosis Transylvaniae című írásában reflektál az Erdélyi Gazdasági Egylet virágvasárnapi közgyűlésére, ahol az energikus, céltudatos, széles látókörű Dr. Szász Pált választották elnöknek. A szerző kiemeli, hogy Dr. Szász Pál székfoglaló beszédében utalt arra, hogy az EGÉ-t át kell alakítani. A kisebbségbe szorult magyarság érdekvédelmi szervévé, mely a földműves lakosság gazdasági nevelését és felemelését szolgálja. *„A magyar tulajdonban lévő földbirtok túlnyomóan nagy része apró birtokosok kezén van s ez parancsolóan előírja, hogy leginkább ezzel az osztállyal kell foglalkoznunk, ez osztály öntudatát, műveltségét, tudását, kell emelnünk és megerősítenünk jelenlegi életlehetőségeit, és új életlehetőségeket teremteni részére.”* (Meglehető egybeesés, hogy a Hitel és az EGE szinte egy időben újult meg.)

A harmadik számban Vita Zsigmond a Nemzeti hivatástudat irodalmunkban című írásában felteszi a kérdést: *„Mi a legbiztosabb nyugópont?”*, s a választ is megadja: *„A föld”*. E tétel bizonyítására idézi a kortárs írók, költők ilyen ihletésű műveit. A Kisebbségi magyar gazdaságpolitika című írásában, a mezőgazdaságról foglalkozó fejezetben kiemeli: *„A mezőgazdasági szaktudás emelése, gazdasági ismereteink növelése a múlt mulasztásai után fokozott mértékben hárul lehetőségeiben megfogyatkozott kisebbségi jelenünkre. Négy újonnan létesített gazdasági iskolánk s a Gazdasági Egylet által rendszeresített oktatási tanfolyamok régen érzett hiányt pótolnak, de valós eredményekről csak akkor beszélhetünk, ha hatásukat földművelő népünk többoldalú, jobb és olcsóbb termelésben s a kisbirtok-üzemek jövedelmezőségének fokozottságában fogjuk föllelni. Mezőgazdasági termelésünk belterjesebbé tétele, az egyoldalú szemtermelés helyett az eddig elhanyagolt mellékgazdasági ágak felkarolása, a termelés mennyiségi és minőségi emelése, visszaesett állattenyésztésünk feljavítása képezik legfőbb gazdasági feladatainkat.”* Továbbá: *„A termelés szükségletei (vetőmag, műtrágya, gépek, anyagok, eszközök) közös gazdaköri vagy szövetkezeti vásárlással szerezhetők be leggazdaságosabban. A modern termelési eszközök csak nagyobb szervezetekben érvényesülnek előnyösen, s a jobb és biztosabb értékesítés hasznának a termelők számára való biztosítása is csak a termelő és értékesítő szövetkezetekbe való tömörülésével lehetséges. E szövetkezetek a bennük szervezett kistermelők gazdasági és kereskedelmi tudását fokozzák, termelését mennyiségileg és minőségileg irányítják és azt – a közös nagybani értékesítés által nyújtott előnyök kihasználásával – a felvásárló és fogyasztó piaccal való közvetlen kapcsolatok révén, szakképzett személyzetük segítségével jobban értékesítik s ezáltal a mezőgazdasági termelés jövedelmezését emelik.”* Csakhogy ennek az elméletnek felismerte az akadályait is: *„LEGNAGYOBB gazdasági fogyatkozásunk, hogy sem gazdaköri, sem szövetkezeti szervezkedésünk még nem áll azon a fokon”,* hogy ezeket a feltételeket biztosíthassuk.

Kós Balázs falukutatói eredményeit mutatja be, Egy falu mezőgazdaságának rajza tanulmányában egy kalotaszegi kis település, Bábony lakossági és birtokviszonyainak bemutatása nyomán kiemeli: *„Kapkodás jellemzi e falu gazdálkodását”*. Háromnyomásos rendszerben művelik

a területet, még mindig sarlóval aratnak, csak a zabot kaszálják. A terméseredmények gyengék. Az állattartásról: 73 tehén, javarészét igázzák, összesen 32 igájuk van, bivaly alig van. Ismerteti egy pár család összetételét, életvitelét, érendjét. A gazdasági épületek általában jobbak, mind a lakóházak.

Venczel József öt Olt-menti székely község népmozgalmát mutatja be. Ennek alapján fontos kívánalomnak tartja „*gazdasági egységterületek kialakulását, gyűjtőközpontjukban egy- egy mintagazdasággal*”.

Vita Sándor a javasolt Gazdasági Tanáccsal kapcsolatban leszögezi: „*A KÉRDÉS megoldására két tényezőre lehet építeni: a céltudatosan jelentkező követelményre és a célszerűen gondolkodó jelentkezőkre.*”

Bitay Pál a falu értelmiségi rétegét vizsgálva, a vagyoni helyzetre vonatkoztatva leszögezi, hogy a földművesek „*anyagi életének alapját a békebeli időkben szerzett vagy örökségképpen rászállt föld adja*”.

1937 – Br. Atzél Ede Az EGE gazdasági népművelése című írásában kihangsúlyozza, hogy a szervezet „*az elmúlt télen 23 községben rendezett kéthetes tanfolyamot 705 rendes és számos rendkívüli hallgató számára*”. Az oktatók egy része újonc lévén még több hasznát vették, mind a hallgatók. Célkitűzésekként javasolja, hogy legyen minden faluban egy kis mintagazdaság, és fontosnak tartja jó gazdaköri vezetőréteg nevelését. „*Be kell bizonyítani, hogy érdemes szakszerűen foglalkozni a földdel.*”

Albrecht Dezső Társadalmunk átalakulása c. írásában kifejti, hogy „*az intézmények szerepe értékvédelem és érdekvédelem. Az EMKE a korszerű népművelés eszköze, az EME a tudománynevelés egyetlen szerve*”.

A Vásárhelyi Találkozóról szóló részletes beszámolóban, az Egységes magyar gazdaságpolitika fejezetben szintén megfogalmazódik, hogy „*mezőgazdasági politikánk egyik legfőbb feladatát népünk gazdasági nevelésében látjuk s ezért szükségesnek tartjuk a gazdasági nevelés egységes irányítását és értelmiségünk olyan művelését, hogy mindazok, akiknek hivatásuk a magyar gazdatársadalom életében bármilyen természetű szerep betöltése, rendelkezzenek a szükséges gazdasági ismeretekkel.*”

Mezőgazdasági életünk szempontjából feltétlenül szükségesnek tartjuk egy olyan hitelszervnek a megalkotását és mindazoknak a már meglévő hitelszerveknek a támogatását, amelyek a mezőgazdasági politikánk birtokvédelmi felfogásának szolgálatában állnak, továbbá a mezőgazdasági értékesítés intézményes kiépítését(?) és biztosítsanak olyan megszervezést, mely az egész magyarság bizalmára támaszkodik.”

Vita Sándor A Székelyföld önellátása elemzésében, a helyzetismertetést követően kiemeli:

1. „*...elsősorban a népközösség belső szükségleteihez alkalmazzuk a termelést*”;
2. „*A mezőgazdaság racionalizálását nagymértékben segítheti elő az iparosítás is.*”

1938 – Fodor Pál A Székely Közbirtokosság néhány időszerű kérdése című írásában hét pontban foglalja össze a tennivalókat:

- „*ne engedjünk eladni egy vágterületet sem, a gazda maga menjen a fájáért, végezzük el végérvényesen a vitás ügyeket, emeljék meg a közbirtokossági vezető fizetését, a vezetésben az alapelvek: az ügymenet folytonossága, a bizalom és a lelkiismeretesség.*”

Vita Sándor visszatér a kötelező falumunka fontosságára.

Teleki Ádám Az elhanyagolt népkönyvtár-ügy c. írásából idézünk: „*Az EGE könyvei, füzetei, kiadványai, nyomtatványai gazdagították népünket, de itt is az a feladat vár az EGE-re,*

hogy megalkossa a rendszeresen összeállított gazdaköri népkönyvtár-típust minden faluban. A megfelelő szakkönyvek összeválogatásával olyan segítőtársat kell adni a falusi népünknek, amelyek mindennapi gazdasági, gyakorlati kérdésekről, a haladás új módszereiről állandóan tájékoztatja, tanítja és ezáltal nélkülözhetetlen segédeszközzé válik népünknek.”

1939 – Vita Sándor: Gazdaságpolitikánk lehetőségei: „a szaktestületek között jelentőségében felülmúlja a többieket... Az EGE néhány éve ezeknek a szempontoknak szem előtt tartásával folytatja eredményes munkáját.”

A 2. számban Dr. Györffy István Az új művelődés alapja c. cikkében kiemeli a népi állattenyésztés fontosságát: „A magyar (táj-) fajták védelmére kel”. Megemlíti, hogy a múlt század végén a kisjenői uradalomban kitenyésztették a hízekony mangalicát. Majd e disznóért kipusztították a bakonyi és a szalontai sertéseket. Továbbá foglalkozik a népi gazdálkodás kérdéseivel, annak fenntartásának szükségességével.

A 3. számban megintcsak Vita Sándor vázolja fel Erdély mezőgazdaságának helyzetképét nagyon alaposan, statisztikai kimutatások tükrében, és a következőket állapítja meg: „Végeredményben két feladattal állunk szemben s ez a két feladat méltán komoly gondja mezőgazdasági életünk irányítóinak. Elsősorban a szántóföldi termelés eredményeit kell javítani. Másodsorban az üzemszervezés megváltoztatása elodázhatatlan.”

1940 – 1. sz. Dr. Jancsó Elemér Gróf Mikó Imre a művelődéspolitikus c. értekezésében megemlíti, hogy már 1854-ben legelső feladatának a forradalom miatt megszűnt EGE felélesztését tartotta. „A gyors gazdasági megerősödés lehetővé tette a szervezettség és az anyagi alapok biztosítása útján a művelődési (és) tudományos munka megkezdését is”.

A 3–4. számban Dr. Venczel József Erdély és a román földreform című tanulmányában kimutatja, milyen veszteségek érték az uradalmakat, a magyar egyházakat, és a földosztás során milyen megkülönböztető hátrányos helyzet sújtotta a magyar földműveseket. Megállapításai: „A tények logikájának nincs szerepe az erdélyi román földreformban: itt csak az elvek és a szenvedélyek logikája érvényesült... A (többségi – szerz. megj.) cél: oda kell hatni, hogy az erdélyi magyarság elszegényedjék”.

1942 – 4. sz. A Magyar figyelőben Parajdi Incze Lajos Országos példa az EMGE írásában Teleki Béla – a sorban a tizedik elnök – székfoglaló beszédéből idéz: „Ez az egyesület száz év óta változatlanul gazdatársadalmi szervezet, népnevelési intézmény, érdekvédelmi szerv és az erdélyi mezőgazdaság szaktestülete.”

Az EMGE Erdély sajtósági társadalmi, szellemi és földbirtokviszonyaiból sarjadt ki, terebélyesedett el. Itt a gazdaságnak, főként az erdő- és mezőgazdaságnak akkora nemzetgazdasági céljai és feladatai vannak, nélkülözhetetlenül szükséges, hogy gazdasági életünk külön működő gépezete – mint az EMGE – közvetlenül kapcsolódjék a dolgok gyökerébe: néphez, földbe, termelésbe. Az EMGE hajszálpontos munkájának titka abban van, hogy éppen e gyökértényező összefogása hívta létre, tartotta fenn, ragaszkodik hozzá ma és kívánja továbbfejleszteni, az egész magyar életközösség példás szolgálatára.

1943 – 7. sz. Vita Sándor Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet Dési Közgyűléséről c. írásából idézünk: „Két napig tanácskoztak Désen az (észak – szerz. megj.) erdélyi gazdák. A gazdaköri elnökök külön tartott tanácskozásán észlelhető volt a hozzáértés, a felelősségtudat a falu napirendre kerülő kérdései iránt. Az EMGE munkája bizonyítja, hogy mennyire járható ez az út és mennyire nélkülözhetetlen az önkéntes társadalmi munka, de fel kell ébreszteni a gazdák áldozatkészségét is. A felaprózott kisgazdaságok nem képesek eltartani a túlnépesedett falut. Le kell vezetni ezt a munkaerő felesleget az ipar, a kisipar, a kereskedelem, vagy telepítés által. Fontos feladatok a mezőgazdaság iparosodása, feldolgozó ipar fejlesztése és a nagyipar decentralizálása.”

Összefoglalás

A fenti ismertetés alapján megállapíthatjuk, hogy a földkérdés és földművelés, a földművelő nép szakmai felkészítése jelentőségének megfelelő terjedelemben került megjelenítésre. Az sem mindegy, hogy a legilletékesebb közgazdasági és mezőgazdasági szakemberek nyilvánították ki véleményüket és keresték a kiutat is.

*

A HITEL KÉSŐI KISUGÁRZÁSA ÉS A HITELESEK SZEREPE A TÚLÉLÉS ÉVTIZEDEIBEN

Dávid Gyula

Arra kaptam felkérést a mai Hitel-konferencia kigondolójától, hogy próbáljam végiggondolni, miképpen élt tovább (élt-e egyáltalán) a hivatalosan sokáig „fasisztá”-nak bélyegzett Hitel

szellemisége az 1945 utáni erdélyi magyar kisebbségi közgondolkozásban. Képes volt-e azt megtermékenyíteni valamiféleképpen? Nyújtott-e fogódzókat a közösségért való (bármiféle) cselekvésben azoknak, akik a kommunista hegemonia valamelyik szakaszában a közért való cselekvés lehetőségéhez jutottak, vagy cselekvési lehetőségeket teremtettek maguknak?

Egy kiszabott idejű előadás keretében nincs tér arra, hogy a Hitel szellemiségét, tehát azt az örökséget, amelyet az utódokon számon kérhetnénk, legalább fő vonalaiban bemutassuk. Előljáróban mégis meg kell próbálnom nagyon tömören – s remélhetőleg nem hiányosan – megfogalmazni annak a programnak a lényegét, amelyet képviselt.

A Hitel megjelenésének tíz éve alatt azon fáradozott, hogy az akkori magyar valóság problémáival tudományos szigorúsággal szembenézzen, hogy a kisebbségi magyarságot a magyar múlt és szellem valós értékeinek ismeretével nemzettudatában megerősítse, s ebben a munkában intézményeit megerősítve, a kisebbségi magyar közösséget a kiszorítás és elnemzetietlenítés állampolitikájával szemben ellenálló képességében erősítse.

Egy vonatkozásban mégis kitérnék a részletekre: felidézném az 1944 júliusában megszűnt folyóiratban megfogalmazott néhány fő gondolatot. Azokat, amelyekkel a Hitel az erdélyi magyarság akkori kisebbségi helyzetében (a „régimű világban” – ahogy a köznapi ember nevezte) vagy a bécsi döntést követően – többségben - szembe találta magát, s amelyek változott formában az 1945 utáni időszakban (az „újromán világban”), majd a kommunista hatalom évtizedeiben is feltevődtek. A rájuk adott válaszokban ugyanis kimondatlanul tovább élhetett – „a hó alatt” – a Hitel.

Albrecht Dezső *Magyar Népközösség* című cikkével kezdeném (1), amelyben a szerző, a „második Hitel” főszerkesztője, a Károly-diktatúra által 1938-ban létrehozott Nemzeti Újjászületés Frontja Magyar Alosztályaként született politikai-érdekképviseleti szerv, a Magyar Népközösség feladatait mérlegelte. Az a pillanat volt ez, amikor – amint Albrecht megfogalmazta – „a kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye... szétfoslott” (2), s a kisebbségek helyzete, mint „elsőrendűen politikai kérdés, természetszerűleg az erőviszonyok eredője” mentén alakult (3). Az elvárások akkor, ezzel a szervezettel szemben, világosak voltak: a megelőző két évtized kisebbségi politizálása eléggé megmutatta, hogy az 1920-as békeszerződések kisebbségvédelmi rendelkezéseit a Népszövetség segítségével nem lehet az utódállamokkal betartatni, s hogy Romániában a Magyar Párt sérelmi politikája nem vezetett érdemleges eredményre. Az érdekvédelem egyetlen lehetséges módja az adott helyzetben a közösség belső megerősítése lehetett, az a fajta kisebbségi munka, amely – s ezt Albrecht Hajdu Istvánt, a fiatalon elhunyt kiváló jogászt idézve fejt ki – „nem egyéb, mint kétirányú munka, és pedig egy *belső* rendező és egy *külső* építő munka, mely az *előbbi* lehetőségének, *eredményeinek védelméből és biztosításából* áll”. (4) S valóban: a Magyar Népközösség erre tett – az akkori körülmények között ugyan rövid távú, de eredményes, a jövőre nézve pedig példamutató – kísérletet: keretei között lehetőség mutatkozott arra, hogy a kisebbségi magyarságot a közművelődési, gazdasági és társadalmi feladatokra egybefogja.

Albrecht akkor, 1939-ben, a legfontosabb feladatnak a társadalmi munka „alapszervezeteinek” létrehozását tartotta, s ezeknek az alapszerveknek a feladatait a következőkben jelölte meg:

„a) végrehajtani azokat a munkákat, amelyeket közművelődési, gazdasági vagy társadalmi síkon a Népközösség végezni kíván;

b) teljes erőből támogatni az egyházak és iskolák munkáját;

c) megszervezni a kölcsönös segély és segítség lehetőségét;

d) megteremteni a közösségbe való bevonás, az együvé tartozás érzetét és a közös célok öntudatosítása útján a legteljesebb lelki egységet.” (5)

A felgyorsult nemzetközi politikai események közepette ez a közösségépítő munka nyilván nem lehetett hosszú életű. 1939 őszen, Lengyelország lerohanásával, kitört a második világháború, a kisebbségek kérdése pedig nagyhatalmi kérdés, az érintett országok politikai zsarolásának eszköze lett. De az egész magyar közösséget a társadalomépítési célokra mozgósítani kívánó stratégia túlmutatott az adott helyzeten.

Mikó Imre a bécsi döntés után már „többségi helyzetben” tért vissza a kisebbségi korszak e tanulságára. *Erdélyi politika* című írásában (6) – Albrechthez hasonlóan maga is a magyar országgyűlésbe behívott képviselőként – felidézte ezeket a tanulságokat, egyfelől az akkori magyar politikai élet exponensei, másfelől a magyar parlamentben „erdélyi politikát” képviselni hivatott politikai elit számára. Visszatekintve a 22 éves kisebbségi politizálásra, a Magyar Párt kisebbségpolitikája egyik nagy hiányosságának azt tartotta, hogy „a választásokon és a nagygyűléseken kívül... hiányzott az állandó kapcsolat a néppel”.(7) a Magyar Népközösség érdemének viszont azt tudta be, hogy alapgondolata szerint a magyarságnak „minden eshetőségre fel kell készülnie s ezért a nép legszélesebb rétegeit... szervezett egységbe kell tömörítenie”.(8) S bár Erdély a magyar államkeretbe tartozott, politikai vonatkozásban szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „Az erdélyi magyarság kisebbségi sorsban mindig nemzetpolitikát folytatott s ezért még ma sem tudja egészen beleélni magát a pártpolitikai gondolkozásba, mely szembeállítja egymással azokat, akik huszonnégy éven át kéz a kézben dolgoztak.”(9)

Kisebbségben és többségben tehát ugyanaz volt a Hittel alapállása: az erdélyi magyarság számára egyedül az egész közösséget összefogni képes nemzetpolitika az, amely eredményre vezethet.

1944 júliusában (négy hónappal Magyarország hitleri megszállása után) nem csak a Hittel szűnik meg, hanem a szellemét meghatározó szerkesztők-munkatársak is szétszóródnak. *Albrecht Dezső*, aki behívott erdélyi képviselőként volt tagja a magyar országgyűlésnek, a nyilas hatalomátvétel után lemondott képviselői mandátumáról, s amikor erre válaszul behívót kapott, illegálisba húzódott, Pesten vészelt át az ostromot, amikor pedig Románia „háborús bűnös”-ként kiadatását kérte, Nyugatra távozott. *Kéki Bélát* több rendben is behívták katonának, végül 1945-ben amerikai fogságba esett s onnan tér vissza – Magyarországra, ahol a közélettől visszavonulva, könyvtáros lett, a könyvtártudomány szakembereként vált ismertté. *Makkai László* a front előnyomulásakor elhagyta Erdélyt, majd 1946-ban könyvet írt *Magyar–román közös múlt* címmel, amelyik miatt idehaza durva támadás érte (10). *Vita Sándor* 1944 nyarán, Kolozsváron maradt ugyan, s részt vett a küszöbön álló hatalomátvétel terheit a baloldallal együttműködve elhárítani akaró Erdélyi Magyar Tanács munkájában, Kolozsvár elfoglalása után azonban a szovjet kémelhárítás emberei elhurcolták, kiszabadulását követően pedig szintén Magyarországon élt, politikai okokból ott is meghurcolva, kirekesztve a szellemi életkörből. A fő munkatársak közül *Mikó Imrét* az oroszok ugyancsak itthonról hurcolták el, 1948-ban tért haza a hadifogságból. Orosztanárrá lett Kolozsváron, de az 1956-ot követő megtorlások idején kitették állásából, s csak tíz év elteltével térhetett vissza szellemi pályára: előbb fordító, művelődéstörténeti tanulmányok írója; később életrajzi regényei jelennek meg, élete utolsó éveiben pedig (Fazakas János, a Párt egy ideig nagyhatalmú KB-titkára megbízásából) kisebbségjogi tanulmányokon dolgozik és azok egy részét publikálhatja is, 1970-től a Kriterion Könyvkiadó szerkesztőjeként az első időkben része van a kiadói koncepció kialakításában és megvalósításában. *László Dezső* egy időre szerephez jut ugyan az erdélyi egyházi közéletben, de 1952-ben majd 1957-ben őt is letartóztatják, éveket tölt

börtönben, szabadulása után az egyházkerületi levéltár őre, néhány év elteltével térhet csak vissza lelkészi állásába. *Venczel József* névéhez 1945/46-ban az újonnan létrehozott Bolyai Tudományegyetem egész struktúrájának megalkotása fűződik, de csak 1948-ig túrik meg az új egyetem keretei között, 1950-ban pedig elítélik a Márton Áron-perben. 11 évet tölt börtönben, szabadulása után kottamásoló, s szaktudását csak élete utolsó éveiben hasznosítja az egyetem szociológiai intézetét vezető professzor felkérésére. Megjárja a börtönt a Hitel legfiatalabb nemzedékéhez tartozó *Nagy Géza* is, aki a háború utáni első években, Venczel mellett szintén szerepet vállal az új magyar egyetem megszervezésében, majd középiskolai tanár, a börtön után fordító, az erdélyi ref. egyházkerület tisztviselője. Látszólag háborítatlan a másik fiatal Hitel-munkatárs, *Juhász István* pályája: a kolozsvári protestáns teológia professzoraként fejt ki értékes teológiai tudományos munkásságot, de amikor Vásárhelyi János halálával a püspöki székre esélyessé válik, „jóakarói” előkerítik a Hitelben közölt néhány tanulmányát, ami teológiai rektori székébe is kerül.(11)

A „személyi állomány” sorsának ilyen alakulása azonban csak az érem egyik oldala. Ugyanis az ideológiai harcnak már az első éveiben maga a Hitel is „az átkozott reakciós múlt köztünk élő maradványai” –nak sorába kerül.(12) A magyar kisebbségi politizálást ugyanis 1944 őszét követően egy ideig a Hitellel már 1937-ben, a Vásárhelyi Találkozó idején szembekerült, s a kommunista párttal együtt működő baloldal exponensei határozzák meg, akik – amint később, már önkritikusan Gáll Ernő megfogalmazza – „rég-új kizárólagosságoktól lelkesülten” veszik ki részüket „a háború megpróbáltatásaitól megviselt erdélyi társadalomnak a marxizmus képére való átgyúrását célzó ’forradalmi’ erőfeszítésekből”.(13)

Ma már fölöslegesnek látszó kérdés, hogy az 1944-45-ös fordulat nyomán újra kisebbségivé lett erdélyi magyarságnak lett volna-e más útja, mint bemenedekülni a demokráciába. Hiszen Csehszlovákiában a „kollektív bűnösség bélyegével” megbélyegzett magyarság százezres tömegeit üldözik el szülőföldjéről, az Ukrajnához csatolt Kárpátalja magyarságát a „malenkij robot” tizedeli meg, Jugoszláviában pedig Tito partizánjai tízezreket mészárolnak le, olyanokat, akiknek egyetlen bűnük az volt, hogy magyarok voltak. Ebben a helyzetben a megmaradás esélyét jelenthette a MADOSZ háború előtti kapcsolata az akkor még illegalitásban működő romániai Kommunista Párttal, s ígéretet a jövőre nézve „az együtt élő népek testvériségé”-t hirdető ideológia. Sajnos, az erdélyi magyarság, mint politikai erő, már ebben az időszakban anélkül vált egy politikai alku ütőkártyájává, hogy a demokrácia táborához való csatlakozásáért, ígéreteken – és az új békeszerződésig tartó rövid intézményteremtő önállóságon – kívül valamit is kapott volna.

Pedig az 1944 őszén Észak-Erdélybe ismét visszatérő „kisebbségi világ”-ban, a magyarság számára vesztes háború utáni helyzetben, újra feltevődtek azok a feladatok, amelyekkel annak idején Albrecht Dezső és Mikó Imre szembesültek: a kisebbségi magyarság saját intézményeinek létrehozása (feltámasztása, megtartása), s ezeken keresztül egységének biztosítása – mindez persze akkor a szovjet hadsereg jelenlétének fedezékében (egyelőre a háttérben) kiépülő román kommunista hatalom körülményei között.

Az első években mindkettő valamelyes sikerrel járt: legalábbis Észak-Erdélyben, sikerült az intézményteremtés, s egy ideig a Magyar Népi Szövetség keretei között meglehetősen széles népfronti tömörülés is érvényesült. Ennek korlátait (a kisebbségi magyarság létének biztosítékát jelentő anyagi javak védelmének háttérbe szorulását) azonban már akkor látni lehetett, s voltak, akik ezt látták és az MNSZ vezérkarát erre figyelmeztették is. Ebben a vonatkozásban csupán Szabédi Lászlóra utalnék, aki akkoriban az MNSZ egyik sajtóorgánumának, a Népi Egységnek a főszerkesztője volt, s aki egy 1946. május 17-én kelt levelében ezt írta Jordáky Lajosnak: „Soha

ennyi ígéret nem hangzott még el, mint manapság... Soha ennyire nem ültek fel ígéreteknek, mint amennyire mi ülünk fel... Pedig hát más a program és más a valóság. A magyaroknak a románokkal való egyenjogúsága: program, s el is hiszem, hogy mi komolyan gondoljuk. Szövetségeseiktől ezt a programot kapják a mi vezetőink és nyújtják a népnek. A nép aztán cserébe hadd adja földjét, házát, adóját: ezek viszont valóságos dolgok, melyek a román nép valóságos gyarapodását szolgálják.” Alább pedig: „... *nemzetiség és territórium egymással szorosan összefüggő dolgok. Nemzeti territórium nélkül nincs nemzeti lét.* A földreformot mégis a nemzetiségi szempontok teljes figyelembevételével oldották meg... Ha ez folyvást így halad tovább is – a folyamat nem új! –, néhány nemzedék múlva nem lesz itt magyar nemzeti territórium, ami azt jelenti, hogy *a magyarság virtuálisan megszűnik nemzetiség lenni*, ha hetvenhét törvény védi is nemzetiségi jogait. (14)

És így történt. Amint a Párizs-környéki új békeszerződés megkötött, a román kommunista párt hozzájárult a kisebbségi magyarság bomlasztásához. A követendő irányt Luka László jelölte ki: „Fel kell számolni az elvtelen magyar egység jegyében fogant politika minden következményét: a politikai és világnézeti arcvonal minden zugában szigorú tisztogatást kell végrehajtani.” (15) A Magyar Népi Szövetség pedig felvállalta ezt a munkát: maga is közreműködött a korábbi magyar vezető rétegnek a teljes kiszorításában, a háború után feléledt (vagy újonnan létrehozott) magyar intézmények felszámolásában. „Osztályellenség”-ként eltávolították a közéletből „a nemzeti egység nacionalista politikájá”-nak exponenseit, olyan vezető erdélyi magyar értelmiségieket, mint Bánffy Miklós, Benedek Marcell, Bónis György Búza László, György Lajos, Jékely Zoltán, Kristóf György, Szász István, Tavasz Sándor; mások – Márton Áron, Venczel József, Szász Pál, a római katolikus egyház több püspöke – koncepciók perék nyomán – börtönbe kerültek. Hamarosan nyilvánvalóvá lett, hogy – amint Benkő Samu megfogalmazta – „...az aktivista dogmatizmus találkozik a felvilágosult román nacionalizmussal és tökéletesen egyet értenek abban, hogy zajtalanul, csendben, nagy, ködösítő apparátussal és roppant következetességgel fel kell számolni a magyarság hagyományos intézményeit.” (16)

Ami pedig a gazdasági vonatkozásokat illeti: az 1947. december 30-i kommunista hatalomátvétel után végbement, s magyar kis- és középiparos-réteget is likvidáló államosítások, majd a mezőgazdaság kollektivizálása során bekövetkezett a Szabédi figyelmeztetésében felvetett „nemzeti territórium” rohamos felszámolódása.

Az erdélyi magyar értelmiségi elitnek az a része pedig, amelyik felvállalta az új rendszerrel való azonosulást, zokszó nélkül (sőt igen sokszor lelkesedéssel) betagozódott az új hatalom felkínálta intézményi keretek közé, sőt részt vett a kisebbségi magyarság „virtuális megszüntetésé”-nek műveletében. Ez az értelmiségi elit majd csak a Sztálin halála utáni „olvadás” szabadabb légkörében jutott el oda, hogy az 50-es évek első felében a „testvéri népek közös szabad hazája” jelszavainak hazugsága és a mögöttük meghúzódó realitások ellentmondásai felől keserű tapasztalatokat szerezve, azokat szóvá tegye.

A történelmi pillanat, „az őszinteség két napja”, 1956 szeptemberében, néhány héttel a Magyar Forradalom kirobbanása előtt következett el. A Román Munkáspárt Központi Bizottságnak két tagja előtt az egybe hívott kolozsvári és marosvásárhelyi magyar értelmiségiek értekezletén. Az 1956. szeptember 29-30-án Kolozsvárt tartott két napos gyűlésen – amelynek jegyzőkönyvét, az események egész háttér- és összefüggésrendszerét kivetítő tanulmány kíséretében Benkő Levente tette közzé néhány éve (17) – sérelmek egész sora került felsorakoztatására. Az anyanyelv közéletben való használatának jogáról és a magyar nyelvű tudományos munkálkodás kereteit biztosító intézmények hiányáról Szabédi László beszélt, a Bolyai Tudományegyetem kereteinek

fokozatos szűkítését, a magyar nyelvű szakoktatás hiányosságait Sütő András, Sóni Pál és Tamás Gáspár tette szóvá, a magyar nyelvű mezőgazdasági főiskolai oktatás likvidálásáról Szilágyi András és Asztalos István, az írók alkotó munkájához szükséges légkör hiányáról Csehi Gyula, a mezőgazdaság kollektivizálása során elkövetett erőszakoskodásokról Horváth István, Kányádi Sándor és Kormos Gyula hozott konkrét eseteket, a moldvai csángók között megszervezett magyar iskolarendszer felszámolásáról Herédi Gusztáv, a magyar munkások hátrányos megkülönböztetéséről Kacsó Sándor, a magyar szak- és rétegsajtó leépítéséről Bodor Pál szolt. Az ideológiai indoklás persze – az SZKP KB XX. Kongresszusa szellemében – a „sztálinista pártvezetés hibáinak kijavítása”, a „pártmunka hatékonyabbá tétele”, a dogmatizmus helyett az „alkotó marxizmus” érvényesítésének igénye, a nemzetiségi kérdés alapelvei és az azoktól eltérő gyakorlat „ellentmondásának” feloldása volt, a felszólalásokban azonban annak az önálló kisebbségi magyar intézményrendszernek a számonkérése körvonalazódott, amelyet a Hitel a Károly-diktatúra idején olyan fontosnak tartott. A Magyar Forradalom küszöbén egy ilyen, autonóm magyar intézményrendszer létezésében látták a biztosítékát a felszólalók annak, hogy a kisebbségi magyar társadalom újból egységbe szervezhető legyen.

Az események azonban más fordulatot vettek, s a Magyar Forradalom leverése utáni helyzetben – néhány látszat-„engedmény” mellett – a román kommunista hatalom rögtön hozzá is kezdett a már állami, de még magyar szellemiségű intézményrendszer felszámolásához. A „leglátványosabb” aktus ebben az akció-sorozatban a Bolyai Tudományegyetem beolvasztása volt, de mellette beindult és egyre intenzívebbé vált a magyar középiskolák „tagozatosítása”, szórványvidéken a teljes felszámolása. Közben pedig az állambiztonsági szervek célpontjává vált a romániai magyar értelmiség legjava: a Magyar Forradalommal való együttérzés kinyilvánításának vádjával, koncepciók perek sokaságában ezeket ítélték súlyos börtönre – többeket halálra. Az egész történetnek csak mellék-epizódja volt a Magyar Autonóm Tartomány felszámolása (amely egyébként létrehozásától kezdve jellegzetes „kirakat-létesítmény” volt, önálló közigazgatási jogkörök nélkül) (18).

Ötvenhat szellemét – a nemzeti megmaradást garantáló kisebbségi magyar intézményrendszer igényét – azonban mindezekkel a drasztikus intézkedésekkel csak elfojtani lehetett – kiölni nem. Sőt épp az akkori megszorítások tudatosították fontosságát a közösségként való megmaradás szempontjából. S amikor Gheorghiu-Dej halála után egy kedvezőnek látszó politikai konjunktúrában, egy új „vezér” hatalom-konzolidációra való törekvése összefüggésében arra lehetőség mutatkozott, ez az igény újra kifejezésre jutott.

Az alkalmat erre egy, az új pártfőtitkár, Nicolae Ceaușescu által kezdeményezett új „konzultáció” szolgáltatta 1968 nyarán, amikor a romániai magyar értelmiségi elit legjavának ismét alkalma nyílt arra, hogy a kisebbségi magyarság kívánságait előadja.

Az 1968. június 27-én bukaresti gyűlésnek az eseményeit Novák Csaba Zoltán idézte (19) és ő tette közzé azt a „problémakatalógus”-t is, (20) amelynek tételei pontosan jelzik nem csak azt, hogy melyek voltak a romániai magyarság akkori elvárásai, hanem azt is, hogy azok milyen világosan kifejezték a saját intézményrendszer fontosságának felismerését.

A legfontosabb felvetések között szerepelt mindenképp előtérbe egy kisebbségi státútum kidolgozása, egy, a magyar kulturális intézmények tevékenységét összehangoló központi állandó szerv létrehozása, a kisebbségek történelmi múltjához tartozó személyiségek emlékének ápolása, a kisebbségek nyelveinek használata az államigazgatásban, az intézmények és kereskedelmi egységek magyar feliratozása, magyar nyelvű TV-adások indítása, nemzetiségi könyvkiadó, megfelelő létszámú magyar osztályok indításának garantálása a középfokú oktatásban, Románia

történelmének és földrajzának oktatása magyar nyelven (a számukra írt külön tankönyvekből), a magyar tudományosság művelésének intézményes biztosítása, a magyar nyelvű szakiskolai oktatás megszervezése, stabil beiskolázási keret a magyarok számára az egyetemi képzésben, a végzetek kihelyezése, tekintettel az illető vidék etnikai összetételére, önálló magyar művészegyüttesek szervezése, a hagyományos magyar népi ünnepek megtartásának, a könyvtárak magyar könyv-állományának biztosítása.

Noha a gyűlésre visszaemlékezők szerint az alkalom váratlanul, „felkészületlenül” érte őket, s a meghívott magyarok között semmiféle előzetes egyeztetés nem történt, ezekből a felszólalásokból a mi számunkra egy viszonylag teljes körű kisebbségi stratégia körvonalazódik. Az elvárások mozgástere persze most is a rendszer keretei között maradt, de az is érezhető volt, hogy ez a romániai magyar értelmiségi elit kigyógyult már a kommunista hatalom iránti illúzióiból, s ha vállalta is a keretekbe való beilleszkedést, nagyon is tudatos volt benne az, hogy *miért vállalja*. A nemzetiségi dimenziókra is kiterjedően érzékelteti ezt Szász János *A hittől az eszmélig* című könyvének (21) címadó esszéjében. Úgy gondolom, érdemes ebből egy nagyobb részletet ideiktatni, annak előre bocsátásával, hogy bár az említett esszében a „sztálini út”-ről van szó, Szász János (és az olvasó) tudatában 1981-ben az az egész kommunista „modell”-re érvényesen képeződött le: „A forradalmi út sztálini modelljének a személyi kultusszal megtetézett egyközpontúsága – állapította meg Szász János – nem csak az általa dogmává szentesített ideológiai tételekkel és társadalomépítő gyakorlattal 'házon belül' egyet nem értőket... rekesztett ki és számolt fel... Ezek az eszmetorzulások jelentkeztek a nemzeti kérdés felfogásában és társadalmi gyakorlatában is... Ebben a torzulásban szinte a végletekig elmosódtak azok a nemzeti jegyek, amelyeknek természetesen kellett volna meghatározniuk a forradalmi út objektivációinak történelmi-társadalmi sajátosságokra héjazó jellegét... Mindez nem csupán torzító-hamisító történelmi szemléletet eredményezett,... de törvénysértő társadalmi gyakorlatot is, mely nagy formátumú szellemforrás-erejű személyiségeket iktatott ki a társadalmi létből, amiért a nemzeti-nemzetiségi sajátosságok objektiv törvényszerűségének elvét vallották és gyakorlatát szorgalmazták.” (22)

A Ceaușescu által összehívott bukaresti gyűlésen elhangzott felvetésekből persze sok minden papíron maradt, az elhangzottakhoz fűzött hivatalos kommentárok pedig a kutató számára azt is jelzik, hol volt a határa a hatalom „megoldás-készségé”-nek. Az 1960/70-es évek fordulóján mégis megszületett néhány fontos intézmény, a román televízió magyar adása, önálló nemzetiségi könyvkiadóként a Kriterion, az egyoldalú „irodalomközpontúságot” feloldó hetilap, A Hét, s telt meg új, szabadabb szellemmel számos régebbi intézmény, folyóirat. Ezeknek aztán együttesen különös jelentősége lett a romániai magyarság széles köreinek öntudatosodásában, műveltsége dimenzióinak kitágításában, a romániai magyarság újra közösséggé szervezőségében. Hogy mindez miképpen ment végbe és mit jelentett, arról részletekbe menően beszél Bányai Éva kérdéseire Bodor Pál, Domokos Géza, Gálfalvi Zsolt, Horváth Andor és Szász János a *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak* c. interjúkötetben (23), Domokos Géza az *Igevár* c. könyvében (24) és Huszár Sándor egyelőre kiadatlan önéletrajzi visszaemlékezés-folyama harmadik részében (25).

Külön fejezetet érdemelnének a fentiek összefüggésében azok a változások, amelyek a „megyésítés”, az ország közigazgatási átrendezése során létrehozott „két székely megye” (főképp Kovászna) életében bekövetkeztek. A hatalom szándéka szerint ezek is „kirakat”-képződmények lettek volna, amelyeknek élére „megbízható elvtársakat” is állítottak. Csakhogy a helyzetükben közösségi felelősségük tudatára is ráébredt vezetők – és a körjük szerveződött munkatársak (újságírók, szerkesztők, művelődési aktivisták) –, a maguk mikro-világában olyan intézmények, egyesületek egész sorát teremtették meg, amelyek egy időre képesekké váltak az Albrecht Dezső-idézte Hajdú István által említett „belső rendező és építő munka” vállalására és kiteljesítésére.

Több évtizedes távlatból ma már az is fontos, hogy az 1960-as évek-végi romániai magyar szellemi térképen – az idősebb és középnemzedék felismerése és problémafelvető elhatározottsága mellett – épp ekkoriban lépett színre az az új nemzedék, amelynek az események további alakulásában (a 60/70-es évek fordulóján létrejött magyar intézmények tényleges tevékenységében) fontos szerep jutott. Őnekik – elődeiktől eltérően – már nem kellett hordozniok „a hatalommal való kollaborálás” stigmáját, másrésztől programszerűen igényelték a valósággal való szembenézés jogát és vállalták annak felelősségét. Gálfalvi György egy nemrég megjelent önéletrajzi interjújából (24) tudjuk (és érezzük is), milyen szerepe volt annak a valóságismeretre és közösségi szolgálatra elkötelező szellemi hatásnak, amelyet ő Balázs Ferenc nevéhez és az Erdélyi Fiatalokhoz kapcsol, de amely mögött – ki nem mondottan – a Hitel felől jövő indíttatásokat is felismerhetjük.

Mindezekkel párhuzamosan maga a Hitel-örökség is kezdett már kilátszani „a hó alól”. Igaz, nem jelentőségének megfelelően és nem is egyértelműen. Előbb a Vásárhelyi Találkozó emlékének felelevenítésére került sor, annak 30., majd 40. évfordulója kapcsán (27), csak hogy egy baloldali akció-sorozatba beillesztve, s részben még mindig a Hitellel szemben állókat juttatva szóhoz. Az 1960-as évek közepétől sorra megjelenő írói visszaemlékezések (Nagy István, Balogh Edgár, Demeter János, Kacsó Sándor, Mikó Imre, Veress Pál kötetei) sem járultak hozzá az egyoldalúságok feloldásához. Felemás volt a *Romániai magyar irodalmi lexikon* 1983-ra elkészült (de a cenzúra-tiltás miatt csak 1991-ben megjelenő) 2. kötetében olvasható értékelés is a Hitelről (a szócikk szerzője Balogh Edgár), ahol szintén inkább a negatívumokra tevődik a hangsúly, s ahol ilyen megállapítások olvashatók: „A lapot indulásakor erős bírálatok érték a felelős szerkesztő és kiadóként szereplő Albrecht Dezső tekintélyuralmi irányzatú, új rendiségi szellemet képviselő írásai miatt.” A végén pedig: „A II. világháború éveiben... felerősödik újra Albrecht Dezső jobbszárnya”. (28) Végül nyilván az sem volt közömbös, hogy a „polgári örökség”-nek a Kriterion Könyvkiadó „Romániai magyar írók”-sorozata keretében folyó újraértékelése – részben személyes okoknál fogva – a Hitellel annak idején élesen szemben állók egy másik táborának, az Erdélyi Fiataloknak az újraértékelésével kezdődött el az 1980-as évek fordulóján (29).

Egyedül Tamási Áronnak a Vásárhelyi Találkozóhoz vezető cikksorozata (30), s annak a Hitel „új magyarjai”-t értékelő cikke mutatta meg az érem másik oldalát. Ő ezt írta róluk: „Figyelmesen és a részt vevő lelkiismeret lehető tárgyilagosságával mérlegre tettem a hangot, a neveket, a látásmódot és a célkitűzéseket: s bizonyára nem fogok csalódnai abban a véleményemben, hogy ennek a mostani Hitelnek a megjelenése a legfigyelemreméltóbb eredmény, amit a cselekvő erdélyi ifjúság az utóbbi években elért.” (31) Albrecht Dezső program-tanulmánya kapcsán pedig: „Ez az *Építő Erdély* című tanulmánya is arra mutat, hogy szorgalmának és komolyságának sok hasznát veheti az ifjú mozgalom.” (32)

Mindenképpen fontos volt, hogy a Hitel-örökség körül megindult a párbeszéd. De megkezdődött a Hitel-örökség szövegszerű feltárása is: Venczel József válogatott tanulmányainak közreadásával. A kötetet Imreh István – aki *Változó valóság* címmel 1978-ban egy, a Kriterion által elindított szociográfiai tanulmány-sorozat szerkesztésére vállalkozott –, rendezte sajtó alá és látta el bevezetővel (33), amelyben – Venczelt idézve – arra figyelmeztet, hogy „Az ’önismeret’ nem önmagáért fontos, hanem azért, ami belőle következik: a javulás és a javítás szempontjából.” (34), és ugyancsak ővele nyomatékosítja: „...a mi népi közösségünkben senki olyan vezető állást el ne foglalhasson, aki nem bizonyította be, hogy szolgálni tud...” (35) Sőt nem mulasztja el „a vállalkozó kedvű majdani kutató” feladatáért jelölni ki azt sem, hogy „...a Hitel szerkesztése kapcsán a művelődésről egészében és részleteiben... szólnia kell”. (36)

A Tamási-kötetet, a Venczel-tanulmányokat és az említett *Változó valóság* szociográfiai tanulmány-sorozatot felvállaló Kriterion belső történéseinek ismeretében elmondható, hogy

mindezek egy átfogó kiadói program részei voltak, amelynek célkitűzése a két háború közötti erdélyi magyar szellemi örökség egészének újraértékelése volt. Csakhogy a 80-as évekre már egyre nagyobb hangerővel dübörgött a Ceaușescu-féle „homogenizáció” gőzhengere, amely nemsokára eltiporta a közösségteremtés és -megtartás szempontjából kiemelkedően fontos magyar nyelvű romániai televíziózást, ellehetetlenítette A Hét munkáját. Alaposan dokumentált rosszindulatú feljelentések sorozata készül a Kriterion munkájáról is, amelyben a „magyar nacionalizmus, irredentizmus, románellenesség” jelenlétét igyekeznek „bizonyítani” (37). Egy ezek nyomán folytatott vizsgálat következményeként kezdik kényszerzubbonyba húzni a kiadót: többek között épp a két világháború közötti szellemi örökség feltárása körébe tartozó kéziratok letiltásával (38), s a „homogenizáció” szellemét sugárzó műveknek a kiadóra kényszerítésével. Ennek a műveletnek nem kisebb célpontjai voltak, mint Kós Károly (akinek születése centenáriumán még a nevét sem írhatta le a romániai magyar sajtó), Bánffy Miklós (akinek főműve, az *Erdélyi történet* kiadását egész lektori apparátus felvonultatásával akadályozták meg), sőt a Hítel-címszót is tartalmazó *Romániai magyar irodalmi lexikon*, amelyet a legfelső kiadói szerv lektorai az említett vádak mellett „a magyar kultúrfölény bizonyításá”-ban is bűnösnek találták (39).

Ilyen körülmények között a Hítel-örökség körül körvonalazódó ébresztő párbeszéd sem folytatódhatott.

A folyóirat teljesebb örökségének bevitele köztudatunkba feladatként a kommunista diktatúra rendszereinek összeomlása utánra maradt. A Záhony Éva-gondozta és Budapesten megjelent Hítel-antológia (1991) nyomán csak ez után került sor itthon a korábbi kizárólagosságok revideálására. Ennek nyomán revideálta saját korábbi ítéletét Gáll Ernő a *Számvetés*be is bekerült két tanulmányában (40). Az Erdélyi Múzeumban megjelent könyvszemlelek szerzője pedig, a kötetet ismertetve, arra emlékeztetett, hogy „...szellemi életünk bizonyos részére közelebbi múltunkban nem egyszer sütötték rá az ideológiai vérvád bélyegét, s az 'újraértékelések' hullámsírjaiba gyakran temetődtek el írói életművek”, hozzátéve: „Szellemi örökségünknek ehhez a részéhez tartozik a Kolozsváron 1935–1944 között szerkesztett Hítel is.”(41)

A Hítel-örökség egyébként ma a szellemtörténeti jóvátételen túl is jelentős. Különösen időszerű Albrecht Dezső egykori figyelmeztetése: „Kisebbségi társadalom még a legszélsőbb individualizmus idején sem engedheti meg tagjainak sem az önző különállást, sem a külön csoportokra tagolódást.” Esetleges áthallásoktól függetlenül kisebbségi közösségépítő munkánkban igazán érdemes lenne ismerni és hasznosítani azt a történelmi tapasztalatot, amelyet fél évszázaddal ezelőtt épp az akkori huszonévesek fogalmaztak meg a legegyértelműbben.

*

Jegyzetek

- Hítel, 1939/1. Újraközölve: *Hítel. Kolozsvár 1935-1944. Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Záhony Éva. Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991. I. 135-142.
- I. m. I. 135.
- Uo.
- I. m. I. 140. Kiemelések tőlem.
- I. m. I. 142. Kiemelés tőlem.
- Hítel, 1940-41/2. Újraközölve: *Hítel. Kolozsvár, 1935-1944*. I. 144-150.

- I. m. I. 148.
 - I. m. I. 149. Kiemelés tölem.
 - I. m. I. 149-150. Kiemelések tölem.)
- 10) Lásd Robotos Imre cikksorozatát a Romániai Magyar Szó 1947-es évfolyamában.
 - 11) Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium*. II. kötet. Nagyvárad, 2010. 271-278.
 - 12) Gáll Ernő: *Demokrácia és nemzetiségi kérdés*. Igazság, 1948/151.
 - 13) Gáll Ernő: *Töprengések Ettelsbergről*. Idézi Salat Levente a Gáll Ernő-émlékkönyvben. Bp. 2010. 194.
 - 14) Szabédi László: *A Lázár utcától a Postakert utcái. Diárium és levelezés*. Sajtó alá rendezte Bartha Katalin Ágnes. Kv. 2007. 318-319. Kiemelés tölem.
 - 15) Luka László: *A romániai magyarság útja*. Igazság, 1947. máj. 22.
 - 16) *A sorsformáló értelem nyomában*. Beszélgetés Benkő Samuval. In: Páll Árpád: *Harangszó a mélyből. Beszélgetések romániai magyar értelmiségiekkel*. Bp. 1991. 75.
 - 17) *Az őszinteség két napja. 1956. szeptember 29-30. Erdélyi magyar értelmiségiek 1956 őszén*. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta Benkő Levente. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2007.
 - 18) *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Tanulmányok. Szerkesztette Bárdi Nándor. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005.; Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952-1960)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2008.
 - 19) Novák Csaba Zoltán: *A „nyitás” éve, 1968*. Múltunk, 2008/2. 229-252.
 - 20) Uo. 252-264.
 - 21) Szász János: *A hittől az eszméletig*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1981.
 - 22) I. m. 30-31.
 - 23) Bányai Éva: *Sikertörténet kudarccokkal. Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel*. Komp-Press – Korunk baráti Társaság, Kolozsvár 2006
 - 24) Domokos Géza: *Igevár. Kriterion-történet, tizenhat helyzetképben elmondva*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó – Polis Könyvkiadó, Csíkszereda – Kolozsvár. 2000
 - 25) Huszár Sándor: *Magamtól félttem eleitől fogva. Naplólapok. 1967-1970*. A kéziratot Huszárné Szigeti Irma és Csapody Miklós szívességéből kaptam meg betekintésre.
 - 26) Gálfalvi György: *Székelyföld*, 2012/4.)
 - 27) Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.; Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Politikai Könyvkiadó, Buk. 1977.
 - 28) *Romániai magyar irodalmi lexikon*. II. G-Ke. Főszerkesztő Balogh Edgár. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1991. 251.
 - 29) *Az Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok – viták*. Sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta Cseke Péter és László Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1986 (A kinyomott könyv terjesztését megtiltották, s a Kiadói Főigazgatóság rendeletére be kellett volna zúzni, a rendeletet azonban a nyomda nem hajtotta végre, s a könyv „Tiltott könyvek – szabadon” átkötőszalaggal a diktatúra bukása után, 1990-ben került piacra.)
 - 30) Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság. IV. A Hitel új magyarjai*. In: Tamási Áron: *Tiszta beszéd*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1981.)
 - 31) I. m. 313.
 - 32) Uo. 315.
 - 33) Venczel József: *Az önismeret útján*. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta Imreh István. Kriterion Könyvkiadó, 1980)
 - 34) I. m. 12.
 - 35) Uo. 12-13.
 - 36) Uo.
 - 37) Ezeknek szerzői a magyar kultúrában otthonos Francisc Păcurariu és Raoul Șorban – terjedelmes feljelentéseik megtalálhatók Domokos Géza állambiztonsági megfigyelési dossziéiban).

- 38) A letiltott kéziratok teljes sorát Domokos Géza sorolta fel, „...annyi nyesett ággal az ölemben” című, Beke György által készített interjúban, *A Kriterion műhelyében* címmel 1988-ban Budapesten megjelent interjúkötetben.
- 39) A *Romániai magyar irodalmi lexikon*t feljelentő Raoul Șorban-iromány szintén a Domokos Géza-dossziében őrződött meg.
- 40) *A Vásárhelyi találkozótól a szárszói konferenciáig*. A Hét, 1993/43 és 47; *A Venczel-modell vonzásában*. Korunk, 1993/4; mindkettő újraközölve Gáll Ernő: *Számvetés: huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 1995.
- 41) Dávid Gyula: *Az újrafelfedezett Hitel*. Erdélyi Múzeum, 1993/1-2. 110.

*

„Ha a költők élhetnek a vereségből, sőt művet is építhetnek belőle, egy nemzet is megteheti. A helyzetfelismeréshez azonban sokféle dolog kell. Nyitottság. Bizalom, erkölcsi előlegek. Hit. Hitel. [...] A hitel szó Széchenyi értelmezésében egy korszak elindító kulcsszava volt, [...] az erdélyi fiatalok 1935-ben indított folyóiratáról is ez a fogalom világított, [...] nekünk az élet hitelét, a szavak hitelét, a szétszórtságban is összetartozó nép hitelét, a lángok, a romok, a vér mocscai közé került ember hitelét is vissza kell szereznünk” – írta 1988-ban Csoóri Sándor a Hitel című kéthetilap beköszöntőjében.

A történelemben egymástól félévszázadnyi távolságban elhelyezkedő szellemi műhelyek kapcsolata a későbbi névválasztókban a fenti mondatok tanúsága szerint tudatosult. S ha most – a létező, s jövőre már negyedszázados fennállását ünneplő – folyóirat és kolozsvári névrokona közötti gondolkodásbeli kapcsolatokról kell beszélnem, bátran kijelenthetem, hogy a társítás lehetősége mindenféle kényszer vagy fondorlatos erőltetés nélkül lehetséges, mi több, evidens. A Széchenyitől vett gondolati hagyomány kijelöl egy értelmiségi magatartásformát is.

„A hitel tágas értelemben hinni és hihetni egymásnak”, visszhangozták az erdélyi lap fiatal szerkesztői a legnagyobb magyar gondolatát. A közösségre találás talán a legalapvetőbbnek mutakozó igény. A gondolkodó ember felelősségérzete és saját befogadó környezetének megelégedése, szellemi hazatalálásának együttes ambíciója és érzelmi vágya talál előképet a megfogalmazásban. Széchenyi István alakjától elválaszthatatlan a megfontoltan, lépésről lépésre való haladás kívánalma, a reformszemlélet képviselője, a radikális megoldások elutasítása. „Az önismeret és az önkritika indította belső reform”-ról írt az egyik szerkesztő, Venczel József 1936-ban.

A nyolcvanas évek politikai-szellemi erjedéséből a rendszerváltozás előszobájába érkezett Magyarország első független fóruma is a fokozatosságot, a szerves, tudatos építkezést tűzte ki céljául, nem bízva akkor még a hirtelen változásban. Bár Csoóriék a reform szót kerülni igyekeztek, hiszen el kellett választaniuk magukat a megreformálhatatlannak bizonyult rendszer, a létező szocializmus önmegújítási, túlélési kísérleteitől, melyet akkoriban is reformnak kereszteltek el. Ők felülvizsgálatról, erkölcsi revízióról és visszaszerzésről beszéltek. Ahogyan a lap szellemi atyja írta: „Kiderült, hogy nincs reform a lelkek megújulása és az erkölcs megújulása nélkül.” Egy gyógyító folyamat elindítását szorgalmazta, mely visszavezet az emelkedettség jogának újbóli birtoklásához, mellyel az évszázados veszteségek nyereséggé változtathatók át.

A helyzetfelismerés közössége megdöbbentő a két korszak szerkesztői között. A kolozsvári Hitel is abból a – hadd nevezem így – önmentő akaratból fakad, mint későbbi szellemtársaiké. Az erdélyi fiatalság leszámolt a transzszilván eszmeiség illúziójának bizonyult bizakodásával az egyenrangú államalkotó közösségi lét, az erdélyiség tudatában együttműködni képes, sajátos kulturális arculatot hordozó interkulturális egység létezésének és felvirágoztatásának ábrándjával. A kisebbségi sorssal való szembenézés felrázó ereje ösztönözte a nemzedéki fellépést. Az én olvasatomban a harmincas évek erdélyi Hitelének szemléleti alapvonását az erdélyi gondolat, a sajátosság méltóságának afféle átértelmezését jelenti, mely a kor viszonyai között megvalósíthatatlannak bizonyult interkulturális harmóniával szemben a nemzeti jelleget helyezi előtérbe. A kisebbségi léthelyzet az etnikai összetartozás tudatának erősítésével a kulturális egység önmeghatározását, ápolását, illetve korszerűsítését emeli a cselekvés céljává. Egy felkiáltó jel erejéig itt meg kell állnunk: a faji ideológiák terjedésének korában a nemzetet kulturális fogalomként használja az akkori fiatalság! Ma sem ismerünk ennél korszerűbb modellt. A regionalitás, a különösség tudata a nemzeti gondolattal áll immár párhuzamban, míg – dacára annak, ahogyan Kós Károly-ék hitték – a történelmi tudatukban és magatartásbeli reflexeikben, lelkeségükben is egymásra utalt idegen nyelvű kultúrák szerves együttélése a román illetve szász szándék visszafogottsága, illetve hiánya miatt inkább, a kedvezőtlen kondíciókkal messzemenően

számot vető, egymás mellett éléssé módosul. A veszélyeztetettség tudata az önnevelés és önszervezés eszközét választja, az önismeret Széchenyitől örökölt követelményét, az önvizsgálat Makkai Sándor által szorgalmazott elszántságát és a Németh Lászlótól kapott minőségelv középpontba emelését ötvözi cselekvési programmá. A menekülés helyett a helyállást választották.

A budapesti Hittel 1988-as megjelenéséig tartó, a megjelenés lehetőségéért protestáló több éves időszak a politikai-társadalmi változásokért munkálkodó magyar progresszió képviselői két – még közös célokért összefogni tudó – irányzatos csoportosulásba tömörültek. A demokratikus ellenzék, illetve a népi-nemzeti ellenállás értelmiségi csoportjai a kéthetilapban rövid időre még együtt jelentek meg. A közös meggyőződés a Kádár-rendszer menthetetlen csődjéről, az eluralkodó politikai-gazdasági-társadalmi válság kezeléséről, a demokratikus átalakulás szükségességéről, az ország szekere európai útra való irányításának vitathatatlanságáról vallott egybehangzó nézetek megfelelő alapja volt a közös kiállásnak. A veszélyérzet, a változtatás elkerülhetetlenségének bizonyossága tehát az a helyzettudat, amely világra segíti a lapot. Természetesen – mint az köztudott – a politikai, világnézeti különbségek szétvetik az ideiglenes egységet, s a Hittel a továbbiakban a nemzeti gondolat folyóiratává vált.

A nemzeti jelleg kidomborodása szemem előtt mindkét változat esetén nem kis mértékben a kényszer következményeként jelenik meg.

Erdélyben a kisebbségi léthelyzet, a deformálódott társadalmi struktúra következménye. Albrecht Dezső, a kolozsvári lap második korszakának meghatározó alakja pontosan látta, hogy az erdélyi önállóság kérdése – persze már régen nem politikai síkon – „csupán” az általános művelődés horizontján sem életképes felvetés, abban az értelemben, mely tradicionális megfogalmazással a kényes egyensúly fenntartását kívánta a három nemzet és négy vallás között. A magukra maradottság érzése benyomásom szerint általános közérzetté vált. Ahogyan Albrecht írta: „A magyarnak csak egy rokona van: Európa, s ez a rokon sem akar tudni rólunk. [...] Bennünk Európa túléli saját magát” – állapítja meg szomorúan. A nemzeti öncélúság végletekbe fordulásának, esetleges önpusztító örvényének ellensúlya a nemzeti eszme szárba szökkenése óta nálunk, magyaroknál egy nagyobb kulturális tömbhöz, az „európaiság” megnevezéssel lefedett szemlélethez és kulturális mintához való ragaszkodás, amely a nemzetek fölötti magasztos eszmények hirdetését és megőrzését nélkülözhetetlennek tartja az etnikai összetartozás tudatának fenntartásához. Ez az eszményítés a keresztény alapokon álló emberi üdvtörténetben való bizalomban, a sok tekintetben hasonló vonásokat mutató, részterületeiben közös kultúra fundamentumán álló nemzetek közötti együttműködésben, a kölcsönös belátásban, a humánumban, a toleranciában, a polgárosodásban, a harmóniába illeszthető sajátos jelleg és a közös vonások idealizálásban ragadható meg. A kisebbségi sors magától értetődően fordult mindig is általános emberjogi és műveltségbeli ideálok irányába, hogy magasabb tekintéllyel igazolja önvédelmi törekvéseinek jogosságát. A Trianon utáni helyzet katasztrofális következménye az a jóvátehetetlen csonkulás, mely a történelmileg nagy hagyományú, önálló államiságot elérő, teljes, sokszínűen árnyalt, párját ritkító kulturális sokszínűséget magából kigyöngyöző társadalmi rétegződésnek a fennmaradást veszélyeztetette. Venczel József bemutatásában az erdélyi magyar társadalom a „nép” és az „intelligencia” párosára egyszerűsödött. (Előbbi kategórián a földművelőket, az iparosokat, a kereskedőket, a munkásokat értve; utóbbin a deklasszálódott arisztokráciát, a hivatali tisztviselő réteget, a szabadfoglalkozásúakat, a tanárokat, a papokat.) A gond nemcsak a korábbi struktúra vészjósló felbomlásában ragadható meg, hanem a két szociológiailag különválasztott csoport közötti kapcsolatok elégtelen voltában is. Az erdélyi magyarság megmaradásának zálogaként felismert saját kulturális egység és gazdaságpolitika feltétele éppen egy teljes társadalmi szerkezet megléte, s együttműködési képessége kellett, hogy legyen. A kolozsvári Hitelt alapító fiatalok alapvető

problémája éppen a műveltség alacsony színvonala és a „népvezető értelmiség” hiánya volt.

A budapesti Hítel önmeghatározásában is alapvető fontosságú a társadalmi bázis és az értelmiségi cselekvés összehangolhatóságának kérdése. Csoóri Sándor már a kezdetektől hangsúlyozta, hogy lapjuk rossz történelmi pillanatban jelent meg. Úgy látta, hogy amíg a két háború közti „haladó” magyar irodalom a megújulás reményében még több társadalmi osztályhoz is fordulhatott „hitért és erősítésért”, addig a Kádár-rendszer kényszerű örököséként az efféle viszonyulásokért már hiába keresne háterszínűt. (Csoórinak nyilvánvalóan igaza van, mikor a hazai népi írómozgalomra gondol, ám ha a fentiek fényében az erdélyi állapotokat vesszük figyelembe, már árnyaltabb a kép.) Jól beazonosítható általános társadalmi csoportokhoz nem köthető a lap szellemi bázisát adó, szellemi-erkölcsi megújulást szorgalmazó értelmiségi tömörülés – bár származására nézve megállapítható, hogy zömük népi-plebejus eredetű alkotókból és szellemi emberekből állt, ám népképviselői szerepet a szó eredeti értelmében már csak azért sem játszhattak, mert a nép mibenlétének fogalmi kategóriája is erősen értelmezésre szorult. Azt is jelenti ez egyben, hogy a posztmodern világban a kulturális definiálhatóság vagy eredeztetés céljából már nehezen használhatók a korábbi sémák.

Érdemes ebben az összefüggésben néhány gondolat erejéig Tókéczki Lászlóra hallgatni, aki a Hítel tízéves történetét éppen a „felülről”, az értelmiség oldaláról kezdeményezett, a nemzeti közösség eszményében megfogalmazott történelmi súlyú átmenetből való részesedéssel jellemzi. Mint írja, kiderült, hogy nem az újra „önszerveződő” nép fogja diktálni az eseményeket, hanem a nagyhatalmi viszonyok alakulása. A hirtelen felgyorsult politikai változások, melyek a rendszerváltozáshoz vezettek, gyorsan nyilvánvalóvá tették, hogy nincs idő a társadalmi megérésre, az erkölcsi megújulásra. A lassú, tégláról téglára történő építkezés elképzelését elsodorták az események. Így hiába jött létre „a népnemzeti politika kulturális-művelődési háterszínűt magára vállalni akaró Hítel”, ha a politikai érdekérvényesítés és szükségszerű cselekvés, a jelentős és karakteres társadalmi bázis hiánya, illetve a szellemi élet feltételeinek és jellegének megváltozása lehetetlenné tették a magyarság egészére kiterjeszhető, átfogó szellemi-erkölcsi nevelés magas szociális ideáját kergető magatartás fenntarthatóságát. A választott megoldás a lap újraszervezése, átstrukturálása lett. A napi politikától való elhúzódnak, a havi megjelenés választása, abban a reményben, hogy a lassú építkezésnek, az irodalmi értékteremtésnek nagyobb az össznemzeti távlata és jelentősége, mi több, a megtartó képessége. Ez a horizontváltás szinte törvényszerűnek is tartható, látva és érezve a kulturális globalizáció minden nyűgét és terhét, ekképpen a sematizálást, a homogenizálást, a teljes értékrelativizálást, a szellemi sivárosodást, a sokszólamúság helyetti monoton egyhangúságot. A hasonlóság mellett a különbség is megragadható hát a két időszak inspirálta értelmiségi szerepfelfogás között. A célok azonossága, a nemzet lelki-szellemi felemelése, majd az erre épülő cselekvési programok kidolgozása eltérő idealizálásokat kívántak maguknak az adott történelmi szituációkban.

A harmincas évek fiatal erdélyi magyar szellemi elitje számára a népszolgálat, az integráció, a felülről lefelé építkezés mutatkozott a helyes választásnak. A közösség kulturális megmaradásának követelménye az erre képes társadalmi alapzat kialakítását és megszilárdítását kívánta. Érthető hát, hogy a szociológia, a szociográfia, a statisztika, a jog- és gazdaságtudomány, a történelemtudomány jut vezető feladathoz a Hítel második korszakában. Világos az elgondolás: a szükséges szociális reformokat a tudás és műveltség széles néprétegekhez eljutó terjesztésével lehet elérni. S ami vágyként van jelen a félévszázaddal később lehetőségeivel számot vető költő számára, az még természetesnek mutatkozik az erdélyiek számára. A lelki emelkedettség az az irigylésre méltó többlet, amely Albrecht Dezső tollát vezeti az Építő Erdély című esszéjében, amikor azt írja: „a saját nemzeti hagyományon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejleszthető szellemi

és erkölcsi élet” kialakítása az álmuk. A társadalmi integráció nélkülözhetetlen feltétele is ez: „Igazi találkozásunkat az új, most születő magyar kultúra készíti elő, és igazi közösségünk akkor lesz velük, ha az egységes, alkotó, magyar nemzeti lélek megszületik.” A nemzet napi praktikumon túlmutató egységének óhaja bátran kimondható. A kijelentés elhivatottsága nem ütközik társadalmi vagy szellemi skrupulusokba. „Az újból pozitív tartalommal telített magyar lelkiség megteremtése az erdélyi magyarság feladata”, írja. Az erdélyi magyarság kulturális misszióját – Tamási Áron gondolatával vitázva – a nemzet fogalomkörén belül definiálja: „Lehetséges, sőt valószínű, hogy a magyar műveltség új formáit Magyarországon fogják kialakítani, de az anyagot hozzá, a lelket mi szállítjuk.”

A nyolcvanas évek magyarországi írástudóinak ennél talán még bonyolultabb összefüggésekkel kellett szembe nézniük. A magyarság általános morális és tudati állapota, a saját érdek és értékelismerés képességének szinte teljes elvesztése, a múltfelejtés, a történelem hamisítása, s a róla való ismeretek aggasztó hiánya, az egyéni boldogulásnak a közösségi vonatkozásokkal szembeni keresése, a tudatosan manipulált nemzeti-hazafias érzés újbóli felélesztésének szükségessége először is egy megvalósítható és a társadalommal is elfogadtatható szerep megtalálását igényelte. „A nemzet idestova fél évszázada megint nem tud közel férközni saját igazságaihoz”, írta Csoóri Sándor A visszاسzerzés reménye című esszéjében. Jól látta, hogy egyszerre kellett felismerni az igazságot, annak hagyományvonalát feltárni, és erőfeszítéseket tenni megvalósításáért. Különösen nehéz úgy a progressziót képviselni, ha párhuzamosan az emberek elveszett emlékező képességét is fel kell támasztani. A jövőre irányultság állandó gátja a múlt elhazudottsága és elhallgatottsága. A nemzeti eszmerendszer egyik legfontosabb sajátossága, szerves folytonossága sérül ekképpen. Hagyományos értékeket feléleszteni nem jár minden gond nélkül, ha a felmutatni kívánt minőség nem evidens már a közösség számára. A közvetlenül múlt, a saját kor megítélése sem volt konszenzusos, hiszen míg a nemzetiek a maguk mögött hagyott évtizedek tudati rombolását és a nemzeteszmére nehezedő súlyos örökségét hangsúlyozták, addig a baloldali haladáselvűek és liberálisok a megkezdett modernizációs folyamat immár megváltozott rendszerben való folytathatóságát látták.

Az ellenzéki egység felbomlása egyrésztől természetes folyamat, másrésztől rávilágít a stratégiai tervezés nemzeti szinten tételezhető egységének a lehetetlenségére. A magyar társadalom egyes csoportjainak, illetve érdekközösségeinek értéktudata és életprogramjának alakítása oly mértékben összeilleszthetetlennek bizonyult, hogy immár a nemzetfogalom érvénytelenítéséhez, anakronisztikussá nyilvánításához vezetett liberális értelmiségi körökben. S ha tekintetünket Európára vetjük, ott is azt láthatjuk, hogy míg egyrésztől reménytelenül keresik a kulturális különbségeket áthidaló egységes jogfelfogás, a közös gazdaságpolitika lehetőségét, addig szellemi műhelyek elgondolásaiban minden szuverenitás forrását a független entitásként tételezett egyes polgár jelenti. A nemzetállamok köztes politikai szintje, a kulturális sajátosság feleslegesnek, sőt a kiélezett világversenyben hátráltatónak mutatkozik. Hazánk mintha élen járna ebben a törekvésben. A nemzeti irányultság immár nem több mint egy választható kulturális alternatíva, melynek presztízse alacsonyan van. A köztudatban meggyökeresedett az a tévképzet, hogy a közösségi kötődések, a közös boldogulásért vállalt kötelezettségek és önkorlátozások fenyegetik a személyes szabadságot. Az irodalomtudományban már az a szélsőséges elv is elfogadást nyert, hogy a nemzeti lét magától értetődő kelléke, az irodalmi nyelv sztenderdje is béklyókba köti az alkotó embert.

Nem csoda hát, ha ma Magyarországon, de lehet, hogy az erdélyi magyarság körében is terjedően szokássá vált a csoportidentitást az egyéni érdeklődés, illetve szórakozás illetékességi körén belül megélni és tiszteletben tartani. A közös kulturális megelőzöttség tudata kiveszni látszik, s nem népszerű az individuális cselekvés öncélján túlmutató értelmének a nemzeti

hagyománytörténes vonulatában való felfogása sem.

Mi hát az értelmiségi cselekvés távlata? Jelenünk Hitele értékőrzést végez. Konzervatív művelődéseszményt kell vallania korának süllyedő kulturális szintjével szembeállítva. Védenie kell azokat a hagyományos magatartásformákat és minőségeszményt, melyek a teljes és igényes emberi létezés formáiként szilárdultak meg a történelemben. Hazafiasság, kooperáció, a valós tekintélyek tisztelete, szolidaritás, méltóság, sorsvállalás és bátor kritika – ekképp illeszthetők láncba a követendő példákat hordozó fogalmak. Sajátos a helyzet – korunk tükre –, melyben a múlt felé fordulás egyben a megújulás lehetőségét is hordozza. A felejtés divatjával dacolva emlékeztetni kell. Ez most a feladat. Ez is lehet nemzetstratégia. A múlt tárháza tele van előremutató példákkal. Így szellemtársunk az első Hitel periodika is minta lehet a számunkra. Idézzük fel Vita Sándor gondolatát: „Mi az erdélyi magyarság megtartását a saját belső erejétől reméltük.” Tegyük a szívünkre a kezünket! Kitől várhatnánk ma, hogy önzetlenül mellénk áll és segít nekünk? S mennyire tiszteletre méltó, hogy a Hitel szellemi köre 1940. szeptember 9-én memorandumot írt Teleki Pál miniszterelnöknek, melyben az erdélyi magyar társadalom sajátos szerveződési formáinak, hagyományának megőrzését követelik az újraegységesülő Magyarországon. Kiállásuk kifejezi azt a felbecsülhetetlen értékű tudást, amely tisztában van vele, hogy a nemzet politikai, felekezeti és nemzedéki harcok fölé magasodó eszmény. Közös részesedés és közös formálás együttese. Sajátosságunk hordozója.

MAKKAI LÁSZLÓ

(Kolozsvár, 1914. július 10. – Budapest, 1989. december 1.

Makkai Lilla

Azzal kezdem édesapám, Makkai László életének és pályájának felidézést, hogy inkább szerettem volna személyes élményeimből fakadóan minden kikíváncozót leírni, de beláttam, történészi, tudományos munkásságát a nálam hivatottabbakra kell bíznom. Miskolczy Ambrus - Szász Zoltán – a Korunkban, 2011 májusában – megjelent méltatásából emelnék ki olyan részeket, amelyek tárgyszerűen, kronológiailag ismertetik életútját és belefűzöm a magam emlékeit is. Mindesetre szeretettel ajánlom az idézett dolgozat elolvasását, hiszen Makkai László történészi pályája a történész szemével megírva a leghitelesebb, már csak azért is mert én a főbb műveivel, leginkább az erdélyi vonatkozásúakkal ismerkedtem meg, bár a puritánokkal és a magyar reformációval foglalkozó munkáinak tanulmányozása és a vele való személyes beszélgetés segített lelkészi diplomamunkám megírásában. A személyes apa-gyermek kapcsolat viszont hozzátartozik életútjához.

Így kezdődik az idézett mű:

„A legnagyobb tehetség volt azok közül, akiket Erdély adott a modern kori magyar történettudománynak. A középkori Erdély kutatásával kezdte szakmai pályáját, s fokozatosan emelkedett valódi egyetemes történészé, olyanná, aki mindegyre visszatér a szülőföld múltjához, ám azt képes mind magasabb univerzális, mind lokális mélyfúrásokra épülő összesítő tudományos perspektívákból vizsgálni. S ami ugyanilyen fontos: az eredményeket, a feltárt múltat mintaszerű világossággal és tömörséggel megjeleníteni. Történetírásunknak egyszerre volt robotosa és teoretikus igényű informális vezéregyénisége. Szintetizáló elme, aki egyetemes látókörét a változó történelmi körülmények közepette – a térségünkben mindenkor nehéz feltételek mellett is – a különböző összefoglaló művekben érvényre tudta juttatni; akár Erdély történetek szintézisééről, akár egyetemi tankönyvekről vagy éppen az általa külön is kedvelt technikatörténeti áttekintésekről volt szó. Megkerülhetetlen volt, hiszen a részkutatások közben is mindenkor az ún. alapkérdésekre keresett válaszokat.” (id.m.85.old)

Édesapja Makkai Sándor, Erdély Trianon utáni magyarsága előtt köztisztelőben álló, nemzetnevelő küldetésű református püspök, író, irodalomszervező, közéleti személyiség volt, akinek történelmi regényei, esszéi, egyházi írásai az elfogultság és előítélet mentes történelemszemléletéről tanúskodtak és felrázták Erdély közvéleményét a tragikus történelmi fordulat utáni lelki, szellemi bénultságából, s amely örökséget idősebb fia, Makkai László egész munkásságában töretlenül, és lankadatlan lendülettel vitt tovább.

Felsőfokú tanulmányait a kolozsvári Ferdinánd Király Egyetemen fejezte be 1935-ben, 23 évesen doktorált várostörténetből.

Egy évet tanult a budapesti egyetemen, itt ismerkedett meg édesanyámmal, dr. Horváth Mária Magdolnával.

„Első dolgozata 1935-ben Kolozsvárt jelent meg Két világ határán. Havasalföldi városok és kolostorok címmel, mintegy előre jelezve munkásságának egyik vezérmotívumát: a román–magyar együttélés immár nem tisztán politikatörténeti (konfrontatív), hanem intézmény- és kultúrtörténeti megközelítését. S azt is, hogy az együttélés nem szorítkozott Erdélyre, hanem kezdettől túlnyúlt azon.” (id .m. 86. old.)

1936-ban Debrecenben *A milkói kun püspökség és népei* címmel közöl tanulmányt.

„Innentől kezdve Makkai László munkássága összekapcsolódott annak a nagy nemzedéknek a felemelkedésével, amely már interdiszciplinárisan, a legmodernebb szaktudományos módszerek felhasználásával foglalkozott Erdély történetével. (A legismertebb erdélyiek: Elekes Lajos, Gáldi László, Tamás Lajos, I. Tóth Zoltán, Juhász István, Jakó Zsigmond.) Ez a nemzedék

túllépett a közéletben kötelező frázisos hazafiságon”. (U.o.) Mindez az általa Venczel Józseffel 1935-ben alapított Hitel hasábjain is megmutatkozott. Írásai, törekvése a Trianon utáni első nemzedék társadalom-, gazdaság- és művelődéspolitikai megoldás keresése a tudományosság igényével a kisebbségi és többségi létben. A Hitel megalapításának alapkoncepciója Szekfű Gyula és Makkai Sándor szellemiségét sugározta. Még ugyanebben az évben Magyarországra távozott, hosszúra nyúlt itt tartózkodásában nyilván apja, Makkai Sándor későbbi, 36-os lemondása is szerepet játszott.

Az ún. második Hitelben nem, de a harmadikban (1940–44) ismét felbukkannak írásai, hiszen 1936-40 között Magyarországon tartózkodik, először, mint az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa, ahol együtt dolgozott édesanyámmal. 1940-ben a Magyar Miniszterelnökség tisztségviselőjeként tevékenykedett, bizonyára a több nyelven beszélő és író, még több nyelven olvasó történészi és kelet-európai széleskörű ismeretei miatt.

Makkai László Erdély, a szülőföld iránti elkötelezettsége munkáiban is megnyilatkozott: *A románok története* (1941), *Szolnok-Doboka magyarságának 17. századi pusztulásáról* (1942), *Documenta Valachorum in Hungaria...* (1941), *A honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben* (Századok 1944), illetve *Erdély népei a középkorban* (1943) mind erről tanúskodnak.

A második bécsi döntés után családjával Kolozsvárra költözik, (már két gyermeke van) az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa és az egyetemen magántanár.

Ekkor jelenik meg *Erdély története* című műve, amely egy rendkívüli történelmi éleslátással és szakmai tudással megírt regénnyel is felért.

A világháború tragikus vége a korábban megkezdett teológiai tanulmányok felé fordította figyelmét. Már 1937-ben lelkészi képesítést nyert Sárospatakon, ahol nemcsak hallgatója volt a Református Teológiának, hanem egyben tanára is. 1940–1946 között Genfben és más svájci egyetemeken hallgatott teológiát, megismerkedett Karl Barth-tal, kora egyik legnagyobb teológusával, a dialektikus teológia megalkotójával.

1944 késő nyarán tért vissza családjával Budapestre, ebben közrejátszott az is, hogy én, harmadik gyermekeként közelesen a világra kéredzkedtem. A család bizonyára szándékozott visszatérni Kolozsvárra, a hőn szeretett városba, de a háború fordulata ezt már lehetetlenné tette. Ideérkezésükkor már a következő hetekben bombázták a fővárost, a szovjet csapatok majd a trianoni helyzet visszaállítása miatt visszaút nem volt, pedig a család több értékes berendezését hagyta Kolozsváron, nyilván visszatérésükkel számolva. Egyébként a román politikai hatalom számára több műve miatt nem kívánatos személlyé vált Erdélyben, sőt háborús bűnösnek kérte ki Románia, amit a református egyházi vezetők közbenjárása akadályozott meg. Élete végéig nem tehette be lábát a szeretett Erdélyébe. Különösképpen szemet szúrt a román hatalom kommunista és sovinszta szemléletének a *Magyar-román közös múlt* című 1948-ban megjelent írása, amelyet máig elfeledett a tudományos közvélemény. „*Másfél évtized kutatói tapasztalata s a két nemzet közötti tragikus ütközések tanulságaival maga mögött olyan munkát írt, amely a lehető legrealistább módon, remek példák, idézetek sorát is felhasználva mutatja be a kooperációval és konfrontációval teli közös történelmünket, a sokszor strukturálisan és hatalmilag nem egyenrangú társadalmaink egymáshoz való viszonyát nagyhatalmi vagy kultúrfölényt kijátszó tudáskereső gőg nélkül.*” (id. m. 86-87.old.) - írja a már idézett Miskolczy Ambrus-Szász Zoltán által közölt méltatás.

Erdélyi történelemszemléletére jellemző, hogy írásaiban a román nép történelmét és kultúráját, a geopolitikai helyzetéből adódó konfliktusokat teremtő magyar és kisebbség

ellenességét összefüggéseiben látta minden előítélet nélkül. 1940–44 között a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetségének főtítkáráként a magyar-román kapcsolatok rendezésére törekedett. 1945–49 között a Kelet-európai Tudományos Intézet munkatársa, az itt végzett tudományos munkája elismerésének eredménye hogy 1949-ben az MTA Történettudományi Intézet hívta meg. Itt a szovjeturalom politikai nyomása miatt Makkai László „*egy ideig háttérbe szorítottan is újabb lendülettel látott kutatásaihoz.*” (Pach Zsigmond Pál: *Confessio* 14. évfolyam (1990/2. 106.p.)

A háború okozta iszonyú szenvedések nagy hitbeli ébredési mozgalmakat indítottak el egész Európában és Magyarországon is. Református Egyházunk vezetése meglátta azokat a lehetőségeket, hogy Makkai Sándor és fia, Makkai László teológiai, igehirdetői és tudományos felkészültsége nyelvtudásukkal együtt mennyire alkalmas az ébredési élet megelevenítésre. Makkai Lászlót küldi ki egyháza „*ösztöndíjasként Bosseyba és Baselbe, majd hazatérése után bekapcsolja az Országos Missziói Munkaközösség munkájába, amelynek – édesapjával együtt – vezéregyénisége lett.*”(Confessio 8. évfolyam (1984/3. szám 14-15. p.)

Édesapját kísérte és vele együtt prédikált az evangelizációs körutakon, előadásokat tartott országszerte. Makkai László, a kor szuggesztív evangelizátora volt, és édesapja előadói és teológiai mélységének méltó utódjaként, igehirdetései az összejövetelek hallgatóságának elismerését vívta ki. Ezen alkalmaknak én is részese voltam, emlékeimben a sárospataki, balatoni és berekfürdői napok kitörölhetetlenül élnek. Hallgatói, tanítványai ma is emlékeznek megragadó, mély nyomokat hagyó, lelkeket felrázó előadásaira. Az evangelizációs mozgalomban, mint szervező is lelkesen munkálkodott, a Sárospataki Református Teológián lelkészképesítő vizsgájára készülve, nemcsak egyetemes egyháztörténetet tanított, hanem megszervezte és megalkotta a Gyülekezeti Munkásképző Intézet működését és szabálytervezetét. A kommunista hatalom azonban jól látta, hogy a társadalmat materialista és kommunista szemlélettel átítató szándékára mennyire veszélyes Makkai Sándor és fia Makkai László működése, ezért Makkai Sándort konventi missziói előadói státuszából felmentették és ezzel együtt az állam és egyház megegyezésének értelmében a közéletből politikai nyomással és fenyegetéssel kitiltotta a hitéletet és annak szolgálatosait is, az egyházi életet kizárólag a templom falai közé lett szorítva.

A nyilvános szolgálattól el lehetett tiltani, azonban személyes életében az evangélium meghozta a maga gyümölcsét. Még kislányként emlékszem az Asram nevű keresztyén élet- és vagyonszövetségre, amelyben éltünk több családdal együtt egészen 51-ig. Ezt az életformát –édesanyámnak írt leveleiből tudom – Bossey-ből hozta haza és alapította meg. Emlékeimben ez az időszak, mint örökös édeni lét él. Nagyszerű barátságok, az együttélés felhőtlen, feszültség nélküli vidámsága, a felnőttek közelsége a gyermek számára a szeretet és derű világát jelentette.

Miután Makkai László eddigi tudományos munkáit és felkészültségét nem lehetett teljesen ignorálni, így az egyházi szerepléséről eltűnt, 1950-től a történelmi pályája folytatását az MTA Történettudományi Intézet munkatársaként folytatta. „*Persze nehéz idők jöttek. Az Intézet bibliográfiai osztályán dolgozott, de a puritánokról szóló munkájával újra betört a történetírásba. A Kelemen Lajos-émlékkönyvben visszatért a várostörténethez, amelyet később a Műszaki Egyetem előadójaként is művelt. És egyik főszereplője lett a magyar gazdaságtörténet virágkorának. Makkai I. Rákóczi György uradalmi anyagából készített nagyszabású dokumentumkötetet, amelyben sok olyan forrás olvasható, amely 1956-ban a szovjet tüzerek jóvoltából leégett.*”(id . m. 87.old.)

Történelmi pályáját fémjelzik gazdaság-technika történelmi, az angol puritánokról és végül visszatérve Erdélyhez, a szülőföldről szóló munkái. Erdély továbbra is történelmi kutatásai és írói munkásságának középpontjában maradt, ennek nyomán született Bethlen Gábor és Bocskai nemzeti politikájának életútját elemző művei. És nem véletlen, hogy 1985-ben *Erdély politikai*

története a 10. században címmel tartotta első akadémiai székfoglalóját.

„Makkai László fiatalon nagy Erdély-kutatóként vonult be az egyetemes történettudományba, s elsősorban mint ilyen maradt meg nemzeti tudatunkban is.”(id. m. 88. old.)

„1939-től vett részt az MTA Műszaki Tudományok Története Bizottságának munkájában, s egyetlen igazi munkahelyén, a Történettudományi Intézetben megszervezi a technikatörténeti kutatócsoportot, tanulmányt ír az anyagi kultúra történetének kutatásáról, s ezekből nő ki 1962-ben a Technikatörténeti Szemle.

Ezt az érdeklődést, ami hangsúlyozottan nem régi műszaki kuriózumok vizsgálatára irányult, mint az oly sok kutatónál megfigyelhető, megerősítette mély barátságát Fernand Braudellel, a francia történetírás vezéralakjával, aki a 60-as évek elején tartott előadást Budapesten. Előbb Marc Bloch, Hajnal István inspirálták, Braudel viszont ténylegesen is segítette őt katalóniai és provance-i levéltári kutatásokhoz a középkori gépi technika ezen fontos forrásvidékén. Nemzetközi konferenciákon adott elő e tárgyban, s nagydoktori disszertációját A középkori technika előzményei és történelmi jelentősége címmel ebből írta 1969-ben, a középpontba a vízimalom változatait állítva. Hozzákezdett a magyar malomtörténet megírásához – a kezdetektől a 19. századig. Tanította az ELTÉ-n a technikatörténetet (1987-től címzetes egyetemi tanár), elnökölte a MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságot.”(id. m. 88. old.)

„Összegző monográfiába kezdett: a technika teljes fejlődésvonalát akarta megírni, témabeli munkatársával, Endrei Walterrel, keresve egy mindenre („a tűztől a robotpilótáig”) alkalmazható modellt. Endrei visszaemlékezése szerint visszaléptek a tervtől. Pedig világraszóló mű lett volna, esetleges vitatható téziseivel együtt. Ebből a kísérletből született a középkor alapvető erő- és munkagépéről, a malomról írt kiváló akadémiai értekezése.(id. m. 89. old)

Az évtizedek alatt felgyűlt kutatásai láttak napvilágot az Intézet háromkötetes kiadványában – amelynek első kötete szerkesztőjeként és írójaként is részt vett – az Erdély történelme című műben háromszáz oldalon 1986-ban. Ez a munkája kiváltotta az akkori román politika támadását, azonban bebizonyosodott azóta, hogy az ma már politikatörténeti vizsgálódások tárgya.

Nem hagyható ki Makkai László tudományos pályájának összefoglalásából a 70-es évek elején elkezdődött és halálig tartó református teológiai, egyháztörténeti munkássága – tanszékvezető professzorként – a Debreceni Református Teológián. Jegyzetei és vallástörténeti kutatásai most is irányadó művek.

Tanítványai ma is a legnagyobb tisztelettel és szeretettel emlékeznek rá, enciklopédikus, mély, a történelmet, kultúrát, gazdaságtörténetet egyazon rendszerben látó, művelő és összefoglaló tudásáért és mindig a hallgatók érdekeit szem előtt tartó pedagógusi elnéző szeretetért. Emlékszem, amikor Debrecenben jártam nála és a professzori munkájáról beszélgettünk, megkérdeztem, hány hallgatót buktatott meg, azt mondta: az a hallgató, aki nálam négyest kap, az vegye tudomásul, hogy megbukott. De nemcsak ezért szerették, hanem finom humorával fűszerezett, a tárgyat életszerűen, briliáns példákkal tarkított előadásaiért. Aki őt hallgatta, annak nem sokat kellett bújni a jegyzeteket. Ezt tapasztalatlából is tudom, mert érettségi vizsgámra is két nap alatt készítette fel. Öcsémet, Makkai Lászlót (ő a legfiatalabb ötünk közül, tőle tudom) is államvizsgájára egy nap alatt készítette fel az egyetemes kultúrtörténetből. Kutatóként óriási életművet hagyott ránk, amelyet Sárospatakon, a Református Kollégium Gyűjteményeinek Levéltárában helyezett el a család, Makkai Sándor hagyatékának folytatásaként.

A fentiekben idézett dolgozat Makkai Lászlóról, mint emberről is ír.

„...két nagy szenvedélye volt. A futball és a bélyeggyűjtés. Sportújságíróként kezdte Kolozsvárott, és olyan beszámolókat írt a meccsekről, hogy az olvasóinak több izgalmat okozott az

olvasás, mint a nézőtéri szurkolás. Amikor pedig egy történészkongresszus alkalmával New Yorkban járt, ottani filatelista társai nagy megrökönyödéssel vették tudomásul, hogy történelemmel is foglalkozik a bélyegeken kívül. Közben megkísérettette a szépirodalom, olyan antológiát állított össze, amelynek elő szavában éppen a költői megismerés lehetőségeit úgy vázolta fel, hogy Vas István arról emlékirataiban is megemlékezett. De ő, – Tamási Áron jellemzésével – a „mádruc” nem az irodalom, hanem a történetírás dzsungelébe lépett be. Történetírásunk kemény nyílt és rejtett viták terepe volt, viszont a munka összekötött, és átnemesítette a rivalizálást. Példa erre mély barátsága Pach Zsigmond Pállal, aki prédikátorokat felülmúló veretes gyászbeszédben búcsúztatta.” (id. m. 89. old.)

Volt egy harmadik szenvedélye is: a horgászat. A Balaton mellett volt egy kis nyaralója, de szeretett horgászni járni a Tiszára is! A 80-as évek idején egy gyönyörű nyári délután váratlanul beállított egy 8 kg-os, hajnalban fogott ponttyal. Az öröm, akkor öröm igazán, ha megosztjuk. Nagy lakomát csaptunk és mellette mennyit kacagtunk. Emlékeszem kislányként, még a Nádor utcában laktunk, behívott a dolgozószobájába beszélgetni, úgy 6-7 éves lehettem. Mit látok, nem a könyvei fölé hajlik, hanem egy hatalmas kupac összebogozódott horgászsinórt bogozgat teljes odaadással. Odaültem mellé, és ahogyan járt a keze és bontogatta a bogokat, én is kedvet kaptam hozzá. Talán így bontogatta le az összekuszált történelem szárait is, hogy tisztán lásson és lássunk mi is, Erdélyről, vagy az eddig fel nem fedezett és sokszor meghamisított történelmi igazságokról. Dolgozószobája otthon és az Intézetben szentély volt. Sosem értettem, hogy asztalán a látszólag rendezetlen, hatalmas halmokban magasodó kézírásos és cédulákon megírt kutatásai tengerében hogyan igazodik el. Egyszer az intézetben látogatásom alkalmával egy munkatársa bejött a szobájába és egy anyagot kért tőle, és csodák csodája a papírhalmok közepéből, mint egy bűvész, elővarázsolta a kért köteget. Félelmetes memóriája volt, nemcsak a tudományt raktározta, hanem gyakorlati ügyeket is bármikor előhívott emlékezetéből. Sosem volt érzelmes a szeretete, de olyan empatikus, mélyen látó és mindig segítőkész, nemcsak együttérzésben, de cselekvésben is. És amit legkevésbé gondolnánk egy tudósról, remek szakács volt és nagy gurman. Az szeret igazán főzni, aki szereti a jó, gondosan elkészített, fantáziadús ételeket. Ő tanította meg engem a híres erdélyi lucskos káposztát elkészíteni. Nem felejttem és azóta is úgy főzöm, hét fűszer szükséges hozzá. Precíz, átgondolt, de nagy fantáziával megvalósított ételekkel kínálta vendégeit. Ezek mutatják, mennyire érzékeny sokoldalú, egyszerű, szeretnivaló emberként ismertük és szerettük, aki biztos támasza volt családjának, öt gyermekének. Talán nem is tudtuk igazán értékelni gyermekként, hiszen rengeteget, szinte éjjel-nappal dolgozott, csak akkor értettük meg, ha gondunk volt, nála készen állt a megoldás. Sosem felejttem, hogy ígét hirdetni csak egészen kislánykoromban hallottam, emlékeim elhalványultak, és akkor ébredtem rá, hogy mennyire benne él az evangéliumban, amikor gyülekezetembe meghívtam prédikálni. Sem én, sem a mezőkövesdi gyülekezet nem felejtí el Jézus a gazda ifjúról szóló példázatának megelevenítő magyarázatát Makkai László egyszerű és mégis felemelő igehirdetésében.

„A sors elég szűken mérte számára az időt. Halála után a nekrológok a munkásságának vázolója mellett mind kiemelték, hogy szikrázó szellemű tudós népszerű, lenyűgöző előadó volt. Innovációra fogékony és ötletgazda. Ehhez hozzá kell tenni, hogy „a Makkai-szoba” a Történettudományi Intézetben legendás fogalom volt. Informális műhely, ahol rendszeresen összejöttek egy kávé mellett Makkai, Benda Kálmán, Györffy György, Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Katus László – történetírásunk mértékadó klasszikusai. Remélhetően felismeri majd jelentőségét a historiográfia. Makkai László 1945 után sohasem tért vissza Erdélybe. Mint munkatársai tudjuk, hogy lélekben sohasem hagyta ott egészen.” (id. m. 89. old.)

Mit is mondhat egy gyermek zárszóként édesapja emlékére. Nekünk ő nem csak egy mindenki által elismert és hatalmas tudású ember volt, az is, tisztelettel és engedelmes szeretettel öveztük, de ő volt életünk meghatározója, egyengetője. Az én sokszor zaklatott és küzdelmes életemben ő most is – szinte láthatatlanul – mint a háttérből egy jóságos emberi kéz és arc, az édesapa, – őrző, kísérő szeretete tűnik fel.

*

SZABÉDI, A HITEL ÉS A TERMÉS

Kántor Lajos

Hetven évvel ezelőtt, a kolozsvári *Hitel* 1942. júniusi számában Szabédi László szemle-cikke az aktuális könyvnapok kínálatát értékeli, és elismerően állapítja meg az új kiadványokban megtalálható közöst: „ez az irány a magyar önismeret felé mutat”. A könyvnapon megjelenések közül öt művet emel ki (amelyekkel a Szemle-rovat külön-külön is foglalkozik, K. Kovács László, László Dezső, Venczel József, Parajdi Incze Lajos és Makkai László recenzióiban); ezek: Győrffy István: *Magyar nép – magyar föld*, Karácsony Sándor: *Ocsúdó magyarság*, Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*, Németh László: *Kisebbségben* és *A magyarság és a szlávok* című kötet, Szekfű szerkesztésében. Megemlíti még Szabédi a *Magyarország földrajzát* (Prinz Gyulától), Lükő Gábor *A magyar lélek formái* című könyvét és Szabó Zoltán *Parasztokját* – „mind olyan munkák, melyek a magyar föld és a magyar ember világának a titkait igyekeznek megfejteni”. Szabédi László szemléjében szó kerül az irodalomtörténeti múltat és a magyar história nagyjait (többek közt Madáchot, Bethlen Miklóst, II. Rákóczi Ferencet, Széchenyit) a mai olvasóhoz eljuttató könyvekről, az erdélyi könyvnapon kiadványokról, így az *Erdélyi Csillagok* cím alá gyűjtött arcképekről, valamint az őt személyesen is érintő költői antológiáról, amelyet *Üdvözlégy Szabadság* címmel jelentettek meg. És még egy csoportja az ünnepi megjelenéseknek, amelyekről szólnia kell a cikkírónak, mert „némi romantikus látszat ellenére is – számottevő szépíróink könyvnapon könyvei szintén a mélyebb magyar önismeret vonalába illeszkednek”: Tamási Áron összes novellái, Móricz Zsigmond második Rózsa Sándor-kötete, Sinka István vallomása gyermekkoráról és Erdélyi József önéletrajza.

Innen indulva, már eleve érdemesnek és érdekesnek látszik visszafelé és előre is haladva áttekinteni Szabédi László korántsem akármilyen „közét” a *Hitel*hez és legalább utalásszerűen szólni a *Hitel* és az 1942–1944 közt megjelent ugyancsak kolozsvári *Termés* rokonságáról. Ezzel egy eléggé jelentős hiányt (hogy ne mondjuk: mulasztást) lehet feledtetni, amelynek hibájába az 1991-ben Budapesten a Bethlen Gábor Könyvkiadó által megjelentetett, Záhony Éva gondozta kétkötetes gyűjtemény beleesett, Szabédit lényegében a „futottak még” kategóriában emlegetve, és egyetlen szövegét sem válogatva be az antológiába. Pedig az 1935-ben elindított, illetve az 1936-ban új formátumban újraindult *Hitel*hez nem csupán így-úgy volt köze Szabédi Lászlónak; s mi több, az ő nevével összekapcsolódott *Termés* talán nem is oly távoli rokona a jóval több évfolyamot megélt, és ugyanúgy 1944-ben megszűnt kolozsvári *Hitel*nek.

Teljes történetet itt nem tudnék felvázolni a múlt század harmincas éveiből az erdélyi magyar folyóirat-kezdeményezésekről, ám a Szabédi-hagyatékban fennmaradt dokumentumok alapján legalább a *Hitel* előtörténetének megismertetéséhez járulhatunk hozzá. Elsősorban Makkai László és Jékely Zoltán Szabédihez írt leveleinek újraolvasásával. Noha a filológiai tisztázás még hátra van – a keltezetlen levelek és a bennük emlegetett Szabédi-versek megírásának pontos idejét (nem az első közlését!) illetően –, hármuk ifjúkori barátsága biztosan nem hagyható ki a *Hitel* „őstörténetéből”. *Erdélyi sorskerék. Szabédi László és a történelem* című könyvemben (Bp., 1999.), majd a Szabédi-hagyatékból válogató, naplót és levelezést közlő 2007-es kolozsvári kiadásban (*A Lázár utcától a Postakert utcáig*) 1936 utánra dátumozott, de valószínűleg korábbi Jékely-levélben olvassuk: „Makkai Lacival beszélgetünk most rólad, elmondta, milyen ember vagy s milyen az életed. Azt is sejtem, hogy állasz a *Helikonnal*.” Ha én olvastam jól (és nem az említett 2007-es antológia ifjú gondozója), ehhez a Jékely-levélhez kapcsolódnak Makkai László sorai, azoknak mintegy folytatásaként (*A Lázár utcától... gyűjteménye* ezt viszont 1934 szeptemberére teszi); az ifjú, Szabédinál hét évvel fiatalabb Makkai ugyancsak lírai hangszereléssel, ugyanakkor irodalompolitikai hangsúllyal fogalmaz: „máma Zsoli barátommal, akinek újabb műveit a legnagyobb lelkesedéssel ajánlom figyelmedbe, sétálgatva s szidva ezt a nyomorúságos magyar irodalmi közéletet, a konjunktúra-vadászatot, ál-miszticizmust, hozzád mint a nemes ráció és misztikamentes finom lélektan oly ritka képviselőjéhez folyamodunk jelképesen szellemi segélyért, Szenczeivel együtt Téged emlegetve méltónak a fiatal írók oly sokak által méltatlanul bitorolt koszorújára.” Makkai – mint Jékely Zoltán is – két újabb Szabédi-verset (a *Rovásírást* és az *Alkotó szegénységet*) emlegetve és nagyon belelkesedve, „az igazi szellemi szabadság védelmére” ligát szeretne alkotni, ebbe kérné fel Szabédi Lászlót, Szenczeivel együtt. „Ez az egész terv persze

romantikus felbuzdulás, de félig komolyan veheted.

Rengeteget vizsgálgattuk ki felel meg ideáljainknak a fiatalok közül (jómagam eddigi kísérleteimből, társulásaimból keservesen kiábrándultam, s minden misztika helyett sokkal inkább közeledem, mint valaha a Te átlátszóságodhoz, kristályosságodhoz és a Szenczei logizmusához és görögségéhez) s rajtatok kívül a nagy dzsungelben senkit sem találtam, aki a rouge et noir harcában a mi rouge nézetünk szerint méltó volna az írói rangra. Weöres Sándor, Zelk Zoltán, Szemlér, Dsida, Kiss Jenő, még itt látunk valamit.”

Sokadszor újraolvasva Jékely és Makkai László e mondatait, arra gyanakszom, hogy mégis egy 1936 (és nem 1934) szeptemberi közös levélről van szó – ám akkor is köze van a *Hitel*-történethez (például Kiss Jenő révén), Szabédi és a *Hitel* (már az 1935-ös *Hitel*) kapcsolatrendszeréhez. Az eligazodást segítik a biztosan 1934-ben írt és elküldött Makkai-levelek. Az 1934. szeptember 15-én keltezett, Szabédi Lászlót megszólító levél a legalapvetőbb dokumentum; akit a *Hitel* története érdekel, az ugyanúgy érdeklődéssel fordulhat feléje, mint aki a Szabédi- vagy a Makkai László-életpálya reális ismeretéhez kíván eljutni. Kár volna bármit is kihagyni a levélből. Tehát:

Budapest, 1934. szept. 15.

Kedves barátom,

mindeddig nem írtam Neked és másoknak sem a lap dolgában, mert semmi biztosat nem tudtam. Most sem valami zászlólengetéssel közelgek, mindössze annyit közölhetek, hogy néhány halvány lehetőségre szereztem kilátást, melyek szerint talán az első számot ki tudnók hozni. Egyelőre ez is elég lenne, azután még sok lehetőség van s reménykedjünk még a szerencsében is. Mindezeket persze azért írom, hogy a társaság többi tagjait is biztassam vele. Csak Neked szól ez és kérlek ne közöld egyelőre egyáltalán senkivel, mert még nem is biztos meg aztán...

Mindenesetre négy szemközt belenyugodhatunk talán abba, hogy legalábbis az első számot ki tudjuk elég fényűzően (64 oldal nyolcadrét) állítani. Ezért kérlek, hogy most még egyszer gondold meg és intézd el azokat a dolgaidat, amelyek egy régebbi beszélgetésünk alapján akadályozhatnának és készülj úgy, hogy ennek a lapnak csak Te lehetsz egyedül a fő és felelős szerkesztője. Még nem tudathatlak mindenről, de előre látható, hogy a lapnak nagyobb szerepe lesz, mint ahogy azt mi előre láttuk. Irodalmilag, tudományosan, de legfőképp a szellemi élet szervezése terén. Jó összeköttetések (persze Erdélyben) vannak már. Itt is szereztem főleg cikkírókat; ismerkedem Szerb Antallal, Németh Lászlóval meg másokkal és munkatársakat is szereztem, képzőművészeti meg más téren. Csak lapcím nem jut sehogy sem az eszembe. Valami „Új Mérték” motoszka bennem, de nem tetszik. Mindenesetre ezen is gondolkozz és a legszigorúbb titoktartással, hogy senki se sejtse, érdeklődj az engedélyezés, megindulás, nyomdaköltség meg hasonló dolgokról. Október elsején érkezem és akkor rögtön hozzá kell fogni a munkához. Majd a kis Juhással együtt elhívlak magamhoz és megbeszéljük a részleteket.

Szeretettel üdvözl Makkai Laci

Két további, rövid, ügyintéző Makkai-levél utal a folytatásra, még mindig Szabédi aktív szerkesztői munkájára számítva. Október 13-án, bukovinai utazására hivatkozva, kéri Szabédi Lászlót, hogy Juhász Istvánnal egyetessen a Református Teológia épületében („főképp a lap ún. világnézeti oldalait hányjátok-vessétek meg”), és sejtetni enged bizonyos nézetkülönbségeket, a következő mondatokban: „Egyeztetek meg lehetőleg, kis ellentétek, szavak miatt ne legyen különbség, az ügy a fontos és nem az egyéni elképzelések. Mindnyájunknak engedni kell, hiszen egyik sem egyforma.” Újabb neveket említve – köztük Nagy Gézá, Bözödi Györgyöt – további kérdéseket (utasításokat?) jelez Makkai a szervezésben (például: ki és milyen formában tudna áldozni a lapért, hány példányban lehet majd terjeszteni a lapot), végül jó munkát kíván. 1934. november 10-én pedig pár sorban „a szokott összejövételre” hívja Szabédit („itt lesz a lap egész gárdája”), az utolsó lépéseknek és az első szám tényleges tartalmának a megbeszélését nevezi meg a találkozó céljaként, abban a tudatban, hogy „a lehető legjobb úton vagyunk”.

Nem tudjuk, az egyeztetés Szabédi és Juhász közt hogyan sikerült (Szabédi Lászlóra pályája jelentős részében nem volt jellemző, hogy „az egyéni elképzeléseket” másodlagosnak ítélje!). A *Hitel* első, 1935. január 1-i száma, Koós Kovács Istvánt tüntetve föl felelős szerkesztőként, Makkai László és Venczel József szerkesztésében lépett az olvasók elé. Makkai Sándor és Szekfű Gyula szövegeit követően Juhász István írja a *Hitel* című beköszöntőt, a korábban szóba került szerzők közül megtalálható a lapszámban Szemlér Ferenc, Szenczei, ifj. Nagy Géza és persze Venczel József írása, Szerb Antal *Pendragon-legendájáról* Makkai László, Illyés Gyula *Oroszországról* Böződi György közöl ismertetést. A bemutatkozó *Hitel*-számban Szabédi két szerény műfordítással van képviselve. A második és a harmadik (1935. január 15-i és február 1-i) lapszámból már többet tudhatunk meg Szabédi László gondolkodásáról, ugyanis *Gyönyörű hazugság* cím alatt „Az ismeretlen Petőfi”-ről kezdi közölni gondolatait, hogy aztán két hét múlva folytassa (*Egy szellem martaléka* – Petőfi állandó forradalma). Jellemző már a hangütése: „A szüleit szerető jó gyermek fontos alkotrésze a Petőfi-életrajzoknak. Az istentagadó racionalitása viszont elhanyagolható mozzanat. A Petőfi-arcképek hamisak. Némely vonalat kiemelnek, némely vonalat elhanyagolnak arca rajzolói. A nyert kép összefüggése hamis. Ez a durva iskola-idealizmus.” A cikkét „Isten hozzád, gyönyörű hazugság...” mottóval indító szerző magával Petőfivel is vitába száll, pontosabban a versekben megrajzolt Petőfi-önképpel. Még egy bekezdésnyit az 1935-ös Szabédi jellemzésére feltétlenül idézni kell a Petőfi-értelmezés elejéről, illetve a korértelmezésből: „Petőfi kora az én-t nem adottságnak, hanem feladatnak látta. Az vagyok, aki lenni akarok. Nem az, akinek születtem. (Összefüggés: Társadalmi megfelelője ennek a felfogásnak: demokrácia. Az emberi jogok deklarációi és az ezeken a deklarációkon épülő, hagyományt tekintetbe nem vevő alkotmányok. Még a társadalmi fejlődés törvényszerűségét hirdető marxizmus is hevesen tevékeny és alakító jellegű lesz.) Magamból csak azt ismerem el magamnak, ami »eszményeim« hozzájárulását megnyeri. Én programszerűen vagyok én. (L: *Ha férfi vagy, légy férfi.*)” És még két rövid idézet a második Petőfi-közleményből – amit Szabédi fontosnak vél a kortársak tudomására hozni. „Petőfi alapvető attitűd-je a befejezett dolgok támadása. Hagyomány, alkotmány, nemesi kiváltságok, irodalmi példák, barátok sorban évülnek el lelkében. Ebből a forrásból fakadnak egyes megérzései, legjobb, legerőteljesebb versei.” És: „Az azonosság gondolata a legkínzóbb Petőfi számára. Az a gondolat, hogy minden az, ami. Társadalmi, politikai téren az ennek a gondolatnak megfelelő állásfoglalás: a forradalom. Minden forradalmat akar. Minden más, mint aminek született. Vagy más akar lenni.”

És noha ekkor (már?) nem szerepel Szabédi László neve a *Hitel* 15 főmunkatársának listáján az 1935. április 1-i lapban, egyszerre verse és prózája megtalálható itt, első közlésben: a régebben írt szonett, a *Rovásírás* és a grafenstadeni emlékeket megelevenítő novella, a *Műkedvelő napszámos*. Vagyis a mindössze hat számot megélt első kolozsvári *Hitel* végül is Szabédi László igazi arcát mutatta fel – ha nem is a kiszemelt szerkesztőét.

Az 1936-ban újraindult *Hitel* nem feledkezik meg Szabédi Lászlóról. Ennek bizonyítéka az új formájú (és koncepciójú?) folyóirat legelső számában összeállított versantológia, amelyben Dsida Jenő, Szemlér Ferenc és Varró Dezső két-két, valamint Böződi György, Kiss Jenő, Koós-Kovács István és Flórián Tibor egy-egy verse mellett ott találjuk Szabéditől *Az alkotó szegénységet* (az előző évben az *Ellenzék* közölte, a címben még névelő nélkül). (Záhony Éva *Hitel*-bibliográfiájából a Szabédi-vers, ez a második kimaradt.) Itt említhető Thurzó Gábornak szintén az újraindító számban közölt tanulmánya, *A második erdélyi nemzedék költői*. Thurzó kétszer is említi Szabédit, először az erdélyi líra jellegének változásáról szólva: „Erdély érzés és hangulat bennük, nem az a minden ízében ősi erdélyi magatartás, mint az elszármazott Jékely Zoltánban, aki egyedül és a magyarországi irodalom légkörében élve képviseli közöttük az ősök és apák egzisztenciálisan erdélyi típusát. Erdély: nem kikerülhetetlen sors már, hanem elsősorban táj, a nyomot hagyó légkör. Néha jelentkezik Szemlér Ferencnél, néha feltűnik Kiss Jenőnél, néha Szabédi Lászlónál és Dsida Jenőnél. De ez végeredményben elenyésző és nem ez adja a fiúk második nemzedékének jellegét.” Az epikus élmény kapcsán pedig Thurzó leírja: „Szabédi László vallja be ezt egyedül nyílt szóval, amikor megírja a Kelen Péter polgári hőskölteményét.”

És még egy, nem mellőzendő Szabédi-adat a harmincas évek *Hiteléből*: az 1937. 2. számban Szabédi László búcsúztatja a fiatalon elhunyt unitárius pap, reformer és író Balázs Ferencet, a *Metamorphosis Transilvaniae* rovatban. Néhány – nem csupán Balázs Ferencre, hanem Szabédira is jellemző – idézet a hosszabb méltatásból: a teoretikus megközelítésekben igencsak erős Szabédi a nyugati társadalmak keletiekkel szembeni fölényét átélt utazó felfogását megértve írja le, hogy „az egyének őszerinte nem szóban, hanem tettben kell megnyilatkoznia, mert ez az egyetlen társadalmi érték”. A kolozsvári unitárius főgimnáziumban (Szabédi iskolájában), „a tudományos világnézet iskolájában” tanult Balázs Ferencben tudatosodhatott, hogy „az emberiség teendője a még fejlettebb, még tökéletesebb társadalmi állapotok felé való haladás”. A marxista szocializmus pedig a kapitalizmus folytatására vállalkozott. „Ebben a légkörben milyen nehéz – és hálátlan dolog is! – észrevennie a haladás felesküdt barátjának, hogy csak úgy juthatunk előbbre, ha előbb hátra lépünk, mert elvétettük az irányt. Mekkora hősi erőfeszítést kíván a tett oly lobogó szerelmesétől, mint Balázs Ferenc, otthagyni a társadalmi áltevékenységek mezejét s vállalkozni a helyes út kiépítésére a gigantikus tévedések mellett természetszerűleg eltörpülő keretek között!” Az egyén egészséges életéről van szó egy egészséges társadalomban. A szövetkezet-szervezésről, a falu életszükségleteinek felismeréséről, az „ostoba városmajmolás” idején. Gyökeres átalakulás a cél. Balázs Ferenc elképzelt, megvalósítani próbált rendszere „a kommunizmussal, fasizmussal stb. egyenrangú s ezekkel szemben az igazságot magának igénylő rendszer”-ként lép fel – több akar lenni, mint utópia.

A Balázs Ferenc-méltatással tulajdonképpen kiteljesedik a *Hitel* Szabédi-portréja, amennyiben főként az ifjú teológus hallgatót, a *Diarium* huszonegy éves naplóiíróját sűrűn foglalkoztató unitarizmus problémaköre (annak egy sajátos ága) is reflektorfénybe kerül a folyóirat lapjain. A már idézett 1942-es kolozsvári könyvnap beszámoló azonban, és több 1943-as *Hitel*-szám azt mutatja, hogy van további keresésre lehetőség Szabédi László és a *Hitel*, illetve a *Hitel* és a már új kérdésekkel szembenező erdélyi szellemi térbe kerülő *Termés* kapcsolatában. A magyar önismeret nem a második bécsi döntés után kezdi foglalkoztatni Szabédit – bőven idézhetnénk meggyőző példákat például a *Diarium*ból, de jóval korábbi, mondhatni gyerekkori szövegekből, levelekből, versekből. Az 1942 őszén megjelent negyedévi folyóirat – Szabédi László, Kiss Jenő, Böződi György, Jékely Zoltán és Asztalos István szerkesztésében – s a nemzetpolitikai szemle műfaji megjelölésű *Hitel* a negyvenes évek megkerülhetetlenül közös problémáját érdeklődésének középpontjába állítja: ez a magyar önismeret, másképpen a nemzeti önkép körüljárása. Túlzás volna azt állítani, hogy ugyanazokról a kérdésekről ugyanazoknak a szempontoknak az érvényesítésével beszélnek a magyar nemzet 20. század közepi helyzetéről, a nemzeti múltról és a térség, a szomszédság jellemzéséről, vitáiról, de hogy sok közöset lehet kimutatni az itt és ott megjelenő (főként) tanulmányokban, arra már abból következtetni lehetne, hogy a *Hitel* helyettes szerkesztője az a Kiss Jenő, aki párhuzamosan mindvégig *Termés*-szerkesztő is; és a *Termés* meghatározó munkatársai közül a *Hitel*ben is megszólal például László Gyula, Mikecs László – és maga Szabédi László.

A *Hitel* lényegében a megjelenés pillanatától figyel a *Termésre*. Az 1943. februári számban Réthy Andor terjedelmes, tanulmány igényű elemzésben foglalkozik a közvetlen szomszédságban megjelenő folyóirat első (negyedévi) füzetével. Réthy higgadt helyzetrajzból indítva eleve rokonszenvvel fordul az új laptárs felé, abból indulva ki, hogy az öt társult szerkesztő „mindegyike előnyösen ismert név az erdélyi irodalom előbbi korszakából”. A szemlélő megállapítja, hogy a *Termésre* szövetkezett írók – talán túlságosan is óvatosan – nem hirdetnek szakítást, sem elvi, sem nemzedéki alapon. „Bátorság kell ehhez, így leszámolni minden konvencióval és kellemetlen nagyképűséggel, vállalva egyedül a tettek felelősségét.” (Mintha Szabédi szavait hallanánk vissza a Balázs Ferenc-búcsúztatóból, a *tettek* elsőrendűségéről.) Réthy Andor elismeréssel veszi sorra a *Termés*-beli közléseket, verset, prózát, esszét, tanulmányt; hosszabban Böződi keresetlenül emberközeli Móricz Zsigmond-bemutatásánál időz, hogy ezeknek a „fiataloknak” az érettségét aztán Szabédi László nagy tanulmányával bizonyítsa, amely *Zilahy és a nemzetnevelés* címet viseli. „Minden hazafias szólamtól mentesen és a könnyű lelkesedés mellőzésével vizsgálja az itteni helyzetet a magyarság szempontjából, ezen a területen, amely Nyugathoz még nem és Kelethez már

nem tartozik, hanem valamiképpen felemás, ki nem alakult, csökevényes állapotot őriz. A kisebbségi életben szerzett tapasztalatok éppen kapóra jönnek és így megtalálja a nyitját ennek a nehéz problémának. Mélyenszántó fejtegetése kérlelhetetlen következetességgel járja végig az ok és okozat meg nem szakítható útját, sehol egy kitérés, óvatos elhajlás, szenvtelen kiegyezés vagy elvakított szenvedélyesség. [...] Okoskodásának minden pontja meggondolkoztat és Zilahy ajándékozó mozdulata nyomán megjelent sajtó-nyilatkozatok között az egyetlen, amely az ajándék nagyságához mérten komolyan és mélyenjárón foglalkozik a kérdéssel. Minden sorából a nép szeretete sugárzik felénk, aggodás és törődés érte, olyan, mint egy széles mozdulat, segítségül kinyújtott kéz a megmentés érdekében. Ez a tanulmány megérdemelné, hogy röpiratban kerüljön minden felelős tényező asztalára, állandó mementónak.”

A felsőfokú dicséret után nem meglepő, hogy a következő, az 1943. márciusi *Hitel*-szám vékony előzéklapján, Németh László egy évvel korábbi, március 15-i reprodukált szövegét követően, a szerkesztőségi közlemények (szám munkatársai, előfizetési hirdetés) végére betördelik a *Termést* mint „az új erdélyi irodalom hangját” népszerűsítő reklámot, a szerkesztők nevének feltüntetésével és a lap hozzáférhetőségének közlésével. Ugyanebben a lapszámban Marosi Péter szemlézi, hogy mit írnak a magyar folyóiratok a nemzetnevelés ügyében. Két esemény visszhangját követi figyelemmel Marosi: Zilahy adományát (a Kitűnőek Iskolájának gondolkörét) és Márai röpiratát (a nemzetnevelésről) járja körül, harmadik témája a népi tehetségkutatás. Marosi szemle-cikkében is – akárcsak Réthy Andor *Termés*-elemzésében – Szabédi kerül a fő helyre: „Szabédi László fejtegetése a Zilahy-ügy legérdekesebb megvilágítását adja. A kérdést ő már mélyebbről nézi. A magyar társadalom válsága mögött meglátja a magyar lélek rabságát. Vajon mikor jó el ennek a léleknek a márciusi forradalma?” (A Márai-röpirat visszhangját regisztrálva, még visszatér Szabédi tanulmányához, majd idézi a *Termés*ből Parajdi Incze Lajos véleményét Márai új mondanivalójáról.) Két hónappal később (*Hitel*, 1943. 5.) ismét téma a *Termés* a Kéki Béla és Kiss Jenő szerkesztésében készülő lapban: Réthy Andor válaszol a *Pásztortűz* szerkesztőjének, Vásárhelyi Z. Emilnek, aki sértődötten válaszolt Réthy *Termés*-bemutatására, illetve a *Pásztortűzre* nézve sérelmesnek vélt megjegyzésekre. Réthy Andor ezúttal is megőrzi viszontválaszában a higgadtságát, remélve, hogy a „sértett” indulata le fog lohadni, belátva, hogy a *Termés* is csak azt akarja, amit a *Pásztortűz*, odaadással, híven szolgálni a szellemet, a szépet, a magyarságot. „Itt már nem a kenyérről van szó, hanem az eszméről.”

1943 júniusában aztán Szabédi László közvetlenül is megszólal – újra – a *Hitel*ben, Lükő Gábor könyve kapcsán vitázva a magyar jelképrendszerről. A Szemle rovatban olvasható tanulmányának beszédes címe: *Ész és bűbáj* – ez lesz a Püski Sándor budapesti kiadójánál nemsokára megjelenő Szabédi-kötetnek a címadója. Szabédi itt teljes elméletírói-kritikusi, sőt nyugodtan hozzátehetjük, magyar művelődéspolitikusi vértetében nyilatkozik meg, olyan vitakészséggel és meggyőző erővel, ami érvelését a legmagasabb szintre emeli. Ez a *Hitel*nek adott szöveg a második bírálata Szabédinak Lükő Gábor könyvéről – pontosabban: a *Március* című folyóiratban megnyilatkozó kritikusként (Vincze Lajosnak) adott válasz. A *Március*-beli cikkben kimutatott félreértések (félremagyarázások) újabb alkalmat biztosítanak Szabédinak a *Termés*ben már előbb kifejtett álláspontja bővebb kifejtésére.

Hogy miért vállalkozik a *Hitel* egy másutt kezdett polémia közlésére? Nyilvánvalóan azért, mert a szerkesztő felismerte, hogy itt korántsem személyeskedésről, a „kinek van igaza?” kisszerű huzavonáról van szó, hanem a magyar önismeret alapkérdéséről, az „idegen” (ezúttal: germán) és a magyar gondolkodásmód, teljesítmény naiv szembeállítás helyett maradiság és haladás reális értelmezéséről. Falu és város oly divatos ellentétezése helyett a falusi néptől-világtól egyáltalán nem idegen Szabédi László kimondja: „Aki magyarságot és falut azonosít, nyilván a faluba utalja a magyart, mintegy azt jelölve ki »életterének« – s ezen nem segít az, hogy a faluhoz tapadt formákat városon is propagálja.” Szabó Dezső érvelését idézi be „a gyilkos hazugságról”, miszerint a magyar ne volna alkalmas az iparra és kereskedelemre. Szabédi gyakorlati következtetése: „Nem a magyar lélek formáit kell elsősorban propagálni, hanem az e formákat termelő magyarságot kell súlyhoz juttatni élete irányításában.”

Szabédi László nemzetpolitikai és társadalombíró nézeteinek rendszere, kritikai magatartása ennél teljesebben a *Termésben* követhető.

*

Kántor Lajos

Avagy a Hitel három szerkesztőjéről: Albrecht Dezsőről, Vita Sándorról és Kéki Béláról
Kónya-Hamar Sándor

„...az igazságot előrántani, mint egy kést, nem nagy dolog. Sokkal nagyobb és nehezebb dolog azt megtalálni. Kimondásához csak a test bátorsága kell, a megtalálásához a léleké.” (Illyés Gyula)

„...akikről szó van, nemcsak életművet hagytak maguk után, nemcsak kinyíló és lezáruló korszakokat, de sorsot, szerepet és emberi sugárzást is. Emberi légkört, amely eltemethetetlen most már mindörökké” (Csoóri Sándor)

„...erős kötést egyének és nemzedékek között csakis a személyükön túli igazság akarása szentesíthet.” (Csoóri Sándor)

Szűcs Jenő szerint viszont: „A történelemben nincsenek föltétlen szükségszerűségek, csak lehetőségek...”

Jelenünk múltja és múltunk jelene pedig bizonyosság arra, hogy a történelemnek nincsen vége, a megsemmisítő torzítás, s a torzító megsemmisítés ellenére sem, mely tudatunkat oly sok időn át ostromolta. De ami nem sikerült a kommunista ideológiának, azt a liberális-globális kapitalizmus végezheti be a rendszerváltás után, azzal az ideológiai ízlésterrorral, mellyel ilyen emlékezéskor is szembe kell néznünk.

Percig sem feledkezve meg arról, hogy a történelem nemismert része is történelem, sőt, a történelem e részének nemismerése is történelem. Íme, a XX. század magyar szellemi és kulturális dilemmája. Mely a XXI. században már jogosan szüli meg a kérdést: nem az a fontos, hogy milyen lesz a jövőnk, hanem, hogy milyen lesz a múltunk?!

Vagy idézhetnénk Széchenyi mondatát: „a múlt kiesett hatalmunkból, de a jövő urai vagyunk”, hogy imígyen parafrázálhassuk: nem lehetünk a jövő urai mindaddig, míg a múlt újra vissza nem tér emlékezetünkbe!

Sokan és sokféleképpen írtak és beszéltek az elfelejtett vagy elfelejtett, de véglegesen soha el nem hantolt erdélyi Hitelről és köréről s azokat az előttem előadók kellőképpen idézték is. Én az idén 100 éves Szabó Zoltánhoz fordulok, s idézem tőle az 1936-ban és 1941-ben megfogalmazottakat a Hitelről és köréről, melyeket a csíkszeredai Pallas-Akadémia könyvkiadó az „Ablak Erdélyre” c. gyűjteményében jelentetett meg 2000-ben.

Szabó Zoltán az Erdélyi körkép c. reflexiógyűjteményében már 1936-ban merészen kimondja: „Talán építő Erdélyt, épülő Erdélyt, de leginkább építeni akaró Erdélyt jelent az új, Királyhágón túli folyóirat, a Hitel (...) Szerkesztői tudják és írják: harcuk és munkájuk az egyedül álló emberé és az egyedül álló Erdélyé. Talán szabad hinni abban, hogy az egyesek sorskezdése nem marad egyeseké a folytatásban, és az, hogy egyedül kezdték, nem jelenti azt, hogy egyedül maradnak Erdélyben.”

Az 1941-ben összeállított „Kis erdélyi enciklopédia két évtizedről”, Hitel-szócikke pedig a következőket rögzíti: „A fiatal erdélyi nemzedék nemzetpolitikai folyóirata. Alapították 1935-ben (Makkai László és Venczel József) és akik 1936-os újraindulás óta szerkesztik: Albrecht Dezső, Kéki Béla, Venczel József és Vita Sándor. A Hitel az erdélyi belső társadalmi fejlődésre beláthatatlan hatással volt. Céljául az önismeretet tűzte ki, tudván, hogy az erdélyi magyarság – és nem csupán az erdélyi! – csak a maga erejéből emelkedhet föl. A Hitel ama ritka folyóiratok közül való, melyek megtartották és beváltották kezdeti célkitűzéseiket, noha rögtön igen magasra tették a mércét... A Hitel következetesen, komoly tudományos felkészültséggel, irodalmi stílusban és elsőrangú szerkesztői érzékkel vetette fel és válaszolta meg a kisebbségi magyarság életkérdéseit, és

ezzel nemegyszer feletet adott az egyetemes magyarság problémáira is. Mindenesetre Erdélyben közvéleményt alakított és utat mutatott. A Vásárhelyi Találkozó és az egységes erdélyi közszellem kifejlődése a Hítel és a Hítel körének működése nélkül elképzelhetetlen...” S, hogy a kör teljes legyen, íme mit tartalmaz többek között a Vásárhelyi Találkozó – szócikke: „Erdély két fekete évtizedének legjelentősebb és legszebb eseménye”, melyen „hítet kapott a hitetlen, reményt a kétségbeesett és öntudatot a kétségkedő”, tehát „nem elveszett az a nemzet, amely ilyen megtisztulásra képes” írja a hiteles Hítel 1937/3 számában, arról az eseményről, melyet meghatározóan értelmiségi köre tervezett-szervezett és valósított meg, s nem az azt utólagosan is kisajátító erdélyi magyar baloldal.

A Hítel öt szerkesztője közül, kettőről, Makkai Lászlóról és Venczel Józsefről, méltó, szakavatott, és érzelmi töltetet sem nélkülöző előadást és méltatást hallottunk. Nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy a „triumvirátusról”, Albrecht Dezsőről, Kéki Béláról és Vita Sándorról, „személyes esszében” megemlékezzem. Azért triumvirátus, mert hármójuk élet- és sorsfonalá, időnként és közökként – a földrajzi távolságot is kiiktatva – a Hítel korszaka után is, halálukig összefonódott. S azért „személyes esszében” mert az eddigi ismert életrajzi és sorsvonulatú adatokhoz – az alkalom kontextusában – csak azt szeretném hozzáadni, ami többnyire személyes életem tapasztalata, személyes kutatásaim eredménye, vagy még ismeretlen és tényfeltáró lehet. Eredetileg csak Albrecht Dezső emberi és történelmi útvonalát szerettem volna követni – ezért is foglalkozom vele többet –, de Hajdú Farkas Zoltán akadályoztatása miatt, a Kéki Béla és Vita Sándor esetét is vállalnom kellett. Egyrészt ez annyiban kár, hogy Hajdú Farkas Zoltán volt az, aki 1993 előtt, sőt 1992 előtt, 1984 nyarán találkozhatott és elbeszélgethetett a két utolsó, még életben levő Hítel-harcossal és tanúval, és annak nyomát is hagyta a Korunk 1992. áprilisi számában, melynek súlypontja, szerkesztői elképzelés szerint, az „Ami a múltból élni segít” tematikája volt. Tehát ezalkalommal jóval többet is feleleveníthetett és átadhatott volna nekünk. Hozzá kell tennem, hogy 1990 áprilisától az új, a harmadik Korunk szerkesztő gárdájának már én is tagja voltam, és így az előbb említetteket s az 1993/5. számban megjelent Vita Sándor-nekrológot például (Pomogáts Béla : Erdély hűségében) még kéziratban olvashattam.

Ám a Hítel egy-egy száma, pl. a Vásárhelyi Találkozón elhangzott előadásokat és dokumentumokat leközlő, 1937/3-as jóval azelőtt, még nagyenyedi diákkoromban (1962–1966) járt a kezemben, a Bethlen Gábor Kollégium könyvtárát 1968-ig igazgató Vita Zsigmond (Vita Sándor édes testvéröccse) jóvoltából. Az enyedi diákok „Zsiga bácsija”, bármikor készségesen mesélt a könyvtárba rendszeresen látogató érdeklődőknek Erdély két világháború közötti irodalmi és társadalmi életéről, a kollégium történetéről, és Enyed tragédiáiról. És olvashatóvá tett minden olyan folyóiratot és könyvet, melyet csak saját könyvtárából kölcsönözhetett. Így a Hítel, a Pásztortűz, Erdélyi Helikon s az Erdélyi Gazda meglévő példányait is.

Ugyancsak felbecsülhetetlen forrásvidék volt Szász Pál, az EMGE tragikus sorsú elnöke özvegyének és fiának, ifj. Szász Pálnak (aki osztálytársam és barátom) könyvtára, levéltára és dokumentumgyűjteménye, már ami, a sok házkutatás után megmaradt. De volt tehát honnan pótolni mindazt, ami éppen frissiben érdekelt és a kollégium könyvtárából akkor már eltávolítottak. De nyilván, ezt már csak utólag tudtuk értékelni és becsülni igazán. A fontos mégis az volt, hogy már akkor értesülhettünk mindarról, amit később aztán oly sikerrel elhallgattak előttünk, és próbálták törölni az erdélyi magyarság kollektív emlékezetéből.

Az viszont, hogy a Bethlen Gábor Kollégiumban tanulhattunk, azt is jelentette, hogy mindenekelőtt az alapító fejedelem szándékát és történelmi örökségét is megismerhettük. A fejedelem kollégiumalapítási oklevelében igen nagy hangsúlyt fektetett a kiemelkedő népi tehetségek taníttatásának és a közösségi vezetőszerpebe emelésének fontosságára (az „egyedül

küszködő értelmiségiek” sorából való „hivatásrendiség” megteremtésére, melyet Albrecht Dezső – például – Hitel-indító és programmegfogalmazó, „Az építő Erdély” c. tanulmányában „új rendiségnek, új nemesség”-nek nevez). Akik ezt azóta tudjuk, ma sem érthetjük Balogh Edgár minősíthetetlen viszonyulását és támadását, és elferdített Korunk-örökségként nem is tudunk mit kezdeni vele, hiszen egyike volt azoknak (Peéry Rezső szerint), aki a történelem során, semmit sem tanult és semmit sem felejtett. De erről bővebben és később.

Makkai Sándor, „Erdélyi szemmel”c. kötetében és a „Magunk revíziójá”-ban meghirdetett „kisebbségi messianizmus”, és a Ravasz László által megnevezett „meliorizmusnak” köszönhetően – igaz, hogy először a Felvidéken, majd Erdélyben is – az egyetemi ifjúságot és az írók fiatal csoportját nagyon is komolyan foglalkoztatta a kisebbségi lét feladata és hivatása, mely egyben közszolgálatot és küldetésstudatot jelentett az egyetemes emberiség jövőjének reményében.

S mert ehhez a generációhoz tartoznak a Hitel-szerkesztők és szerzők is, újrafelfedezhető örökségünk és építő tartalékunk 1935–1944 közötti, s az azt követő történelmi időben, mindhárom élete, sorsa, hagyatéka is.

ALBRECHT DEZSŐ

Bánffyhunad, 1908. február 26. – Párizs, 1976. szeptember 6.

(Sírja a párizsi Montparnasse-i temetőben)

Életét, sorsát és hagyatékát felidézni csak nagy hiányosságokkal lehet, hiszen sem életében, sem halála után nem jelent meg egyetlen könyve sem. Csupán folyóiratok (a Hitel mindenekelőtt, de a Nyugaton megjelent, 1945 utáni folyóiratok is), heti- és napilapok, s a SZER hangszalagtára őrzi („Bónis”) gondolatainak és íráskészségének termékeit, valamint a magyar országgyűlés jegyzőkönyveiben olvasható parlamenti beszédei. És nyilván a még életben lévő magyar SZER-ösztöndíjasok róla való emlékei, akik neki is köszönhetik sorsuknak azt a szerencsét, mellyel emigrációs körülmények között is tanulhattak, s értelmiségi pályára léphettek a szabadnak megmaradt nyugati világban. (Tudtommal, a jelenlévő Pomogáts Bélának is felajánlotta támogatását a hatvanas évek elején. 2012. május 17-én, az MVSZ soros találkozásán emlékezhettem legendás alakjára, Dr. Endrédi Szabó Lajossal, Bécsben élő jogászprofesszorral, és Dr. Becze Péter, nyugalmazott strasbourgi egyetemi tanárral. Kettővel, a több mint kétezerből.) Nagy hiányosságot jelent viszont, hogy halála után Budapestre irányított párizsi hagyatékát még mindig nem találhatni a Petőfi Irodalmi Múzeumban . Emlékiratot pedig (tudtommal) nem írt.

Érdeklődésem fókuszába Albrecht Dezső személye és fontossága, igazán európai parlamenti időszakom, és a Demeter Béláról készülő monográfia írása közben került. D.B. is a Hitel szellemi köréhez tartozott, s munkatársként jelen volt a rendszeres Hitel-vacsorákon, valamint az 1940 után alakult Erdélyi Kör vitaestjein, melyeknek lelkes és következetes szervezője éppen A.D. volt. Nem feledkezhetek meg ugyanakkor Ablonczy László, a marosvásárhelyi Népújtságban, még 1999-ben és 2000-ben rendszeresen közölt párizsi tudósításaiban olvasott A.D.-adatokról, melyeket később, 2003-ban megjelent, „Bartók Béla kertjében” c. kötetében is közölt. Akkor jutott tudomásomra ugyanis, hogy A.D. hol lelt végső nyugalomra, a párizsi Montparnasse-i temetőben (a Szervátiusz Jenő faragta kopjafa alatt), s hogy felesége volt az a báró Doblhoff Lily, aki 1935-ben, külpolitikai újságíróként elsőnek írta meg Horthy Miklós, általa is elfogadott, s ma még a tiltott könyvek listáján szereplő életrajzát, és aki a párizsi békeszerződés vitái alatt Demeter Béla és csoportja, valamint a nyugati emigráns körök között vállalt összekötő szerepet .

A bánffyhunyadi Albrecht család nem volt főhercegi származású (mint, ahogy a Magyar Holokaust Emlékközpont korabeli, politikai és közéleti személyiségek nyilvántartásában szerepel), és pártvezető is csak annyiban, amennyiben Albrecht Dezső 1941-ben az Erdélyi Párt ügyvezető

alelnöke. Arisztokrata pedig csak olyan értelemben, ahogyan azt Cs. Szabó László (jóbarátja) felemlegeti. Anyai felmenő ágon egyik őse II. Apafi Mihály fejedelem pohárnoka.

Az 1908. február 26-án, Bánffyhunyadon született Albrecht Dezső, középiskolai tanulmányait a kolozsvári Református Kollégiumban kezdi, majd a megszüntetett Ferenc József Tudományegyetem örökébe lépő I. Ferdinánd Tudományegyetem jogi fakultásán folytatta és végezte, s ez utóbbit nyilván román nyelven. Apja ügyvédi irodáját tovább működtetve lett a környék egyik legsikeresebb és legbefolyásosabb jogvédője, komoly anyagi háttérrel teremtve, melyet jó értelemben, mindegyre közösségi célokra fordíthatott, így 1936 és 1940 között a Hitel megjelentetésére.

Az erősen politikai érdeklődésű, ambiciózus, impulzív és talán dzsentrifallúval is megáldott ifjú már egyetemi évei alatt igen aktív tagja a főiskolai ifjúsági mozgalmaknak, magyar egyetemi tevékenyekedők között vezető szerepre tör, s már akkor nevet szerez cikkeivel, kisebb tanulmányaival, majd kitűnik külföldi tanulmányújtjain is (Érsekújvár, Brünn). Előbb említetteknek következménye, hogy nem egy vitapartnerre vagy riválisra a későbbiekben is kitartó, komoly ellenfelévé vált (Jancsó Béla például, aki az Erdélyi Fialatok csapatát is a Hitel és köre ellen vonultatta fel, s a Vásárhelyi Találkozó idején igen konokul). Azóta is, szinte közmegegyezéses alapon, személyét, politikai nézeteit és aktivitását kárhoztatják amiatt, ami 1935 és 1940 között Erdélyben történt. Holott, ha a megmaradt és hozzáférhető dokumentumokat tanulmányozzuk, egyértelművé válik, hogy ki mire volt féltékeny, avagy kárörvendő a történéseket illetően, akár a zsigerig gyűlölködő, pengeélen táncoló helyzetekben is. Tény, hogy a második, 1936 tavaszán induló Hitel életében mindvégig meghatározó szerepe volt, és Venczel Józseffel, illetve Vita Sándorral és Kéki Bélával, jól kiegyensúlyozták és becsülték egymást.

Jellemére jellemző viszont, hogy áldatlan és nehéz helyzetekben is, hogyan viszonyult támadóihoz, a személyét és vállalásait kifogásolókhöz. Vita Sándor, egy öccséhez, 1937-ben írott levelében örökíti meg például azt, hogy „Az építő Erdély”-re, a Korunkban két alkalommal is megbélyegzően reagáló Balogh Edgárhoz hogyan viszonyult: „Ma bent van Duckó (A.D. beceneve), délután a klubban voltunk, Tamási, Balogh Edgár, aki most jobb véleménnyel van a Hitelről. De Duckó szavai nagyon meggondolkoztatták, mikor azt mondta, hogy amikor magyar imperializmussal stb. vádolta őt, milyen bajba vihetett volna, és mit szólna hozzá, ha mi azzal feleltünk volna, hogy mögötte meg a nemzetközi kommunizmus áll, mely szét akarja bomlasztani a polgári államokat, s lapja, a Korunk annak szócsöve stb. Ő (B.E.) eddig azt hitte, hogy velünk szemben tárgyilagos volt, most úgy látom, rájött, hogy mégsem egészen becsületesen, helyesen és okosan járt el, már csak azért sem, mert erősen visszaüthettünk volna, de magyarként nem tehattük.”(1) És nem is tették. Ám Vita Sándor és Albrecht Dezső is naivan jóhiszeműek voltak. Mert 1973-ban, amikor Gáll Ernőnek, az akkori Korunk főszerkesztőjének, aki társadalomtudósként már rádöbbsent a Hitel és az Erdélyi Fialatok korszakos és nélkülözhetetlen jelentőségére, arra sikerült rávennie László Dezsőt, hogy a Korunk oldalain elevenítse fel a Hitel és Erdélyi Fialatok között történeteket, de ez utóbbi igaz krónikáját is, akkor a folyóirat 1973 júniusában megjelent számában, a Budapesten élő Vita Sándor és Kéki Béla is, többek között, a következőket is olvasva döbbenhetett le: „Albrecht Dezső szerkesztő a következőket hozta tudomásomra: „Ti a népi gondolatot képviselitek, mi pedig a birodalmi!”(2) Íme a ferdítő emlékeztetés egyetlen mondatba sűrített bombája. Vita Sándorék azonnal tiltakozó reflexiót fogalmaznak (hiszen szerintük A.D. barátjuk ilyet soha nem mondhatott), és elküldik Mikó Imrének Kolozsvárra, hogy a Korunk szerkesztőségének átadja, aki viszont, a súlyos, már ágyhoz kötött László Dezsőtől értesülve tájékoztatja a fölháborodott budapestieket arról, hogy mennyire megkeserítették utolsó heteit- napjait a Korunkban megjelentek, hiszen azokat nem ő, hanem valaki „beleírta” a kéziratba, és

hiába kéri-sürgeti a betegágyához többször is ellátogató Gáll Ernőt a szükséges korrekcióra. A főszerkesztő viszont tájékoztatta, hogy a számot a „témagazda” Balogh Edgár szerkesztette, és egyre reménytelenebb abbéli kollégialis kérése, mely egyben a szerzőé is, hogy „egyszeri, szocialista szerkesztői gyarlóságát” jóvátegye. Tény, hogy a Korunk soha nem korrigált, Vita Sándorék reflexiója sem jelent meg, és László Dezső novemberben távozott az élők sorából. Igaz viszont, hogy Gáll Ernő nem maradt adósa Balogh Edgárnak, mert egy szerkesztői polémiát megörökítő levélben, felrója a számára érthetetlen emberi magatartást („Sajátos homo duplex vagy Te, Edgár, az elvek tekintetében is... Érdekes és jellemző viszont, mennyire elvakultan és idült szektáriánus szellemben ítéled meg a zsigereid visszautasította szerzőket. Képes vagy még arra is, hogy a cikkekből kihúzzad a nevét azoknak (A.D.-t például mindegyre), akik Neked, valamilyen elfogultságnál, előítéletnél fogva nem tetszenek. Mi köze ennek az eljárásnak az alkotó marxizmushoz, egyáltalán a kultúrához?...Látod, nem csak a lélek bugyraiban, a szemlélet viszonylatában sem lehet eligazodni rajtad”(3). Amikor pedig Albrecht Dezső értesül a történekről, bölcs legyintéssel lekacagja mindazt, amit már a Hitel fénykorából ismert, és megígéri, hogy ha 1974 augusztusában Budapestre látogat, hárman, irodalomtörténeti megfogalmazásban és hitelesen feleleveníthetik és megörökíthetik a lényegét, ami a Hitelről az utókorra hagyható. Ami nyilván, már nem következik be, mert A.D. felesége, Dobloff Lily, 1973 őszén váratlanul elhunyt, s a gyászban közömbössé lett férjnek már nem fontos, illetve lehetetlen a régóta óhajtott s honvágy sürgette hazalátogatás. Sokkal fontosabb volt, hogy az 1973-ban Párizsban alkotói ösztöndíjjal tartozkodó Szervátiusz Jenőtől megrendelje azt a kopjafát, melyen megkopott zöld szárú és levelű, piros tulipánok között a balladás asszonyarc keletre tekint ma is, ahonnan a férj érkezett. (2012. február 26-án – bár kopottan – még így láthattam magam is). A.D. három évvel később, 1976. szeptember 6-án követte feleségét a kopjafa alá. A párizsi Magyar Műhely 1976. 49-50 számában Sarkady Sándor, „Nekrológ jelen időben” címen így búcsúztatja: „Nem kallódott el élete. Szerencsésebb körülmények között talán többet, egyértelműbbet, gyakorlatilag hasznosabbat alkothatott volna. Az eredmény így sem kevés: szélsőségek és megalkuvások között hanyodó korunkban sajátosan egyéni, sémákhoz nem alkalmazkodó élete, erényeivel és hibáival együtt egy elgondolkoztató magatartás példája.”

S egy virágnyjító gesztus közben eszembe jut Vita Sándor korabeli naplóbejegyzése: „Nagyon sajnálom, hogy Albrecht Dezső, aki művelt ember, nagy történeti érzékkel és kitűnő stílussal, írás és Hitel-szerkesztés helyett pártszervezéssel foglalkozik”(4)

De visszatérve az Albrecht Dezső életét és sorsát meghatározó tényekhez. Aki Kós Károlynak híve és barátja is volt, lehetett életében diákvezér, a református egyházmegye gondnoka, jónevű ügyvéd, jótollú és eredeti publicista, Hitel-szerkesztő és jelentős nemzetpolitikai tanulmányok szerzője, a Vásárhelyi Találkozó szervezője és elfogadott előadója, sikeres politikus és országgyűlési képviselő, (s ilyen társadalmi státus után fakitermelő, sőt, kertész is) mégis, amikor az 1944. augusztus 29-én megalakult Lakatos-kormányban, a belügy egyik államtitkári állását kínálják föl neki, ő a Rugonfalván született Mester Miklóst ajánlotta maga helyett, aki a holokauszt irodalomban is pozitív megítélést nyer később. Mester Miklóssal (1944. július 5-6-án) együtt felügyeli Koszorús Ferenc, az esztergomi páncélos hadtest helyettes parancsnokának, a budapesti gettót védő hadműveleteit, és segíti oda bejutni a Kolozsvárról érkező menekülteket.

Liberalizmus, demokrácia és humanizmus! – ezt vallotta élete alapelveinek, s hogy mit értett és értékelt e szavak alatt, azt az élete sarkpontjai is bizonyítják. Mint ahogy azt is, hogy, aki igazi keresztény, az nem lehet semmilyen körülmény között antiszemita. Ő sem volt az, hiába próbálják rásütni az antiszemitizmus bélyegét, azzal a ráfogással, hogy erőteljesen támogatta a harmadik magyar zsidótörvényt, mert annak vitájában sem vett részt. Mindezt cáfolja az a tény is, hogy

emigrációba kerülve, már a Szabad Európa Rádió indulásakor, szerkesztőnek éppen azok ajánlják, akik a SzER amerikai és európai, pénzügyi támogatói voltak. Majd, mint az ösztöndíjbizottság adminisztrátorában 1966-ig megbíztak, aminek Párizs, Louvain és Strasbourg egyetemeinek magyar diákjai igencsak hasznát és áldását kapták.

Érdekes színfoltja a nyugati magyar emigráció történetének az a pulitanya is, melyet Albrecht Dezső a Loire völgyében, Orleans és Gien között létesített, s melyen hosszú éveken át voltak bármikori vendégei olyan barátai, mint például Cs. Szabó László, Illyés Gyula, vagy Triznya Mátyás és Szőnyi Zsuzsa, aki „Triznya-kocsma” című könyvében így emlékezik és örökíti meg ezt kuriózumnak is beillő életrajzi kitérőt: „A Pulitanya, meg a római Triznya-kocsma és más hasonló jótét intézmények voltak azok az összekötő szálak, amelyek révén a Nyugatra látogató, gyérszámú szerencsés magyar hírt vihetett az otthoniaknak (...) Rómából indultunk (1966 nyarán), reménykedve, hogy a cammogó Kukával (Topolino kiskocsi) eljutunk a történelmi francia kastélyok völgyébe, Gien városáig. Ettől már csak pár kilométerre búj meg a „Pulitanya”, ugyanis Doblhoff Lily és Albrecht Dezső (mindnyájunk kedves Duckója) egy XVI. századi parasztházat rendeztek be régi bútorokkal, és elhatározták, hogy majd pulikutya-tenyésztésből élnek meg Franciaországban. Az első pulipárt M.o.-ról hozatták, és néhány év múlva már puliktól feketéllett az udvar, s a vidék. A kutyák mindig éktelen ugatásba kezdtek az udvarra gördülő vendégautók láttán. S csak akkor fogadták heves örömkítőréssel az érkezőket, ha azok Magyarországról jöttek. Csalhatatlan és öröklött ösztönüknek köszönhetően, megérezték bennük a „honfitársat”, vagy a magyar szó hatott rájuk? Tény az, hogy Illyés Gyula vagy Weöres Sándor igazi magyaros fogadtatásban részesültek.”(5)

Cs. Szabó László pedig, aki az élénken levelező barátjának, (1954-ben) Albrecht Dezsőnek dedikálja „A kegyenc” (Történi 1588-ban Velencében) c. kisregényét, mely a történelemben vetett egyén felelősségének legkimunkáltabb elbeszélői megfogalmazása), 1982-ben „Hűlő árnyékban” c. könyvében búcsúzó nosztalgiával emlékezik: „Halottjaimat szemlélve a hűlő árnyékban, végül térjek be immár láthatatlanul még egyszer egy Loire-völgyi csirke- és pulitenyésztő magyar tanyára, viking hajónak is kivájható, négyszázéves gerendái alá. Földszagért epedve báró Doblhoff Lily, a külpolitikai újságíró és Albrecht Dezső volt kalotaszegi képviselő vásárolta magának... Isten tudja, hány éven át ott adtuk találkát a római Szőnyi-Triznya házaspárnak, de egyszer jó alaposan megnézte a mikroszkopikus magyar felségterületet Illyés Gyula is (aki az 1966-os Pen Klub rendezvényéről, New Yorkból hazatérve, Párizsban megszakítja útját, hogy Cs. Szabóval és A.D.-vel találkozhasson. Ekkor készültek azok a közös fényképfelvételek, melyek a Kolozsvári Társaság irodájában, a Csé-sarokban láthatók, (K-H.S.)...halálukkal megállt a francia táj szívverése is. Hát lehetséges az, hogy Gientől a 16-os kilométerkő után nem hív be az útszéli vaskakas egy magyar tanyára?

Olyan ez, mintha az ember hajtana, csak hajtana kocsijával a Beauce búzatermő, szabad síkságán, szokássá beidegzett számítással keresve az esedékes időponttól, a két tornyot a láthatáron, a legszentebb hajó lassan növekvő árbocait, s hiába keresné, hiába, nyomtalanul eltűnt a kéttornyú chartres-i székesegyház...”(6)

Valami hasonlót éreztem magam is 2012. február végén, már koratavaszi arra jártamban, mert a „vaskakas”, a roggyanásra kész tanyaház megvan ugyan, de sem a rezgőnyárfa, sem a muskátlik, sem a pulik... Csak a két kolozsvári emléke remeg a levegőben, s a gyönyörű Loire-völgyben.

Albrecht Dezső utóéletéből még egy fájdalmas észrevétel és elgondolkodtató jelenség. Forgathatjuk az 1991-ben (!), a Bethlen Gábor Könyvkiadó által kiadott kétkötetes, zöld Hítelkönyvet, melyet Záhony Éva válogatott és szerkesztett egybe s látta el részletes, alapos bevezető

tanulmánnyal, s az öt szerkesztő életrajzával. És a belső borítón a következőt olvashatjuk: „Tisztelettel és hálával a Hittel volt szerkesztőinek: Kéki Bélának, Makkai Lászlónak, Venczel Józsefnek és Vita Sándornak”. De nem Albrecht Dezsőnek is! Az ő neve hiányzik a megítéző felsorolásból, még 1991-ben is! Miért?!

VITA SÁNDOR

Nagyszeben, 1904. február 1. – Budapest, 1993. január 26.

(Sírja a budapesti Farkasréti temetőben)

Életének, sorsának és hagyatékának bemutatására érzelmi hozzáállással, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumában végzett vendiákok közös nevezőjével vállalkozhattam. Segítségemre volt az 1943-44-ben vezetett naplóinak töredéke, a vele még életében készült interjúk és a nekrológok (Tiszatáj, Korunk), az Országgyűlés 1940 és 1944 közötti jegyzőkönyvei és közvetlenül a halála előtt befejezett s máig kéziratban maradt önéletírása. Valamint a nagyenyedi Kollégium könyvtárában őrzött, öccsének írt mintegy 484 leveléből válogatott, 141-et tartalmazó, 2009-ben „Kedves Zsigmond” címen megjelentetett leveleskönyve.

Bár 1904-ben Nagyszebenben született, katonacsaládban, ezt a várost sohasem tekintette szülővárosának. Dédapja az a Zeyk Domokos, aki Bem József honvédtisztjeként végigküzdötte az 1848–49-es szabadságharcot. A segesvári csatában „Bem valóságos élő bástyájaként” testével védte-fedezte menekülő tábornokát, majd miután biztonságban tudta őt, az üldöző kozákokat próbálta feltartóztatni, s a túlérőnek sem megadva, főbelötte magát. Mindezt Jókai Mór is megírta „Csataképek” c. kötetében. Igazi szülőhelyének Diódot tartotta, ahol a Zeyk-birtokon töltötte gyermekkorát, Gyulafehérvárra való költözésükig. Gimnáziumi tanulmányait az ottani katolikus főgimnáziumban kezdte, a ceglédiben, majd újra a gyulafehérváriiban folytatta. 1918 novemberében költöznek végleg Nagyenyedre, és lett a Bethlen Gábor Kollégium diákja. Egyik tanára volt Jékely (Áprily) Lajos, akinek akkoriban jelent meg első verseskötete (a „Falusi elégia”) s úgy tanította már Ady Endre költészetét, hogy az 1922-ben érettségi tétel lett. Enyedi diákkora idején vált tudatossá benne az összetartozás érzése és alakult ki benne az a történelmi tudat, mely további életét meghatározta. Ugyancsak 1922-ben ünnepelte a Bethlen Kollégium alapításának 300-ik évfordulóját. (1966-ban, ballagásomkor Vita Zsigmond az ünnepély akkor kiadott díszalbumával lepett meg). Érettségi után a budapesti Kereskedelmi Akadémián folytatta tanulmányait majd átiratkozott a bécsire, bár inkább Münchenben szerette volna szakmai és nyelvi tudását tökéletesíteni. 1927-ben meghalt édesapja, és tanulmányait kénytelen volt megszakítani. Végül egy kisebb kolozsvári banknál, tisztviselőként helyezkedett el, és figyelt fel az egyetemi ifjúsági szervezkedésekre. Akkor barátkozott össze Reményik Sándorral és Lám Bélával, majd kötött „nagyon komoly, annak haláláig tartó barátságot” Albrecht Dezsővel. Vele s még két barátjával – „talán a parasztromantika jegyében” – járják Kalotaszeg és Kolozsvár környékének falvait s indítják el a szövetkezeti mozgalmat, immár Balázs Ferenc elképzeléseit is támogatva. Az Erdélyi Múzeum Egyesület társadalomtudományi szakosztályának keretében, valami hasonlót szerettek volna megvalósítani a városi dolgozók körében is, mint londoni kortársaik. Közben gazdasági és pénzügyi világválság következtében, munkát adó Transilvania bankja is kényszeregyezséget kellett kérjen és fizetésképtelenségében fölmondott alkalmazottainak. Vita Sándor ideiglenesen hazaköltözik Diódra, és Enyedre gyakran bejárva, Brassóba utazva tanulmányozza azt a magyar és nemzetközi, főleg németnyelvű irodalmat, mely szövetkezeti és gazdaságpolitikai ismereteit megalapozza és megerősíti. Szász Pál mellett jelen van abban a munkában is, mellyel a Kollégium a közeli Csombordon földművesiskolát létesít, s újra megerősödik benne az a tudat és

felelősségötvözet, hogy a Kollégium évszázadokon át azt tartotta fő céljának, hogy kialakítsa az erdélyi magyarság vezető rétegét, mely az alapító Bethlen Gábor szándéka és a közszolgálati hivatásról való elképzelése volt. Az ott szerzett gyakorlati tapasztalatai szembesültek később mindazzal, amit már a Hangya, az erdélyi magyar fogyasztási szövetkezetek központjának alkalmazottjaként, és Hitel-szerkesztőként is átélt. Lengyelországi, az ukrán nemzetiség szövetkezeti mozgalmát tanulmányozó, majd Finnország szövetkezeti életét és a dán nép főiskola lényegét kutató tanulmányútajain győződött meg arról, „hogy szorongatott kisebbségi helyzetünkben, gazdasági problémáink megoldásában döntő szerepe kell legyen a szövetkezeteknek. Saját erőnkől kell, demokratikus szervezetek útján a belső reformokat megoldani, és ezért a szövetkezeti eszme a maga erkölcsi alapelveivel, s egy nép sorsközösségének tudatával az erdélyi magyarság életében igen komoly tényező lesz.”(1)

Hazatérve, 1935-ben átmegy a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központjához, ahol Petrovay Tibor cégvezetővel köt életreszóló barátságot, s akivel együtt szerkeszti a szövetség lapját, a „Szövetkezeti Értesítőt”. Onnan már egyenes út vezetett a második Hitelt szerkesztő baráti közösségbe, melynek jelszava a „Hinni és hihetni egymásban!” Ezt vallotta annak idején Széchenyi István is. A magyarság történelmi-társadalmi hibáival szemben vállalták, az először Ady Endre használta kemény hangot, tudatosítva azt, hogy csak népünk őszinte szeretete kényszeríthet kitartó és szigorú bírálatra. S bár addig csak néha adta írásra a fejét, már a „nagy Hitel” első, 1936. tavaszi számában olyan tanulmányt ír az erdélyi szövetkezetek lehetséges távlatáról, hogy a Helikonban Kemény János ezt írja róla: „példaképpül szolgálhat a rügyező falumunkában”.

A Hitel első száma szülte Balogh Edgár-féle megbélyegzésre, önéletírásában a következőképpen emlékezik: „...elsősorban Albrechtnek „Az építő Erdély” c. nagy bevezető tanulmánya alapján (mely szép és komoly írás volt, de benne egy szerencsétlen hivatkozás Hitler-re és Mussolini-ra), eléggé felelőtlenül és komolytalankodva, fasisztának minősíti a Hitelt, elsősorban Albrechtet. Érdekes, hogy egy esztendő múlva mégis minden ellenvetés nélkül elfogadja ő is, elvbarátai is, hogy a készülő nagy ifjúsági találkozó, a Vásárhelyi Találkozó bevezető előadását – társadalmunk átalakulásáról – Albrecht Dezső tartsa. Bizonyára megváltozott a Hitelről és Albrechtről a véleménye, és érdekes, hogy a minket pár éve még annyira támadó László Dezső 1940 után több tanulmányt is adott a Hitelnek, és 1943-ban, Debrecenben együtt szerepelt Albrechtrel egy Hitel-esten, igaz hogy már az Erdélyi Párt tagjaiként is.”(2) Továbbá: „Albrecht sokat foglalkozott a lappal, és kedves gondolata volt az erdélyi Magyar Szövetség – egy pártokon felülálló szervezet – létrehozása, még 1940 után is, de a gondolat nem tudott megvalósulni. A Hitel már indulása évében is nem csupán folyóirat volt, hanem egy gondolkodásmód, egy életforma keresése.”(3) Fontos az itt következő észrevétele is: „...minket, fiatalokat, akik elégedetlenek voltunk a Magyar Párt passzív magatartásával, nem nagyon érdekeltek a pártküzdelmek, amint, sajnos, nem figyeltünk eléggé a magyarországi politika alakulására, a jobboldal előretörésére sem, és még kevésbé az európai nagyhatalmak ellentéteire. Ez hiba volt, de minket az erdélyi magyarság megmaradása és felemelése érdekelt csupán.... De a Hitel indulásával szinte egyidejűleg jelentek meg egymás után a magyar népi írók könyvei is, Szabó Zoltántól a „A tardi helyzet”, Féja Gézától a „Viharsarok”, Illyés Gyulától „A puszták népe” stb, és mi azokról rendszeresen beszámoltunk. Szabó Zoltántól már a Hitel 1. évfolyamában közölhettünk egy cikket a társadalomkutatásról.”(4)

Az időrendben következő Vásárhelyi Találkozó megszervezésében és lezajlásában is közismert Vita Sándor szerepe és szereplése, valamint Szász Pál oldalán, még egyszer, az EMGE működtetésében, a statisztikai iroda megszervezésével s az oda érkező adatok feldolgozásában való nélkülözhetetlensége is.

A bécsi döntés utáni napokban Tamási Áronnal, Albrecht Dezsővel, Teleki Ádámmal és Venczel Józseffel, gróf Teleki Pál miniszterelnöknek készítenek emlékiratot, melyet az „*élő valóságnak hitt erdélyi szellemiség*” jegyében fogalmaznak meg, a demokratikus meggyőződés és tolerancia hangsúlyozásával. Reményik Sándor megfogalmazásával: „*Nem a mi dolgunk igazságot tenni. A mi dolgunk csak: igazaknak lenni.*”

Behívott képviselőként, országgyűlési, valamint az 1940-ben megalakult, kolozsvári Erdélyi Körben előadói, vitavezetői, s nem utolsó sorban a közben, 1941-ben megalakult Erdélyi Párt gazdaságvezetői szerepe és aktivitása aligha vitatható. Ezt igazolandó, idézzünk az 1943. évi költségvetési vitában általa elmondottakból: „*Mi ma is valljuk Széchenyivel, hogy minden nemzetnek hivatása és joga van magát kifejezni és ezzel az európai szellem színeképét kell gazdagítani. Az európai gondolatot is éppen a nemzeti népek és egyéniségek szabadságában látjuk, és ezért figyeljük aggodalommal a velünk közös sorsban és velünk szomszédságban élő népekkel történő eseményeket, az általuk követett politikát, az őket mozgató erők játékát, és ezekben a jelenségekben a kis népek könnyűnek éppen nem mondható sorsának alakulását látjuk. A mi őszinte kívánságunk az, hogy Dél-Kelet-Európa népei, mint szabad nemzetek lépjenek egymással termékeny együttműködésre. Nemzetiségi politikánk is bizonyítja, hogy messzemenő megértéssel akarunk hozzájárulni egy olyan légkör kialakításához, melyben a közös problémák az igazság törvényei és a népek mélyebb érdekei alapján oldódnak meg,*”(5) S mindez a háború kellős közepén!

Nem eléggé köz- és elismert viszont az a Jaross Andor belügyminisztertől való megbízatása, mellyel (és Albrecht Dezső jogászi-ügyvédi segítségével) kolozsvári magyar zsidók százainak szerzett belügyminiszteri mentesítést s intézte a budapesti gettóba való menekítést (mindössze jó egy hónap alatt). „*Megtudtam..., hogy a kolozsvári zsidók deportálása június közepéig befejeződik, én viszont május közepén (1944) kaptam a megbízatásomat... Nekem végül is sikerült mintegy 60-70 zsidó család (208 személy) számára a mentesítést megszereznem, így többek között Ligeti Ernő írónak, Bíró József műtörténésznek, Arató András, Major Béla és Katona Béla újságírónak, Erős Lajos bankigazgatónak, Dr. Steiner Pál sebészprofesszornak, dr. Kis Mór ny. egyetemi tanárnak, Brüll Manó gimn. tanárnak, Janovics Jenő színigazgatónak, Dobó Ferenc könyvkiadó és kereskedőnek, Szegő Dénes EMGE-munkatársnak, Szántó Miklósnak stb... Nagy aggodalomban voltam a Tamási Áron apósáék miatt is... Az ő ügyükben külön is beszéltem Jaross Andor belügyminiszterrel, aki azt mondta, hogy mentesítést már nem tud adni, de maradjanak nyugodtan a kórházban, s nem fogják őket elvinni. Így is történt. De az utókornak jó volna tudni, hogy Kolozsváron az egyházak emberbaráti tevékenységével vetekedett az egyetem néhány professzorának – Haynal Imrének, Miskolczy Dezsőnek, Klimkó Dezsőnek – segítőkészsége, akik a klinikákon számos zsidónak nyújtottak menedéket.*”(6) Úgyszintén sok román és magyar baloldalinak volt biztos támasza még képviselőként, és jótévője a szabadlábba helyezésben, amikor a front Kolozsvárhoz közeledett. Hiába vett részt annak a memorandumnak a megfogalmazásában a Béke Pártiakkal együtt, melyet aztán Teleki Géza kézbesített Horthynak az erdélyiek álláspontjáról és mentik meg Kolozsvárt a háborús rombolástól. Kolozsváron és Budapesten is, 1946-ra már mindezt elfelejtették, s a több mint egyéves meghurcolásból szabaduló, kenyér nélkül maradt Vita Sándor, mint emlékiratában írja: „*1946 nyarán Albrecht Dezső barátom jóvoltából pár hónapot a Mátra aljában, egy erdőbirtokon tudtam tölteni, ahol ő fakitermelést vezetett s nekem is állást biztosított.*”(7) Albrecht Dezső viszont 1947-ben emigrációba kényszerül, s a beteg és állástalan Vita Sándornak újra elkezdődik keserves kálváriája. „*...bár semmi vád nem volt ellenem, igen sok visszautasítást, sőt megaláztatást kellett elszenvednem.*”(8) Átmenetileg segít rajta régi kedves enyedi tanára, Áprily Lajos, de a kolozsvári Kádár Imre író és újságíró, még a református egyháznál való foglalkoztatását is megghiúsítja az egykori országgyűlési képviselőnek. S mire egy kisipari

szövetkezetről végleges álláshoz jutna, egészségügyi állapota miatt – 1960-ban – rokkantsági nyugdíjba kényszerül. Önéletírása szerint a továbbiakban: „A pár hónapos pihenés alatt megerősödtem annyira, hogy 1961-ben újra mertem munkát vállalni. Kéki Béla barátom és egykori kolozsvári szerkesztőtársam jóvoltából, aki akkor a Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának volt a helyettes vezetője, itt helyezkedtem el mint nyugdíjas dolgozó.. Itt dolgoztam egészen 1983-ig.”(9)

S közben együtt tartották a kapcsolatot az egykori Hitel-szerkesztőkkel, aggódtak az erdélyi magyarok egyre elviselhetetlenebb sorsa fölött, s mint láttuk már, tiltakoztak, ahogyan tudtak a társadalmi-politikai és történelmi igazságtalanságok és rágalomok miatt. Közben élénken követi a hazai és nagyvilág történéseit, s azokra testvéreinek, barátainak százával írott leveleiben haladéktalanul reagál. 1972-ben hazautazhatott Erdélybe, és részt vett az 50 éves érettségi találkozóján a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban. „A kollégiumot államosították, de ez a megjelentek emlékein nem változtatott. Meg kell jegyezni, hogy a találkozó résztvevői közül nem én voltam az egyetlen »börtönviselt«”(10).

1992 végén, száraz humorát még szikár fizikumán elhatalmasodó Parkinson-betegsége sem tudja letörni, és reszkető kézzel, de sziporkázó elmével önéletírását ezzel zárja: „Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy talán egy-két ifjúkori élményemtől eltekintve, tulajdonképpen csak az 1930 utáni másfél évtized jelent az erdélyi magyar közélet szempontjából említésre méltó történéseket, azonban eddigi életem tapasztalatai, felismerései hozzájárultak az említett években tanúsított magatartásom kialakulásához”.(11)

1993. január 26-án – öt nappal 89. születésnapja előtt – hunyt el Budapesten.

A megújult Korunk 1993. májusi számában, Pomogáts Béla „Erdély hűségében” c. nekrológiájában így búcsúztatja: „Élete nagyjából három időszakra bontható... Az első időszak vezérlő csillaga a szorgos munka volt, a másodiké a közéleti bátorság és becsület, a harmadiké pedig az emlékezés. És mindháromé a hűség Erdély és az erdélyi magyarság iránt.”

KÉKI BÉLA

Petrozsény, 1907. december 30. – Budapest, 1993. április 5.

(Sírja a budapesti Farkasréti temetőben)

Amikor 1993-ban Gábor Dénes „Elment a nyomtatott betű karmestere” c. nekrológiát a kolozsvári Helikonban olvastam, döbrentem rá, hogy ugyanarról a Kéki (Kekel) Béláról van szó, aki az 1930-as években a Pásztortúzzal egyidőben a Hitelt is szerkesztette. És ő volt az a „szerkesztő-tiborc”, akire bármikor bármilyen szerkesztői munkát rábízhattak.

Petrozsényben született 1907 december 30-án. 1926. júniusában érettségizett Marosvásárhelyt. 1915 és 1926 között tizenegy éven át tanult zongorázni és hét évig hegedülni, 1927 és 1929 között Kolozsvárt tanult összhangzattant, s közben egyetemi tanulmányait – felváltva – Budapesten és Kolozsvárott magyar–francia–román szakon folytatja. Végül 1930-ban diplomázik – Kolozsvárott – magyar, pedagógia és esztétika szakon.

A piarista gimnáziumban működő líceumi könyvtár igazgatója, György Lajos már 1929 decemberében bevonta a könyvtári munkába, és beavatta az Erdélyi Irodalmi Szemle utolsó évfolyamának a szerkesztésébe is. 1930-tól pedig az újrainduló Erdélyi Múzeum új évfolyamának olvasószerkesztőjeként dolgozott. 1932-től pedig vállalta a György Lajos és Márton Áron által beindított Erdélyi Iskola c. neveléstudományi szemle szerkesztését is.

Szerkesztői munkájával és kitartásával felhívta magára Reményik Sándornak, a Pásztortűz főszerkesztőjének figyelmét, és az 1936. februárjában távozó Dsida Jenő helyébe lép, majd öt éven át szerkeszti hűségesen Erdély egyik legrangosabb irodalmi lapját is.

Ugyancsak 1936 februárjában jelenik meg a „második” Hitel első száma, melynek szervezésében és szerkesztésében, szerzői minőségben is, három társával oroszánrészt vállalt.

1938-ban átvállalta a Keleti Újság zenei rovatának vezetését is, de közben a Bánffy Miklós vezette Romániai Magyar Népközösség kulturális szakosztályának titkára is. Több folyóirat szerkesztése mellett, ezt a munkakört a második bécsi döntés megszületéséig látta el. 1940-ben pedig, kérésére, az Egyetemi Könyvtár munkatársa lesz. De közben a kolozsvári Ellenzék zenekritikusa, majd az Ellenzék kritikusi terve szerint a friss prózairodalom bemutatását is rábízták. Tény, hogy túlterheltsége ellenére, 1941 novemberétől 1944 júniusáig mintegy 80 színi- és zenekritikát írt. Az erdélyi magyarság szellemi életének igen tevékeny, jeles személyiségeként, de zenekritikusként is, talán ő tette a legtöbbet Bartók és Kodály művészetének elismertetéséért.

Mire, 1942-ben a Hitel havilapként nemzeti szemle lesz, Kéki Bélára, a széles látókörű, alapos tudású, nagy műveltségű, élénk szellemű, megbízható és kiváló készségű szerkesztőre bízhatják annak szerkesztését és arculatának formálását. Mindössze két évig teheti ezt, mert 1944 augusztusában frontszolgálatra rendelik, ám 1945 májusában, az osztrák–német határ közelében amerikai fogságba esik. 1945 december végén pedig visszatérhet Budapestre.

1946 márciusában elhatározza, hogy a könyvtárosi pályán keresi ezentúl emberi és szakmai érvényesülését és boldogulását. Még abban a hónapban megkapja az Országos Széchényi Könyvtárba való beosztását, de az egyetemi oktatásban is méltó helyet kap. Az egyetemi könyvtárosképzés 1949 februárjában indul meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán. Ő a nyomtatott könyv történetét adja elő Gutenbergtől a XIX. század végéig.

1952.június 1-én áthelyezik a Budapesti Műszaki Egyetem központi könyvtárába. 1952 és 1955 között a Budapesti Pedagógiai Főiskolán tanítja az írás-, a könyv- és a könyvtártörténet szaktárgyakat. 1954-től a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat előadója is.

1956 szeptemberében megalakult a Magyar Könyvtárosok Szabó Ervin Köre, s annak titkára, majd főtítkára lesz, ismételten is újraválasztva.

Az írás, könyv és könyvtártörténet tárgyköréből 25 éven át tart előadásokat, melyekből aztán fontos, nélkülözhetetlen könyvek is születnek. Megírja írástörténeti munkáját (Az írás története, 1971, 1975, 1996, 2000, 2001, 2002), mely 6 kiadást ért meg és 24 nyelvre fordították le. Megírja „A magyar könyv történetét” is 1961-ben. „A latin nyomdabetű rajzának fejlődése Gutenberg óta” c. munkája pedig 1994-ben már csak posztumusz kiadását érthette meg, mert 1993 júniusában váratlanul elhunyt.

Ahogy Somkuti Gabriella búcsúztatja igen szép nekrológiájában: *„Kéki Béla kiteljesült életében került a politikát, mert nem harcos típus volt. Csak kiegyenlíteni és békíteni vágyott, szeretni az embereket és derűssé tenni az életet. (...) Mint zenében, esztétikában és képzőművészetben is jártas egyén, a leírt és a nyomtatott szóban is a szépséget, a harmóniát és a ritmust kereste. Ahogy Reményik Sándor szemében az építészet megfagyott zene, úgy volt az ő számára a tipográfia, a dallam és ritmika megtestesülése.”*(1)

A három Hitel-szerkesztő, bár magas életkort értek meg, nem írta meg utólag sem a Hitel igaz történetét (ahogy Kéki Béla a Pásztortűz történetét sem), bár nagyon készültek erre. Csakhogy – amiként a sorsuk és a XX. századi történelem is bizonyította – a magas életkor sem elég, hogy mindenre jusson idő, különösen azoknak, akiknek Erdélyben születte és Erdélyből száműzve, kellett vállalniuk a közép-kelet-európai sorsot. Mert mint minden Erdélyből elszakadt embernek, nekik is egy életet át viselt terhük volt ennek a meggyötört és fájó földnek minden

gondja és öröme, – melyet elhagyni lehet, de elfeledni soha!

Remélem, hogy ez a konferencia megnyitja végre a Hitel-szerkesztők, álmodó szellemi és nemzeti harcosok számára a végső utat, azok szívéhez és szelleméhez, akik az első anyai szót magyarul érzik, értik és ejtik még!

2012. május. 30.

Jegyzetek:

Albert Dezső

- Vita Sándor: Kedves Zsigmond! (Levelek 1935–1993), Kolozsvár, Kriterion Kv.kiadó 2009, 23. old.
- Korunk folyóirat 1973. júniusi száma, Kolozsvár, (László Dezső: Az Erdélyi Fiatlokról) 923-926. old.
- Gáll Ernő: Levelek 1949–2000, Kolozsvár-Budapest, Korunk-Napvilág kiadó, 2009. 81. old.
- Vita Sándor: Önéletírás, kézirat
- Szőnyi Zsuzsa: A Triznya-kocsmá, Budapest, Kortárs kiadó, 2006, 81-82. old.
- Cs. Szabó László: Hűlő árnyékban, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 113-114. old.

Vita Sándor

42)	Vita Sándor: Önéletírás, kézirat
43)	U.o.
44)	U.o.
45)	U.o.
46)	U.o.
47)	U.o.
48)	U.o.
49)	U.o.
50)	U.o.
51)	U.o.
52)	U.o.

Kéki Béla

- 1.) Somkúti Gabriella: Kéki Béla (1907–1993), Budapest, Könyv, könyvtár, könyvtáros című szakkiadvány, 1993. június, 65-67.old.

VENCZEL JÓZSEF, A HITEL SZELLEMI KÖRÉNEK JELESE ÉS TRAGIKUS SORSA

Székely András Bertalan

Annak ellenére, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar szociológia, társadalom- és művelődéspolitikai talán legkiemelkedőbb egyéniségeként tarthatjuk számon, hogy jó néhány – sajnos többnyire posztumusz – kötetében az életmű legjavát immár kézbe vehetjük, mindmáig kellőképp nem ismert Venczel József munkássága, sem a szülőföldjén, sem az anyaországban. Hogy ez miért kár, annak igazolására szeretnék kísérletet tenni a következőkben.

Benkő Samu akadémikus 1980-ban úgy vélte, Venczelben „a hat évtizedes múltra visszatekintő romániai magyar művelődés egyik legmarkánsabb, ellentmondásosságában is jelentős életművet kigyöngyöző alkotóját” tisztelhetjük, aki egy éppen kialakulófélben lévő tudományágban képes volt túljutni a kísérletezés fázisán, és egyúttal a kutatásból új, elméleti-módszertani alapvetéssel, hiteles, máig érvényes következtetéseket felmutatni. A pályatárs, Gáll Ernő, az erdélyi, szociológiai fogantatású önismeret atyjának nevezte, kiemelve, hogy „a matematikai látásmód és a korszerű demográfiai vizsgálatok úttörője volt.” Nagy Géza pedig – akivel a háború után együtt bővítették ki a magyar tannyelvű oktatás hálózatát az óvodától az egyetemig –, a 30-as, 40-es évek erdélyi magyar társadalomkutatása elméletileg, gyakorlatilag legképzettebb szaktudósának nevezte.

Először dióhéjban az életút legfőbb állomásairól. 1913-ban, Csíkszeredában született, középiskolai tanulmányait a ma Márton Áron nevet viselő katolikus főgimnáziumban végezte. Már tizenhét éves korában megnyerte „A magyar falu XIX. századi irodalmunkban” c. dolgozatával az Erdélyi Helikon irodalomtörténeti pályázatát, amely tény egy életre meg is határozta elkötelezettségét a falvak népe mellett. 1930-tól a kolozsvári tudományegyetem joghallgatója, egyidejűleg a kincses város Lyceum Könyvtárában dolgozott. 1935 és 1940 között az Erdélyi Iskola c. folyóirat technikai szerkesztője meg ifjúságnevelési rovatvezetője.

Az 1935-ben megindult első és Makkai László Magyarországra távozása után a következő évben átalakított Hitel és a belőle kisarjadt mozgalom fő ideológusának és tényleges vezetőjének Venczel Józsefet tekinthetjük. A csaknem egy évtizedig fennállt Hitel – mint ahogy e tanácskozás számos előadója sokoldalúan megvilágította –, az erdélyi magyarság gazdaságpolitikai, társadalomszerkezeti és művelődési viszonyainak a feltárása terén meghatározó jelentőségű volt. A valóságfeltárás mellett a fiatal értelmiség népnevelésre való felkészítését kívánták szolgálni.

Ellentétben a marxista kisebbségtörténet-írás állításaival, a mozgalom kulcsszerepet játszott a közösség helyzet- és célmeghatározását szolgáló, 1937. évi Vásárhelyi Találkozó megszervezésében és lebonyolításában. Venczel jómagá „transzilván diéta”-ként értelmezte a teendőket, amely később állandó testületté alakulhatott volna, az időszerű sorskérdések mentén szakosztályokkal, a feladatok számbavételével, cselekvési stratégia kidolgozásával, szolgálattal. Az eszmecsere záródokumentumát többek között Tamási Áron és Venczel József öntötte végső formába.

1938–1945 között Venczel az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (az EMGE) statisztikai és birtokpolitikai ügyosztályvezetőjeként is dolgozott. Falukutatói, falupolitikai és értelmiségnevelési-faluszolgálati programjáról a későbbiekben részletesen szólok. Egész tevékenységében az önismereti, hungarológiai indíttatású kutatás szociális, művelődési és értelmiségnevelő programmal párosult. A tudomány tehát nála sohasem öncél volt, hanem a

cselekvést megalapozó eszköz, amely mellé még egy nagyon tiszteletre méltó morális alapállás, küldetéstudat adta a többletet.

1940–45-ig a Teleki Pál Intézet tagjaként működött *Erdélyi Tudományos Intézet* tanára, később egyben ügyvezető igazgatója lehetett. A még el nem dőlt sorsú Erdély központi magyar felsőoktatási intézményének az alapításakor, kiépítésekor is ott találjuk: a *Bolyai Tudományegyetem* jogi és közgazdasági karán 1945–47 között a statisztikai tanszék élén tevékenykedett. A szülőföldje ismételt elszakításának megakadályozása érdekében, az áldott emlékű Márton Áron római katolikus püspök vezetésével az 1947. évi párizsi békekonferencia magyar küldöttsége számára memorandum született, amelynek etnikai térképét Venczel készítette. E „bűnét” az új hatalom sohasem felejtette el. Először megfosztották a katedrájáról: 1948-tól az *Erdélyi Múzeum Egyesület* történeti levéltárát rendezte már főlevéltárosi minőségben.

1950-ben, a püspök elleni *koncepció*s perben őrizetbe vették, majd másokkal együtt elítélték. Tizenegy évet töltött embertelen körülmények között különböző börtönökben, ahonnan megromlott egészségi állapotban szabadult. Ezután még további nyolc esztendeig csak méltatlan kottamásolói és kerámiafestői munkát végezhetett. Élete utolsó időszakában engedték csak vissza a tudomány közelébe: az akkor már Babeş–Bolyai névre keresztelt egyetem szociológiai tanszékén alkalmazta *Ion Aluș* professzor egy falukutatói anyag rendszerezőjeként, további terepmunkák megszervezőjeként. Halála előtt még megadatott neki, hogy a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztési módszerét kidolgozhatta, majd összeállíthatta az abba bekerülő címszavak jegyzékét. 1972-ben visszaadta lelkét a Teremtőjének.

Mivel a konferencián a Hitel kérdését mások is körüljárnák, csak utalok rá, hogy Venczel az akkori huszonévesek nemzedékét nem kizárólag generációs, hanem eszmei, lelki társulásként határozta meg, amelyhez mindenki csatlakozhatott korkülönbség nélkül, aki a közös munkából: a szellemi programalkotásból és a gyakorlati kivitelezésből ki kívánta venni a részét. *Konzervatív reformirányzatuk* keresztény és nemzeti alapokon nyugodott, ám – mint említettem –, nyitott volt a nemzetmegtartás és -építés feladatát vállaló más világnézetű és vallású, jó szándékú szerzők és szakemberek irányába is. Venczelék szociális reformkatolicizmusa akár a baloldal számára is kapcsolódási pontot jelenthetett, az ökumené pedig már az alapítók vallási hovatartozásából is fakadt s mindvégig jellemezte is a Hitel pluralizmusát.

Venczel *társadalomszemléletében* egy kétpólusú modell szerepelt, amelyben a dolgozó nép és az értelmiség alkotta az életképes társadalmi rétegeket. Az előbbihez tartoztak a földművesek, az iparosok, a kiskereskedők és a munkások. Az intelligencia – folyamatos utánpótlást nyerve, mobilitás útján a dolgozók közül – állandóan változik, így hivatott a népvezetésre. A népétől is sohasem eltávolodó, hanem azért tenni képes és akaró értelmiség a műveltségét népi alapokra helyezve, képes a dolgozók és a maga tudásszintjének folyamatos fejlesztésére, végső soron a kisebbségi érdekek megfogalmazására, azok képviselésére és a népszolgálatra. A közös kultúrára épülő, homogén népközösség e modellben konszenzusra épül, amelyben központi gondolat a társadalmi hivatás önkéntes vállalása.

Ígértem, hogy a *falumunka* venczeli értelmezését – amelynek az úttörője volt Erdélyben –, kibontom. Ehhez azonban tudni kell, hogy a korabeli erdélyi magyarság csaknem háromnegyed része falun élt, következésképp megkérdőjelezhetetlen Venczel ama megállapításának a helyessége,

miszerint a parasztság „számbeli súlyánál fogva is a legerősebb réteg. Természetes tehát, hogy az erdélyi magyarság népi feladatkörében a legelső helyet foglalja el. Fenntartó erejét tekintve szerepe jól áttekinthető. Az erdélyi magyar társadalomban minden törekvésnek elindító és cél-oka”.

Gondolatrendszerében a „falumunka” kifejezés három, egymást kölcsönösen feltételező és egymásra épülő tennivalót takar: a tényfeltáró tárgyi-szellemi falukutatást, a népnevelési, egészségügyi, népszervezési falusi munkaszolgálatot és az értelmiségnevelést. A venczeli életmű egészén végigvonuló jellemző – *a társadalomtudomány, a társadalompolitika és az etika hármas egysége* – nyíltan vállalt rokonságot mutat Dimitrie Gusti szociológiai professzor felfogásával. A bukaresti szociológiai iskola rendszerének tengelyében az ún. *sociologia militans, a cselekvő szociológia* áll, amelyet Venczel József a maga népközössége szolgálatába állított. Amíg Gustit a román nemzettudomány, Venczelt az erdélyi magyarságtudomány megalkotójának tekinthetjük.

A jelzett faluszemlélet keretében 1941-ben ő vezette a legnagyobb szabású, monografikus igényű *táj- és népkutatást* Erdélyben, de a korabeli Magyarországon is. A bálványosváráljai vizsgálat komplex módszere máig korszerű, interdiszciplináris módszereken nyugodott: a statisztika, a szociológia, a néprajz, más társadalom- és természettudományok vegyes metódusával kívánták feltárni a valóság minél teljesebb egészét. A következő években folytatták a terepmunkát, folyamatos konzultáció révén körvonalazódott a falumonográfia, de a front közeledtével teljesen befejezni nem tudták, csak részanyagok kerültek közlésre a Hitelben.

Venczelnek az egyetlen életében megjelent kötete, de a megelőző résztanulmányai is a magyarság számára végtelenül diszkriminatív romániai földreformot elemzik. Az EGE keretében harmincfős kutatócsoport dolgozott a keze alá, így valóban széleskörű adatokkal tudta bizonyítani az impériumváltás utáni birtokszerkezet-átrendezés lefelé nivelláló és nemzetiségellenes voltát. A politikai és nemzeti elfogultság, és nem a gazdasági-társadalmi szükségszerűség vezérelte az akkori döntéshozókat, amely sem a középbirtokosságot, sem az egyházi, községi, közbirtokossági, iskolai és alapítványi birtokot nem kímélte, ha az magyar volt. E javak legalább részleges visszaszerzésének a szándéka a rendszerváltozás utáni több mint két évtized kisebbségi magyar programjaiban rendre fölbukkan, amelyek hozományaként örvendetes részeredmények születtek is.

A *Székelyföld* több évszázada nem volt képes minden ott lakót eltartani, az ott született *agrárnépfelesleg* kérdését a szülőföldje iránt elkötelezett Venczel József szintén több írásában vizsgálta. Nem csupán felmért, hanem javaslatokat is kidolgozott a föld eltartó erejének, népe vertikális és horizontális életterének a növelésére.

Felfogásában *a művelődéspolitika egyenértékű a gazdaságpolitikával, elsődleges célja a nemzetvédelem*. Nem véletlen, hiszen a korabeli román politika a nyílt beolvasztás, a személyek „visszarománosítása”, az ún. kultúrzónák kialakítása, különböző numerus claususok útján mindent megtett a magyarság gyengítésére, számának az apasztására. Egyaránt a látókörébe tartozott a tömbmagyarság, a szórványok és a nyelvszigetek védelme.

Az evolúció, a lassú, de tudatos építkezés híve volt, követve a hitelesek Széchenyit, Szekfút, Németh Lászlót példának tekintő reformszemléletét. A megőrizve haladás, a cselekvés és a hagyománytisztelet összegyeztetése, a család, a faluközösség, az iskola, az egyház, a civil szerveződések, a nemzet, vagyis az elsődleges és másodlagos közösségek szerepének a párhuzamos szem előtt tartása, a társadalmi szolidaritás kereszténydemokrata alapelve mind-mind átszővi

Venczel József gondolati és gyakorlati rendszerét.

Transzilvanizmusában mindez jól megfér az együtt élő népek és hitvallások tiszteletével. A toleranciát nemcsak az írásai tükrözik. Észak-Erdély visszatérése után több magyar értelmiségi – közöttük Venczel –, memorandumot készített és nyújtott át 1940 szeptemberében Teleki Pál miniszterelnöknek, amelyben egyfelől bizonyos magyar autonómiát javasoltak az anyaországon belül az erdélyi magyarságnak, másfelől román nemzetiségi intézmények felállítását szorgalmazták. Ezen túlmenően kívánatosnak tartották, hogy minden középiskolában vezessék be a román nyelv és népismeret tanítását, s hogy a vegyes lakosságú vidékekre csak jó román nyelvismerettel rendelkező tisztviselőket nevezzenek ki.

Megítélésem szerint *a venczeli életmű zöme máig korszerű*, hisz szaktudományos alapokra épül, elmélet és gyakorlat egységét valósította meg, s ott találjuk benne azt a morális többletet, ami ha hiányzik egy társadalomkutatóból, akkor öncélúvá válhatnak a vizsgálatai. Eredményes társadalompolitika ma sem létezhet alapos kutatás és elemzés nélkül, amelyik kormányzat a népesség megtartását, a népegészségügyet, a szociálpolitikát, az oktatás-nevelést és a kultúrát nem stratégiai ágazatként kezeli, a nemzete jövőjét ássa alá. A média jelentőségét annak önálló hatalmi ágazattá válása előtt évtizedekkel felismerte, a liberalizmus torzulásainak jogos bírálatahoz hasonlóan. A magyar vidék ismerete pedig sajnos még inkább hiányos a városon felnövekvő nemzedékek tudáskészletében, mint Venczel József korában. Ha e téren nem következik be jelentős változás, akkor egy a néptől elidegenedett, hazáját lelkifurdalás nélkül elhagyni kész nemzedék nő fel körülöttünk, és megérdemeljük a sorsunkat, úgy e maradék területen, mint határainkon túl...

Vegyük elő tehát Venczel József írásait, amelyeket eredetiben sikerült átmentenünk még a '80-as években az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába. S amelyek közül a jéghegy csúcsát, az akkor megengedett ideológiai határok között, *Imreh István* bevezetőjével, több mint három évtizede, könyv alakban engedtek odahaza közzétenni, a zömét pedig, e sorok írójának szerkesztésében, azóta itthon s otthon megjelentetni. Mint a jelzett kötetekben, mind folyóiratokban a szerző munkásságát alaposan bemutató tanulmányok is olvashatók. Születésének a nyolcvanadik évfordulóján jelentős események, megemlékezések, konferenciák, emlékmű-avatások történtek a határ mindkét oldalán, intézmények, közterületek vették fel a nevét. Reméljük, hogy *a jövő évi Venczel-centenárium* alkalmat ad nem csupán az emlékének a felelevenítésére, hanem a máig érvényes igazságainak is az újragondolására.

Végezetül pedig engedjék meg, hogy egy nemzetpolitikailag megfontolandó venczeli idézettel búcsúzzam el, amely részben Heves városának a Venczel József terén, az ott állított mementón is olvasható: „Közép-Európában csak egy magyar kultúra létezik, ha országhatárokkal elválasztott magyar népcsoportok is művelik. S ebben a kultúregységben világos a transzilvanizmus szerepe: kiképezni Erdély sajátos belső tényezőit a közép-európai magyar kultúrával egybehangzóan.”

*

HINNI ÉS HIHETNI EGYMÁSBAN

A kolozsvári Hitel jelentősége ma Szokolczay Lajos

A több mint fél évszázaddal ezelőtt megjelent kolozsvári nemzetpolitikai szemlének, a *Hitelnek* van-e máig ható, netán mára is érvényes tanulsága? Abban a korban – korunkban –, amikor a „nemzet” is meg a „politika” is többek szemében gyanús szó lett. Abban az időszakban, amikor inkább szemérmesen takargatni illik, mint fölfedni értékeinket. Hogy a régmúlt eleven, mert a magyarságot egy értéknek látó, s benne a romániai magyar kisebbséget (nemzetiséget) mindenképp alakító-tápláló szelleme ma is él – a több évtizedes elhallgatás után éppen itt a feltámadás ideje –, az a folyóirat szellemének: komplex látás- és föltárás-módjának, statisztikai táblázatokkal és grafikonokkal alátámasztott tanulmányainak köszönhető.

Ha Gaál Gábor *Korunkja* – a két világháború között vagyunk – baloldali álláspontot képviselt, kellett egy, a nemzet dolgait határozottabban-hatványozottabban képviselő ellenerő, amely a jobb oldal, a népiség értékszemléletével képes fölrázni az addig szerteszaladó vagy szunnyadó tábor. Ebből a szempontból természetesen az *Erdélyi Helikon* és a *Pásztortűz* tevékenysége sem lebecsülendő, de a *Hitel* avval volt több, hogy az irodalmi-művészeti központúság helyett a szociológiai-társadalmi irányultságot tette meg fókuszának. A különféle fölméréseken alapuló, mérhető adatokkal, grafikonokkal sokat mondó egzaktabb tudományt.

A „kis”, újságformátumú *Hitelt* (hat szám) követő „nagy” *Hitel*, miként az az első szám (1936) Albrecht Dezső jegyezte programadó beköszöntő cikkéből, az *Az építő Erdély* című tanulmányából kiviláglik, sértődésből született. Az erdélyi értelmiség egy jelentős része (nemzedéke?) nem tudta elviselni, hogy Németh László és Boldizsár Iván a *Tanuban*, illetve a *Napkeletben* olyan lesújtóan ítélték meg romániai útjukat követően a romániai állapotokról, ideértve a „*túlfiatal románság*” (Németh) és a népet magára hagyó, széthúzó magyar értelmiség (Boldizsár) tévesztett szerepét is. „*Ha a fiatal magyarság legjobbjai ilyennek látnak minket – írja Albrecht – és a nemzethalált jósolják, vajon nem mi élünk-e magunk fölül illúziókban?*”

S ugyancsak az ő tollából olvasható – hát nem megdöbbenő? – az a régi-mai Európa-kép is, amely akarjuk, nem akarjuk (félreértésből, nemtörődömség, rosszindulatból?) a sötétség (sötét idegenség) ponyváját borítja reánk. „*Egyedül vagyunk, rokon nélkül. A magyarnak csak egy rokona van: Európa, s ez a rokon sem akar tudni rólunk. A magyarság Európa reménytelen szerelmese. (...) Etikai jellegű kultúránk van, megértésről és igazságosságról álmodozunk, s szerte Európában az önzésnek és a nyers erőnek hivatástudata tombol.*” Ha nem lett volna közösségi, a népet összekovácsoló közösségi értékünk, ezer éven keresztül megmaradhattunk-e volna, teszi föl a lap felelős szerkesztője és kiadója önmagának a költői kérdést, s több lépcsős válasza: határozott *nem*. Ám Albrecht beharangozója – a kitűnő, ma is élvezettel olvasható tanulmány – attól nyeri el jövőbemutató értékét, hogy ki meri jelenteni: „*Merjünk magyarok lenni!*”

Ők mertek, de milyen körülmények között! Ravasz László, Széchenyiből kiindulva írhatta: „*magyarnak lenni annyi, mint sorsot vállalni*”. S ez a nem is annyira könnyű, a kisebbségi körülmények között talán még nehezebb *sorsvállalás*, annak öröme és keserve, mi több, minősége a *Hitel* tíz évfolyamának közleményeiből határozottan kitűnik.

A különféle tudományokat nem akármilyen erkölcsiséggel képviselő szerzőgárda – Venczel Józseftől Vita Zsigmondig és Vita Sándorig, Györffy Istvántól Domokos Pál Péterig és Jancsó Elemérig, Mályusz Elemértől László Gyuláig és Szabó T. Attiláig – a történelem, a szociológia, a falukutatás, a néprajz, a népművelés, a népegészség, a régészet, az olvasáskultúra, az élelmezés, a kisebbség és többség, a nemzetpolitika, a szövetkezetek, az irodalom, a képzőművészet, a zene, stb. tárgykörében – olyan hathatósan, a régió határait messze túllépve hallatta hangját, hogy

művelődéskultúránk, s végül is a nem mások ellenében acélosodó *önbecsülésünk* kevesebb volna eme ragyogó meglátások, elemzések, sorsképletek nélkül. Mintha az összes szerző megfogadta és magáévá tette volna Tamási Áron axiómáját (*Erdélyi jelentés a magyar szellem küszködéseiről*): „*A szellem Istentől vagyon, és útját a nemzet életében erkölcsi parancsok igazítják*”.

A *Hitel* tíz évfolyamát (1935–1944) végig – harca ettől drámai – egy fölfelé vivő, az egész magyarságra kiható – kiváltképp az *építés szellemét* tükröző – áramlat és a régió élete s mindennapjai közötti távolság jellemezte. Az első nem más, mint a kövekben, betűkben megőrzött, az írók és történészek által nagyon is becsült és feltárt magyar kultúra, illetve a hatékony erővé alakítható emlék-arszenál. A második pedig a szociológiai fölmérések alapján fölöttebb szorító valóság.

Annak ellenére, hogy „*Erdélyben nincs vezetőosztály, mely mély szociális és nemzeti felelősségérzettel, nagy feladatának hivatástudatával vehetné át a nemzet vezetését*” – szintén Albrechtől a kíméletlen idézet –, a szellem nagyjai (hiánypótlásként? az önmagunkra való ébredést elősegítendő?) mindent megpróbáltak a nemzet egészséges lelkületének a kialakításáért. Szekfű Gyula (*A magyar jellem történetünkben*), Mályusz Elemér (*Mátyás király; A magyarság a középkori Erdélyben*), Györffy István (*Az új magyar művelődés alapjai*), Szabó Zoltán (*Zrínyi magyarsága*), Jancsó Elemér (*Gróf Mikó Imre, a művelődéspolitikus*), László Gyula (*A honfoglaló magyarság lelkialkatáról*), Benda Kálmán (*Bethlen Miklós* kancellár), Domokos Pál Péter (*A moldvai magyarság történeti számadatai; A magyar népzene és énekkari műveltségünk*), Reményik Sándor (*A nemzeti öntudat jellege*), Kovács Imre (*A Márciusi Front*), Bözödi György (*A Székelyföld kapujában*), Tamási Áron (*Készülődés húsvét ünnepére*), Szabó T. Attila (*Az erdélyi tudománypolitika kérdéséhez*), Gáldi László (*Kolozsvár és a magyar–román művelődési kapcsolatok*), Balogh Jolán (*Kolozsvár régi lakói*), Dr. Mikó Imre (*Románia új alkotmánya; Panaszaink a Nemzetek Szövetsége előtt*), Martonyi János (*Új magyar közigazgatás felé*), Féja Géza (*Móricz Zsigmond útja*) és Szabédi László (*Ész és bűbáj*) szemnyitogató, a magyar művelődés és közgondolkodás szinte minden szegmentjét megvilágító tanulmányai-esszéi olyan alapok, amelyek közelebbről-távolabbról nem csupán arra a kérdésre felelnek, hogy „mi a magyar?”, ám értékeink hangoztatásával figyelmeztetnek a nemzet, azon belül a magyar kisebbségek (nemzetiségek) kötelességeire is.

A *Hitel* „hazaépítését” – amely egyenlő a szellem szabad szárnyalásával – azonban nemcsak a fönti, az egyetemes magyar kultúrkincsnek is becses közlemények szolgálták, de azok a véres valóságot a maguk nyersségében megmutató tanulmányok is, amelyekben a statisztikák, grafikonok, számtáblázatok, térképek özöne bizonyította az így vagy úgy súlyos *tudósi láttelelet* igazát. Ezek az írások megvilágítják a székely kivándorlás hátterét (Venczel József, Illyés Elemér), a szórvány és beolvadás közötti összefüggéseket (Nagy Ödön), a különféle tájegységekre osztott néptáplálkozás, főként a parasztcsaládokra jellemző buktatóit (Dr. Parádi Kálmán, Dr. Heinrich Mihály, Csíky János), az erdélyi csecsemőhalandóságot (Dr. Tonk Emil) és a népkönyvtárak helyzetét (Parádi Ferenc), a falukutatás megannyi formáját (Szabó T. Attila, Molter Péter) és a kolozsvári iparos és kereskedő ifjúság társadalmi viszonyait (Sinka József). Elemzésekkel tarkítva hírt adnak a romániai lakásépítésről (Katona József) és Csík népe népesedési viszonyairól (Venczel József).

Egy-egy adat megdöbbenhet – a magyarbikali 3 holdas gazda, Szabó Pál András családja heti étlapja szerint a 21 étkezésből csak négyszer jut fehérje az asztalra (nagyon sokszor meg kell elégedniük a levessel, a teával, vagyis az „üres vízzel”) –, ám mégis ezek a szociológia, a falvak életét, szokásvilágát, munkakörülményeit, stb. könyörtelenül átvilágító tanulmányok adják a kolozsvári nemzetpolitikai szemle savát-borsát. Talán azért, mert Erdély „hepeshupája” a megannyi

sorsképletben ugyancsak meg vagyon írva. Bár az első számban határozott szellemiséget mutató líra- és képzőművészeti anyag a későbbiekben elmaradt – a nem akármilyen értékvonulatot Dsida Jenő, Bözödi György, Szabédi László, Szemplér Ferenc, illetve Gy. Szabó Béla és Szervátiusz Jenő képviselte –, a folyóirat az irodalmat és a művészetet teljesen nem hanyagolta el. Erre Tamási Áron, Féja Géza, Szabédi László, Bíró József (*Az erdélyi magyar műemlék-politika feladatai; Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után*) és László Gyula (*A kolozsvári műcsarnok és az élő erdélyi képzőművészet szemléje*) egy-egy publikációja a példa.

Ha a *Hitelnek* korunkban van jelentősége, bizonyos hatásokról nem is beszélve, az föltehetően az, hogy rányitja a szemünket a nemzetpolitika, azon belül a társadalmi rétegek, nemek, régiók, foglalkozások, műveltség rétegek szociológiai átvilágításával kapott *körkép* fontosságára. (Amit egy új, karakteresen válogatott antológia fölöttébb bizonyíthatna.) A régi adathalmazból is, bármily furcsa, kiolvasható volna valamely jövőkép, amelyben a *couleur locale* az idő múltával nagyon is egyetemes igazságok összegzésévé avatódott. A kiadó által különnyomatban is megjelentetett 28 (!) közlemény motorja nem más, mint a folyóiraté. A klasszikust idéző szerkesztői ars poetica szerint: „*a hitel tágasb értelemben: hinni és hihetni egymásban*”.

A statisztikával beoltott friss szemlélet – amelyet a képzőművészeknek az *eltartóval* való könyörtelen szembesítése szimbolizált – már az orgánium első számából kitűnt. Vásárhelyi Z. Emil, a kitűnő művészettörténész a *Remete-művészek* című tanulmányában a kolozsvári művészlétre vetette ki hálóját. Ha minden ezer emberre jut egy képzőművész – hangzik megállapítása –, kétségtelen a túlszaporodás. Kolozsvárt ez idő tájt 88 képzőművész műveli a szakmát. Közülük 57 magyar, 30 román, 1 szász nemzetiségű. Rajztanárként 11-en, illetve 5-en dolgoznak. (Az eltartottak száma ugyanennyi.) 27 magyar és 14 román alkotó él meg a saját művészetéből, vagyis az összes közül 41-en vallhatják magukat profinak. A magyar művészekről képeket vásárlók táblázata érdekes megoszlást mutat: a vevők 39,5 %-a román, 32,5 %-a magyar, és 28 %-a zsidó nemzetiségű. Sok minden egyéb mellett mit tanúsít ez a számsor? Azt, hogy az esztétikum nem függ az alkotó nemzetiségétől.

Míthogy a képzőművészek társadalma itthon is nincstelenségben szenved, nálunk sem volna minden tanulság nélküli egy ehhez hasonló fölmérés.

**A KONFERENCIA UTÁN SZÜLETETT,
ANNAK TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ
ÍRÁSOK**

IKARUSZ-TERMÉSZET ÉS BÖRTÖNKENYÉR

Demeter Béla, egy személyes tragédia közösségi vonatkozásai

Kónya-Hamar Sándor

Beke György fogalmazta meg először az érvényes és mindmáig válaszra váró kérdést: ha valaki a történelem fogaskerekei közé kerül, annak az lesz a sorsa, akárcsak Demeter Bélának? S mindegy, hogy oda dobták, vagy oda esett?!

Minden nép és nemzet, minden közösség – s ezt történelmi példák erősítik – egy idő után elégtételt nyújt áldozatainak, megemlékezik mártírjairól. Vagy úgy, hogy igyekszik őket kiengesztelni még életükben, ha lehetséges, vagy holtukban legalább, úgy, hogy ápolja emléküket. De ki fogja rehabilitálni Demeter Bélát? És miért is kell rehabilitálni személyét, közkinccsé tenni az erdélyi magyarságért hozott áldozatát és rendkívül gazdag életművét?! Ki is volt Demeter Béla?

Egész élete, egész munkássága az erdélyi magyar közösség jövőjéért való küzdelemben telt el és teljesedett ki. Hogyan történhetett meg mégis, hogy a mai erdélyi magyar közvélemény mit sem tud az egykori írástudóról, közéleti harcosról, nagy tudású szakemberről, kutatójáról – a kor tanújáról? A mártírsors és annak politikai következményei – a történelemben nem példátlan módon – azt eredményezték, hogy személye szinte ismeretlen maradt az erdélyi magyarság múltja iránt érdeklődők előtt is. Testvérének, Demeter Jánosnak, Jancsó Elemérnek, Jancsó Bélának, Venczel Józsefnek, László Dezsőnek (az egykori „erdélyi fiataloknak”) megjelentek visszaemlékezései, írásai, ezért munkásságuk jobban beépülhetett a köztudatba, mint az ő hagyatéka. Az övét tiltás és elhallgatás övezte és süllyesztette el.

Demeter János 1975-ben megjelent visszaemlékezésében (*Századok sodrában*, Kriterion, Bukarest) nem sok szót és teret vesztegetett öccsére. Miért? Talán öccse által is támogatott kizárása a harmincas években az *Erdélyi Fiatalok* köréből, vagy a „Ki megy balra, ki meg jobbra?” politikai osztódásból és következményeiből eredő testvérharag volt az oka? Vagy az, hogy a politikai és társadalmi ranglétrán elfoglalt pozícióját baloldali múltja ellenére – különösen 1956 után – veszélyeztette az irredentának és revizionistának titulált, kémkedéssel gyanúsított testvér, aki Magyarországról történt kiadatása után börtönbe került, és ott is halt meg gyanús körülmények között? Egyébként a szóban forgó könyvnek éppen a kommunista rezsim középkori szinten működtetett zsilávai börtönének, a fogva tartás körülményeinek, az embertelen bánásmódnak az érzékletes leírása a legkiemelkedőbb erőssége. A két testvér ugyanis 1951. április 18. és 1952. december 24. (D. B. halálának napja) között együtt fogyaszthatta a román börtönkenyeret (Balogh Edgár, Lakatos István, Csögör Lajos mellett). Demeter János öccse halálának körülményeiről első ízben 1988 tavaszán beszélt Töttössy Istvánnénak. Addig a családban is úgy tudták, hogy D.B. az 1946-os letartóztatás előtt felfedezett és sikeresen műtött heredaganat következtében pusztult el (amely a vattások és kínzások alatt kiújult).

Demeter Béla annak a két világháború közötti, az együtt élő népek megegyezésében bízó, a transzszilvanizmus eszme-körében gondolkodó erdélyi magyar értelmiségi nemzedéknek valóban emblemikus alakja, aki úgy készült, majd lett felelős és tette kész írástudója közösségének, hogy mindvégig tudatában maradt annak: aki írástudó, az nem válhat (önmaga lényegének megtagadása nélkül) gerinctelen szószegővé és árulóvá, igazolva mintegy a Julien Benda és Babits Mihály által hangoztatott igazságot. Talán ezért is sohasem volt frontemberként a közélet, a politika élvonalában. Mindig inkább a háttérből készített elő eseményeket és fordulatokat: újságíróként,

felelős szerkesztőként, úttörő falukutatóként, EMGE-tisztviselőként. „Hídverő” volt, mai szóhasználatnál élve „cölöpember”, majd pedig – magyar állami közszolgálatban – nemzetközi szakértőként és tanácsadóként végzett fontos, nélkülözhetetlen munkát.

Ikarusz-természet volt: kíváncsi, tudás- és szabadságvágygal teli ember, mint annyian a Kelet-Közép-Európában kisebbségi sorsra kárhóztatottak közül a 20. században született közösségének erkölcsi és szellemi mindenese. Aki a túlélő hit és meggyőződés kegyelme adta belső szabadsággal, a sors által rámért feladattudattal volt telítve mindig. Az autonómiáját megőrző, metafizikai értelemben is szabad ember arány- és minőségérzéke szavatolta, hogy a mértéket sosem vétette el. Csalódások után és radikalizálódás közben sem. Szolidaritás érzése és szociális érzékenysége, kiváló kommunikatív képessége és nyelvteljesége pedig nem mindennapi segítséget jelentett a kapcsolatteremtésben és -ápolásban, az olyan szellemi-politikai körökbe való bejutásban, mint a *Hitel* szabad szellemi köre, vagy az *Erdélyi Fiatalok* és az EMGE, Bukarestben különböző vezető politikusok (Alexandru Vaida-Voievod, Iuliu Maniu), és társadalomtudósok (Dimitrie Gusti), majd Budapesten neves politikusok és kormánytényezőik (Teleki Béla, Teleki Géza, Tildy Zoltán, Nagy Ferenc és Bajcsy-Zsilinszky Endre) közvetlen bizalmi köre. Rendkívül figyelemreméltó az az emberi következetesség és erkölcsi értékrend, mellyel minden helyzetben viselkedett, gondolkozott és cselekedett. Elegendő csak arra a történelmi helyzetre gondolni, melyben a Vásárhelyi Találkozó szervezése és lebonyolítása történt. Mivel ő a *Hitel* köréhez is tartozott, s annak jelentős szerepe volt a találkozó megszervezésében és lebonyolításában, határozottan amellet kardoskodott, hogy az *Erdélyi Fiataloknak* is részt kell venni az új erdélyi magyar értelmiség, minden szellemi és ideológiai irányzat és törekvés, közös találkozóján. Az *Erdélyi Fiatalok* László Dezső és Jancsó Béla vezette csoportja viszont mindezt elutasította, mert, mint állították, egy olyan megmozduláson nem vehetnek részt, amelynek szervezésében a kommunisták is jelen vannak. Demeter Béla viszont nem tudta és nem akarta elfogadni az erdélyi magyarság felekezeti vagy ideológiai megosztottságát. Miképpen azt sem tudta elfogadni, amiben az erdélyi magyarság élni és vergődni volt kénytelen: a kisebbségi sorsot és létet. Hiszen, aki Erdélyben maradt Trianon után, az egyáltalán nem ahhoz igazodott, hogy a kisebbségi sors politikai lehetetlenség. S az 1920 és 1940 között mégis annak bizonyult. Ezért volt konokan kitartó és következetes az erdélyi magyarság jövőbeli sorsának rendezésében. S a párizsi békeszerződés idején is éppen ezért hívta fel magára a figyelmet – s tudta hallatni szakértőként a szavát. Márai Sándor párizsi tudósítóként feljegyezte, hogy a magyar békeküldöttség tagjai közül azon kevesek egyike, akiknek szakmai tudásához és politikai felkészültségéhez nem férhet kétség, amellet őt nyelvismerete, érvelő szereplése és lobbizása valóban feljogosítja a tárgyalásokon való részvételre, és jó lenne, ha a hozzá hasonlókból több volna Párizsban. Kertész István, a szakértőcsapat vezetője, visszaemlékezésében nem győzi eléggé dicsérni és kiemelni elkötelezettségét, felkészültségét és konok kitartását. Úgyszintén Gyöngyösi János külügyminiszter, a magyar békeküldöttség vezetője. Minderre viszont más is felfigyelt. Például Gheorghe Tătărescu külügyminiszter, aki a friss hatalmi ügynökök biztatására külön jegyzékben számolt be Demeter Béla szerepléséről az eleinte még jobboldali, majd a rövidesen azt felváltó Groza-kormányának. Igazából innen származtatható későbbi mártírsorsa.

Mint a már lassan hozzáférhető magyar titkosszolgálati dokumentumokból, továbbá az egykori munkatársak (Kertész István, Mikes Imre) emlékirataiból is kiderül: a párizsi békeszerződés tárgyalásainak ideje alatt Demeter Béla hamar meggyőződött Magyarország kiszolgáltatott helyzetéről, ezért tevékenyen részt vett a küldöttség nem kommunista tagjai által szervezett akcióban, amely Moszkva ellenőrzésének megkerülésével, egy emigráns párizsi magyar csoport

nevében próbálta a világ elé tárni azt az erdélyi valóságot, melyet hivatalos keretek között a Luxembourg-palotában nem mondhattak el.

Mikes Imre (akit *Erdély útjai. Nagymagyarországtól Nagyromániáig* című könyve miatt 1936-ban kitoloncoltak Romániából) 1945 és 1947 között a párizsi magyar nagykövetség sajtótitkára s egyben a béke delegáció sajtórészlegének is tagja volt. Az ő párizsi lakásán jött össze Erdély ügyében az az erdélyi szakcsoport, mely jelentésekkel, petíciókkal próbált lobbizni a nyugati emigráns körökben. Sokáig a párizsi szovjet nagykövetséget is sikerült megteveszteni, ám Boldizsár Iván jelentéseinek köszönhetően, csakhamar kiderült, hogy kik készítették a rendszeresen szétosztogatott dokumentum-anyagot.

Boldizsár Iván hivatalosan a Nemzeti Parasztpárt tagja és megbízottja, ám valójában a delegáció helyettes vezetője, a kommunista, Moszkva-ügynök Gerő Ernő bizalmasa volt, aki a magyar hírügynökség felügyelőjeként naponta tett jelentést a szovjet nagykövetségen a magyar delegáció tagjainak tevékenységéről és viselt dolgairól. Ő volt az, aki az MTI párizsi kirendeltségének megtiltotta, hogy továbbítsa azt a hírhedt, legvadabb magyarellenes Visinszkij-beszédet, amelyet így a magyar közvélemény meg sem ismerhetett. Nyilvánosan megfenyegette Demeter Bélát, az erdélyi szakértőcsoport vezetőjét lobbi-tevékenységéért, azt állítva, hogy belpolitikai adatokat szolgáltat ki emigráns köröknek, amelyek természetesen a nyugati titkosszolgálatok irányítása alatt állanak, ezért hazatérésük után ennek majd komoly következményei lesznek. Demeter Béla kálváriája ekkor kezdődött, ő ugyanis a párizsi megbízatás után hazatért Magyarországra, míg szakértő társainak többsége Nyugaton maradt 1947. február 10-ét követően.

Boldizsár Iván párizsi szereplését és múltját Mikes Imre leplezte le 1953-ban Reflektor című műsorában – ekkor Gallicus álnéven már a Szabad Európa Rádió munkatársa volt. „A magyar népi demokrácia egyik legsilányabb propaganda-legénye” – mondta róla többek között. Tény, hogy a magyar titkosszolgálat irattárából még nem került elő a Boldizsár-féle feljelentés. (Elegendő lett volna a szovjet utasítás?) Az is tény viszont, hogy Demeter Bélát, aki továbbra is a politika hálójában marad, 1947 koratavaszán az ÁVÓ letartóztatja. Ekkor kezdődik a Kisgazdapárt szétverése is. Annak a „szalámi-politikának” alkalmazása, melynek eredményeképpen a szovjet fennhatóság alá került kelet-európai államokban létrejöhetett a kommunista diktatúra és hatalom. Nagy Ferenc miniszterelnököt lemondatták (külföldön marad), Gyöngyösi János külügyminisztert az egész kormánnyal megbuktatják, a hozzá kötődő Demeter Bélát pedig lefogják. Kínzásokkal próbálnak kicsikarni belőle olyan terhelő adatokat, melyekkel alá lehetett volna támasztani például a Teleki Géza-féle „reakciós körök” béke-előkészítési akciójára vonatkozó vádakat. A katonapolitikai osztály Nádor utca 9. szám alatti egyik földszinti zárkájában rövid ideig társa volt dr. Dózsa István állatorvos, kandidátus. Elmondása szerint, akkor öten voltak a cellában. Rajtuk kívül még dr. Bejtsy pápai kamarás, Sóvári Tihamér alezredes és Horváth Béla repülő ezredes. Demeter Bélát onnan az Andrássy út 60-ba vitték át.

Az ÁVÓ négy hónapi vallatás után sem tudott Demeter Bélától egyetlen olyan információt szerezni, mint amilyenre utasítást kapott. A vallatások és kínzások egészségét annyira próbára tették, hogy a rabkórházban többhetes kezelésre és ápolásra szorult. Vagy a rabkórházból vagy a hírhedt Andrássy út 60-ból figyelmeztető üzenetet tudott küldeni Teleki Gézának, hogy meneküljön. Demeter Bélát bizonyítékok hiányában, az érvényben lévő törvények értelmében szabadon bocsátják. Hiszen a Kisgazdapárt szétverése sikerült, vezetőinek többsége külföldre menekült, s a kommunista párt is hatalomra került.

Kálváriája viszont folytatódott. Július 9-én a Münnich Ferenc rendőr altábornagy aláírásával ellátott parancs alapján a közrend és közbiztonság fenntartására, továbbá fontos állami érdekre

hivatkozva ismét letartóztatták. Ezúttal a Budapesti Népfőügyészségen vallatják, mint a „Magyar Közösségi ügy” vizsgálati dossziéjában olvashatjuk (ÁBTL-319-V-2000/33). A magyar kommunista hatóságok „Magyar Közösség” néven korábbi „fasiszta szervezetek” és politikai pártok tagjainak állítólagos összeesküvését próbálta felgöngyölíteni. Demeter Béla 1943-tól volt tagja a kezdetben nemzeti civil egyesületnek, melyet később, már a háború után, revizionista és államellenes vádakkal illettek. Tagjainak zöme azonban külföldre emigrált, így az a foghíjas csoport, melyet Demeter Bélával együtt 1947-ben „begyűjtöttek” teljesen ártalmatlannak és a múlt maradékának bizonyult.

A vallatások azonban erősen kikezdték D. B. egészségét, ezért átszállították a János Kórházba. Dr. Matusék főorvos lehetővé tette a barátaival való érintkezést, így például felkereste őt dr. Bakay Lajos urológus sebészprofesszor, aki 1946 februárjában már műtötte. Fia, ifjabb Bakay Lajos, a később az Amerikai Egyesült Államokban letelepedett idegsebész-professzor önéletrajzi könyvében bőven olvashatunk arról, hogyan sikerült édesapja bátor fellépésének köszönhetően a halálos betegnek diagnosztizált foglyot kiszabadítani.

Demeter Bélát mindkét esetben vizsgálati fogságban tartották, bírói ítéletre nem került sor. Balás-Piri László állítása szerint⁰ (ő dr. Bakay Lajos unokája, Balatonlellén Demeter Bélának horgásztársa, 1990 után, a közel ötven éven át elhallgatott ügy élesztgetője), Nagy Ferenc és Teleki Géza Nyugatra történt menekülése után a súlyosan beteg Demeter Bélára „egy ideig” senki sem kíváncsi. Kivonul a közéletből és a politikából, s Bakay professzor meghívására Balatonlellén, a Bakay- és a Farkas-család védőszárnyai alatt húzza meg magát. Több mint három évet tölt ott, és egészségi állapota lényegesen feljavul. Kecskéket legeltet, horgászik, erdélyi ételekkel kedveskedik házigazdáinak. Újra kiegyensúlyozott és derűs – már amikor egy rossz előérzet vagy baljós következtetés nem teszi borúlátóvá.

Magyarország és Kelet-Európa politikai fejleményeit figyelve alighanem tudatában volt annak, hogy a balatonlellei idill nem tarthat sokáig. De azért napjait olvasással és tanulással töltötte – tökéletesítette német és francia nyelvismeretét –, tréfás versikéket faragott. Szívesen „eldiskurálgatott” a helybeliekkel, s csakhamar népszerű is lett körükben. A balatonlellei Bodonyi Dezső, az idő szerint pénzbeszedő, így emlékezik rá vissza: „Úgy láttam, örül, hogy valaki bejött hozzá beszélgetni. Korban körülbelül megegyeztünk, így volt közös témánk. Később, ha kis időm volt, mindig bementem hozzá. [...] A későbbiekben ő is mesélt a háborús dolgokról, Erdélyről, a környezetéről, barátairól. [...] Többszöri találkozás után jöttem csak rá, hogy valamitől tart. [...] Bizalmas dolgokat is elmondott és figyelmeztetett: vigyázzak, mert esetleg nekem sem lenne jó, ha bizonyos körök megtudnák, hogy többször is beszélgettünk.”

Nem oktanul. Börtönviselt emberek állítják, hogy aki egyszer a börtönkenyeret megkóstolta, az hiába szabadul a rabságból, előre megérzi közelgő végzetét.

1951. március 15-én délelőtt az ÁVÓ egységei körülférték Balatonlellét. Demeter Béla éppen a Farkas-családnál kávézgatott-beszélggett. A két civil ruhás detektívet a házigazda, mit sem sejtve, kávéval kínálta. Udvariasan arra kérték Demeter Bélát, hogy tartson velük, azzal nyugtatva a házigazdát, hogy mindössze rövid, egy órás kihallgatásról van szó. D. B. viszont jól tudta, miről és kikről van szó, és így búcsúzott: „Isten veletek, engem többé nem láttok...”. Délután a hatósági személyek már házkutatást tartottak szobájában, majd lepecsételték az ajtót. Sem ügyvéd, sem barát, sem családtag nem látta többé.

Az 1970-ben rendezett vizsgálati dossziéból (ÁBTL-319-V-111763, eredeti iktatószáma 10-506-1951) kiderül: az ÁVO már letartóztatását megelőzően, 1951. március 12-i keltezéssel Demeter

Béla környezet-tanulmányt készít. Abból személyi adatait (továbbá egykori házigazdája, özvegy Radnóti Istvánné sorsát) leszámítva csak annyi derül ki, amennyit a budapesti Kecskeméti utca 9. szám alatti lakóház házmestere (Kondásné) mondott róla. (Jellemző! Nem éppen a házmesterek voltak az ÁVÓ legmegbízhatóbb ügynökei!) Üldözői így szereztek tudomást balatonlellei tartózkodási helyéről.

Íme a szóban forgó (1970. november 16-án ellenőrzött és véglegesített) vizsgálati dosszié tartalma: 1. Tartalomjegyzék (1-2. o.), 2. Betűsoros névmutató (3-4. o.), 3. 1 darab kék kérdőjegy (5. o.), 4. Demeter B. KT-ja [környezet-tanulmánya] (6-7. o.), 5. Őrizetbe vételi határozat (8. o.), 6. Nyilatkozat (9-10. o.), 7. Jelentés (11-14., 22., 24-26. o.), 8. Házkutatási jegyzőkönyv (15-16. o.), 9. Feljegyzés (19-20. o.), 10. Másolat (21. o.), 11. Szolgálati jegyzék (23. o.), 12. Gyanúsított[i] jegyzőkönyv (27-32. o.), 13. Ítéletkivonat (33. o.), 14. Határozat (34-35. o.), 15. Boríték (36. o.), 16. Záró-lap (37. o.), 17. Betekintő-lap (38-39. o.). („Lezárva 17. sorszámmal, 39 oldalszámmal, dátum).

A magyar Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára mindössze 39 oldalon kínálja az érdeklődőknek a Demeter Béla-ügyet, melyből nyilván nem derülhet ki, hogy Rákosi Magyarországa miért is szolgáltatta ki a népi demokrácia útjára áttért román kormánynak az ő szolgálatában álló közhivatalnokot. Ezért ügye messze túlnő az egyéni emberi sorson, hiszen magát a magyar államot érinti: a közszolgálat és állampolgárság alapvető kérdéseit. Rákosi Magyarországa „intézményesített hazaárulást” követett el vele szemben, amikor cserbenhagyta, mint állampolgárt, mint feladatát teljesítő közhivatalnokot, különösen, hogy ennek az árulásnak következménye valóban a mártíromság lett.

Térjünk vissza a vizsgálati dossziében található dokumentumokhoz. A „gyanúsított[i] jegyzőkönyv” második részében D. B. terheltként az alábbi, önéletrajzi vonatkozásait tekintve az egyetlen fennmaradt és hiteles vallomást teszi. E szöveget teljes egészében közöljük:

„1910-ben Somkeréken születtem. Édesapám közjegyző volt, vagyontalan, hétgyermekes család tagjaként nevelkedtem. Középiskoláimat Kolozsváron és Székelyudvarhelyen végeztem. Kb. 20 éves koromtól paraszt és gazdasági kérdésekkel foglalkoztam és tanulmányaim is jelentek meg ilyen irányban. Az Erdélyi Fiatalok faluszemináriumának elnöke voltam, s a Keleti Újságba kisebbségi és gazdasági cikkeket írtam.

1933-36 között magyar diákokat tanítottam románul Kolozsváron, és alkalmi fordításokkal kerestem a kenyerem.

1936-tól az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület főtitkára, és az Erdélyi Gazda című lap szerkesztője voltam. Ezenkívül a Romániai Magyar Népközösség gazdasági szakosztályának a főtitkára is voltam.

1941-44 között a Kolozsvári Hetilapba is írtam cikkeket az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület megbízásából. Ezt a lapot a Sztójay-kormány 1944. márciusában a német megszállás után betiltotta.

A háború alatt, egészen a felszabadítás után, 1945. február 5-ig az erdélyi magyar lakta vidékek autonómiájának megszervezésével foglalkoztam a Magyar Népi Szövetség megbízásából.

1945. februárjában Teleki Géza meghívására az erdélyi magyar szervezetek beleegyezésével Debrecenbe mentem, hogy az Ideiglenes Magyar Kormány mellett a függőben levő erdélyi kérdésnek szakértőjeként működjek.

A fenti minőségben működtem 1945 szeptemberéig.

1945 szeptemberében a külügyminisztertől és a miniszterelnöktől, Gyöngyösi Jánostól és Dálnoki Miklós Bélától megbízatást kaptam, hogy gyűjtem az anyagot Erdélyből, amellyel a békekonferencián a romániai kisebbségi sérelmeket dokumentálni tudnánk.

A fenti kéréshez szükséges volt a már birtokomban levő anyag feldolgozása és egy hírszerző hálózat kiépítése a román kormány tudta nélkül.

Véleményem az volt, hogy ezt másképpen kell megoldani, és javasoltam, hogy a hírszerzés fedezésére egy állandó bukaresti magyar missziót állítsanak fel, amely felveszi a kapcsolatot az erdélyi magyarsággal.

A megbeszélés eredményeképpen 1945 őszén egy kb. 6-tagú bizottság ment le Romániába és jelenleg is ott működik. Ennek tagjai voltak: Nékám Sándor dr. követségi tanácsos, Iklódy Dezső dr. követségi tanácsos, Gyöngyösi István dr. követségi tanácsos, Keresztes Zoltán dr. követségi titkár, későbbben ifj. Gyallay Pap Domokos követségi titkár és a fentiekén kívül néhány adminisztratív munkát ellátó beosztott.

Ezután megbízatásom, amelyet időközben Tildy Zoltán és Nagy Ferenc is megújított, az volt, hogy a bukaresti magyar misszió útján, vagy egyes Budapestre látogató romániai magyar állampolgárok által a határon illegálisan áthozott üzeneteket, illetve adatokat kiértékeljem és feldolgozzam a Külügyminisztérium számára.

Meg kell jegyezni, hogy az adatok zömét a bukaresti magyar diplomáciai misszió futárszolgálatával kaptam meg, és azok az értesülések, amelyek formailag illegálisan kerültek át a határon, olyan egyénektől származtak, akik vagy a miniszterelnökséggel, vagy a külügyminisztériummal kapcsolatban állottak.

Időközben a magyar misszió megszervezte a rendszeres hírszerző szolgálatot a Magyar Népi Szövetség szervezeteinek felhasználásával.

Összegezve tehát: az adatokat a következő módon kaptam:

- a.) a bukaresti misszió futárjával.
- b.) Budapestre látogató magyaroktól, a határon illegálisan áthozva.
- c.) Az Erdélyből kiutasítottaktól, kiknek panaszairól a Népgondozó

Hivatalban jegyzőkönyvet vettek fel. Az utóbbi módon gyakran kaptunk hamis adatokat.

Az erdélyi magyarság vezetői közül, adatokat Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Bányai László, dr. Csákány Béla, a Magyar Népi Szövetség bukaresti irodájából egy Czikó nevű egyén, ugyanonnan egy evangélikus pap, kinek nevét nem ismerem, Felszeghy Ödön dr., dr. Csögör Lajos, György Endre, dr. Nagy Miklós és sokan, akikkel csak a bukaresti magyar misszió állott összeköttetésben, szolgáltatták.

Az adatok Budapestre juttatását a bukaresti misszió fentjelzett tagjai, és más Bukaresten keresztül utazó magyar diplomaták intézték.

Rajtuk kívül Turi Kornél Sándor kolozsvári egyetemi tanár, Farkas Árpád kolozsvári mezőgazdasági főiskolai tanár, Antal Dániel román országgyűlési képviselő, Ungvári Sándor tanár, dr. Horváthy Dénes szövetkezeti tisztviselő, dr. Sággy István ügyvéd, Lakatos István román képviselő, dr. Jancsó Elemér kolozsvári egyetemi tanár, egy Csomóss nevű marosvásárhelyi egyetemi hallgató, és még többen hoztak számunkra adatokat erdélyi eseményekkel kapcsolatban, akiknek a nevére nem emlékszem.

Az adatokat vagy a külügyminisztériumba, vagy lakásomra hozták. Lakásomra, emlékezetem szerint Jancsó Elemér, Ungvári Sándor és dr. Horváthy Dénes hoztak anyagot, legtöbbször szóban, mert nem merték román területen írásban hozni. Az olyan anyagot, melyet lakásomra kaptam, a legrövidebb időn belül ismertettem a külügyminiszterrel.

Az erdélyi vonatkozású híreket én értékeltem ki, és dolgoztam fel egyedül. Tudomásom szerint hasonló megbízatása másnak a magyar kormány részéről nem volt. A gyakorlati munkában (fordítások) segítségemre volt Bárán Dezsőné (született Binder Margit) és Nagy Irén (gépelés). Báránné a kultuszminisztérium tisztviselője és még Teleki Géza bocsájtotta rendelkezésemre. Nagy

Irén tőlem kapta a javadalmazását, amit nekem a miniszterelnök térített meg. Báránéval és Nagy Irénnel a lakásomon dolgoztunk.

Tudomásom volt egy-egy kapcsolatunk alapján arról, hogy Erdélyben a mi munkánktól függetlenül is működnek a magyarság körében illegális szervezkedések, illetve hírszerzés. Így pl. a Székelyföldön összeírták, hogy kik a jó magyarok és kik nem, és egy esetleges magyar bevonulás esetén, kiket lehet valamilyen tisztségbe helyezni. Valószínűnek tartom, hogy a Magyar Közösségnek is működött erdélyi szervezete.

1946-ban például különböző erdélyi városokban ítélték el magyar fiatalembereket illegális röpcédulák terjesztéséért.

Feltett kérdésekre válaszolva adom elő, hogy egyes körülmények szerint Csomóss Miklósnak lehettek kapcsolatai az ilyen illegális antidemokratikus szervezkedésekkel. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy az erdélyi Wesselényi Lövészegyesület vezetője Csomóss Miklós volt, és a Wesselényi egyesület már a múltban is foglalkozott hírszerzéssel.

Meg kell még jegyezni, hogy Csomóss Miklós 1946 tavaszán felajánlotta, hogy rendelkezésemre bocsájt erdélyi anyagot, és egy más alkalommal pedig eldicsekedett Himmler amerikai ezredessel való kapcsolatával.

Megbízatomat, melynek értelmében az Erdélyből jövő híreket vettem át, és azokat a külügyminiszter részére feldolgoztam, 1946 nyaráig végeztem.

1946. augusztus első napjaiban a magyar béke delegációval, mint az erdélyi ügyek szakértője, kimentem Párizsba.

A külügyminiszter megbízott, hogy vegyem fel a kapcsolatot a nyugati emigrációban élő magyar diplomatákkal és tudjam meg, milyen tevékenységet fejtenek ki a béketárgyalással kapcsolatban.

Miután nem voltak a fenti körökben ismerőseim, felkerestem br. Doblhoff Lillyt, akinek nemzetközi kapcsolatai vannak. Doblhoffot azelőtt nem ismertem. Doblhoff tájékoztatott a béketárgyalásokkal kapcsolatos akciókról, és megígérte, hogy összehoz Bakách-Bessenyeivel és Radvánszkyval.

Radvánszkyval kétszer hosszasan és egyszer futólag beszéltem. Beszélte az összes nyugaton levő emigránsokról és szavai alapján az volt a benyomásom, hogy csupán ketten számítanak politikai tényezőnek: Echkardt Tibor és Bakách-Bessenyei, a többiek privát ügyeikkel vannak elfoglalva.

Bakách-Bessenyeivel kétszer beszéltem. Ő kifejtette, hogy a jelenlegi magyar rendszert nem ismeri el törvényesnek, és véleménye szerint ma Magyarországon szovjet irányítás van. Egyébként teljesen közömbös a magyar belpolitikával szemben.

Doblhoff és Radvánszky igyekeztek rábeszélni, hogy maradjak Párizsban és ne térjek vissza. Kérték, hogy a jövőben rendszeresen levelezzünk „code” alapján, nehogy valaki tudomást szerezzen kapcsolatunkról, sőt, még a címzést és a feladó nevét is megváltoztatjuk, ajánlotta Doblhoff. Én ajánlottam, hogy úgy az én részemre, mint esetleg általam más részére közvetítendő leveleket Szász Endréné névre [D.B. Magyar Közösségbeli fedőneve], és az én címemre küldjék. Szó volt arról, hogy Apor Gábor erdélyi testvéréhez is a fenti módon én fogom eljuttatni Apor Rómából küldendő leveleit.

Végül is a „code”-[o]t Doblhoff a lakásomra küldte Párizsba, az elutazásunk előtt.

A vonatra szállva a „code”-[o]t egyéb írásokkal együtt átadtam Takácsi Miklósnak, mert ő futárlevéllel rendelkezett és így nála biztonságban volt minden vizsgálat elől.

Takácsinak elmondtam azt, hogy a „code” a nyugati emigráns diplomatáktól ered.

Párizsban lefolytatott megbeszéléseimről Gyöngyösi külügyminisztert mindig tájékoztattam, csupán azt nem közöltem vele, hogy Doblhofftól a „code”-t átvettem.

A „code”-[o]t Budapesten megsemmisítettem hazaérkezésem után 3-4 nappal, amint Takácsitól azt visszakaptam. A fentebb említett emigránsoktól semmilyen értesítést nem kaptam, és én sem írtam nekik.

Párizsból történt megérkezésemtől egészen letartóztatásom idejéig az erdélyi anyag rendezésével foglalkoztam a külügyi levéltár számára.

Vallomásomat minden kényszerítő körülmény nélkül tettem és azt helyesen vették fel. Ezt elolvasása után aláírással bizonyítom. Demeter Béla sk. Gyanúsított.”

Ezzel a vallomással adta ki a magyar állam Demeter Bélát a román hatóságoknak, illetve a Szekuritáténak. A vizsgálati dosszié 33. oldalán olvasható, 1954. augusztus 12-én készült „ítéletkivonat” szerint: „Demeter Béla, kémgyanú miatt volt eljárás ellene. Román hatóságoknak átadva. 1951. IV. 18. Az ítéletkivonat a büntető intézet jelentése alapján készült.”

Hogyan történhetett ez meg? Úgy, hogy a két ország belügyminisztere, Rajk László és Teohari Georgescu 1946 koratavasán együttműködési megállapodást írt alá, melyet az új román belügyminiszter, Alexandru Drăghici is átvállalt, és amely román részről soha, de magyar részről nagyon is működött. Ezt jelentette akkor a kommunista internacionalizmus és jószomszédi viszony.

Hogy Demeter Béla kiadatása mennyire kapóra jött a román hatóságoknak, azt a korabeli történések igazolták. 1949 nyarára a román hatalom elérkezettnek látta az időt az erdélyi magyarság lefejezésére, vezetőitől való megfosztására. Akkor tartóztatták le Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspököt (1949. június 21.), pár hónappal később, november 3.-án Kurkó Gyárfás országgyűlési képviselőt, a Magyar Népi Szövetség elnökét (1945–1947), dr. Szász Pált, az EMGE volt elnökét, Korparich Edét, a „Kaláka” Szövetkezeti Központ vezetőjét. Majd 1950. február 17-én Lakatos Istvánt, szociáldemokrata politikust és országgyűlési képviselőt, aki 1945-46-ban a „Szövetség” Szövetkezeti Központ elnöke is volt, Venczel József szociológust, a Bolyai Egyetem statisztika professzorát, gróf Teleki Ádámot, az Erdélyi Gazda főszerkesztőjét, valamint Bodor Bertalant, a kolozsvári Erdélyi Bank volt igazgatóját. A legfőbb vád ellenük igen súlyos: összesküvés és hazaárulás.

Emlékezzünk csak: javában folyt még Párizsban a békeszerződés előkészítése, amikor a Magyar Népi Szövetség Százas Bizottsága – Petru Groza és Luka László szorgalmazása-kényszere nyomán – Nyilatkozatot fogadott el, melyet Gheorghe Tătărescu külügyminiszter 1946. szeptember 2-án a magyar–román határmegállapító bizottság előtt a következőképpen fogalmazott át: „...a magyar kormány kérései ellenkeznek az erdélyi magyarság kvalifikált vezetőivel, akik a Magyar Népi Szövetségben tömörülnek. Ezek ismételten kijelentették, miszerint Erdélyben a nemzetiségi probléma nem határprobléma, hanem a születő demokrácia és a határok megnyitásának kérdése. Íme a romániai magyarok igazi érzülete.”

Ezt pontosította a bizottság ülésén jelenlévő Demeter Béla, majd ismertette a három évvel későbbi letartóztatottak: Márton Áron, Szász Pál, Lakatos István, Korparich Ede – az erdélyi magyarság autentikus képviselői – aláírásával ellátott, általa kijuttatott Memorandum téziseit.

A román hatalom ezért akarta koronatanúnak állítani a „nagy perben”, hiszen jól emlékeztek Tătărescu korabeli jegyzékére is. Csakhogy 1946-ban a vádlottak nem követhettek el „hazaárulást”, hiszen Márton Áron kivételével mindannyian még magyar állampolgárok voltak. A román ügyészség végül is ejtette a Memorandummal kapcsolatos vádat s a letartóztatottak többségét a magyarországi Rajk-ügygel hozták kapcsolatba. Márton Áron és társainak pere 1951. július 30. és augusztus 7. között zajlott le a bukaresti katonai törvényszéken. Ebben a perben már nem tartottak

igényt Demeter Béla „koronatanúságára”.

Tragédiája 1952. karácsony szombatján teljesedett be. A sors iróniája: Ikarusz-természetét meg nem tagadva Zsiláván osztozhatott a börtönkenyéren Gheorghe Tătărescu volt román külügyminiszterrel – és talán folytatta vele a párizsi békeszerződés mindmáig befejezetlen vitáját. És az is a sors iróniája, hogy éppen egykori ellenfele lehetett mártírhalálának hírhozó tanúságtevője¹.

Eleven lelkiismeretbe és tudatba vágó érvényes kérdés: Ki és mikor fogja rehabilitálni Demeter Bélát? Nyilván a mindenkori magyar állam, amelynek nevében kiszolgáltatták a román kommunista hatalomnak. De mikor? Ezt a jelenlegi Orbán-kormány is eldöntheti!

1990 és 2010 között Demeter Béla életéről és hagyatékáról neves magyarországi történészek egész sora közölt feltáró-tisztázó, és úttörő értékű-mértékű tanulmányt: Romsics Ignác, Raffay Ernő, Fülöp Mihály, Balogh L. Béni, Barabás Béla és Vincze Gábor (több álnév alatt is.)

2010. január 6-án Kolozsvárott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület székházában, az Agrártudományi Szakosztály, a Romániai Magyar Közgazdász Társaság és a Pro Identitas Alapítvány kezdeményezésére, az „Erdélyi sors – magyar sors” című rendezvény keretében emlékeztek a száz éve született Demeter Bélára. Ezt követően a főtéri Szent Mihály-templomban tartottak kegyeletadó gyászmisét emlékére.

2010. március 20-án Demeter Bélát a Magyar Örökség Kuratóriuma Post Mortem Díjával tüntette ki. Történelmi értelemben beköltözött tehát a Nemzet Szellemi Örökségének Pantheonjába. Már csak a politikai és jogi rehabilitáció következhet!

KEMÉNY JÁNOS

(Pittsburgh, USA, 1903. szeptember 1. – 1971. október 13. Marosvásárhely)

Kemény Endre

Pennsylvania-ban született és Transylvania-ban hunyt el. Annak a családnak sarja, mely nemcsak Kemény Jánost, az emlékiró fedelmet, hanem Kemény Zsigmondot is adta a magyar irodalomnak. Más oldalról leszármazottja Káli Nagy Lázárnak, a kolozsvári első magyar nyelvű kőszínház alapító igazgatójának. Édesapja fiatalon bekövetkezett halála után az Egyesült Államokban egyedül maradt édesanya négy gyermekének nem tudta biztosítani megélhetését, ezért 1904 decemberében a szegénység elől Erdélybe emigrált férje rokonaihoz. Még húsz éves sincs a fiatal Kemény János, amikor váratlanul megörökölte azt a marosvécsi várkastélyt és a hozzá tartozó birtokot, melyet a 1648-ban II. Rákóczi György legjobb hadvezérének Kemény Jánosnak, későbbi erdélyi fejedelemnek adományozott. Lehet, hogy a fenti tényezők összessége határozta meg Kemény János érdeklődését, író, szerkesztő, irodalom- és színházszervező tevékenységét, emberi jellemvonásait, mecénási magatartását és életútjának alakulását.

Kemény János édesapját, a fiatal Kemény Istvánt, családja vagyon nélkül száműzte Amerikába, melyről Kemény János e képen ír „Kakukkfiókák” című önéletírásában: „Apám jóhiszemű ember volt, jóhiszemű azzal a herceggel szemben is, aki a felettese volt... tudta, hogy a herceg, akárcsak az egész rokonsága, rendkívül gazdag.(...) Így nem látott abban semmi veszélyeset, mikor a herceg arra kérte őt a háziasszony jelenlétében, hogy mint forgató írja alá egyik váltóját. Arra valóban nem gondolhatott, hogy néhány hét múlva az uzorás nem a hercegnek, hanem neki fogja visszaváltás végett prezentálni a váltót!” És mivel a herceg eltűnt, rámaradt az adósság. A kétségbeesett fiatal huszárhadnagy, aki abban az időben oktató volt a bécsi lovaglóiskolában, a gazdag marosvécsi rokonokhoz fordult segítségért. Kálmán bácsi, a marosvécsi vár akkori ura, hajlandónak mutatkozott fizetni, de csak felesége, Pólika néni (Bánffy Polixéna) által kikötött feltételek mellett: ha István kivándorol Amerikába. Így lett Kemény János édesapjából „száműzött”, pontosabban New York-i dokkmunkás, vendéglői mosogatólegény, szállodai liftkezelő, majd írnok az osztrák–magyar követségen. Feleségét, a gyönyörűséges Ida Mitchellt Amerikában ismerte meg, aki halála után az erdélyi Alsójárába költözik 4 gyermekével apósához, Kemény Ödönhöz. Alsójára – kisebb-nagyobb megszakításokkal – tizenhárom éven át adott otthont a hazatelepedett családnak. Az itt töltött szép évek mély nyomott hagytak Kemény Jánosban is, melyről így emlékszik egyik írásában: „Alsójárában ébredtem öntudatra. Alsójárához kötnek kisgyermekkorom legszebb emlékei. Ezért vallom – az amerikai Pittsburgh helyett – ezt a mezővárosnak is beillő helységet szülőfalumnak, Erdélyt szülőhazámnak.” Egyes vélemények szerint Kemény János transzszilvanista szellemiségét sokoldalú, tudós nagyapja, Kemény Ödön alapozta meg, aki egyéves korától nevelte, alsójárai udvarházában.

Kemény János tízévesen a Kolozsvári Református Kollégiumba került. Már tizenéves korában, családja próbálta távol tartani az irodalmi pályától, melyről egy hangfelvétel ad magyarázatot: „Mielőtt azonban továbbmennék bécsi éveim ismertetésében, előbb meg kell magyaráznom családom erős ellenállását az irodalmi pályával szemben. Én ugyanis részt vettem a „Remény” irodalmi mozgalomban, közvetve engem is felelőssé tettek a „Bakter-ügyért” s amikor a „Remény” megszűnt jelentős lap lenni, én vettem át ennek az irodalmi folyóiratnak az újjászervezését, „Előre” címen, Végh Jóskával együtt és Gelei Antalt téve meg főszerkesztőnek, aki ugyan nem vett részt a munkában, de elég idős volt ahhoz, hogy nevére kiadják a lapengedélyt. A mi irodalmunk Ady Endre és a „Nyugat” világának szelleméhez igazodott, s az akkori egyházi és polgári vezetők úgy látták, hogy a régi Magyarország összeomlása és az új helyzet kialakulása arra vezethető vissza, hogy Adyék generációja „lezüllesztette a közszellemet”. Ezért aztán egy alkalommal családi, hogy úgy mondjam bíróság elé citáltak, ahol ünnepélyesen megtiltották, hogy az „Ellenzékbe” írjak. Persze ez nem történt meg, különböző álneveken dolgoztam tovább.”

Családja kívánságának engedve 1921 őszén tizennyolc évesen beiratkozik a bécsi egyetem erdőmérnöki fakultására. Szűkös anyagi körülmények között, csekély itthoni anyagi támogatással él az osztrák fővárosban, ahol kapcsolatba kerül az emigrációban élő művészekkel, írókkal is. Bécsben, abban az időben bőven akadt kellemes és kedves helyek, még akkor is, ha az embernek üres volt a pénztárcája. Egy ilyen helyen ismerkedhetett meg a magyar emigráció két kiváló emberével, Balázs Bélával és Kassák Lajossal. Igazi diákévek voltak azok, akadt lehetőség színházba, operába és koncertekre járni, ahol a kakasülőköről élvezhette diáktársaival az előadásokat. 1923-ban már a „Tizenegyek” antológiájában szerepel írásával.

Aztán, egy nap megtörtént a „csoda”, mely megszakítja a diákeveket: Marosvécs tulajdonosa, Kálmán bácsi, a vécsi várúr – és felesége Pólika néni Bánffy Polixénia, mivel ők sorra elvesztették gyermekeiket és örökös nélkül maradtak, véglegesen és visszavonhatatlanul Kemény Jánost jelölték ki a marosvécsi vár és a hozzá tartozó vagyon örökösévé. Így az Amerikába száműzött Kemény István nincstelen árvája – Kemény János –, a vele azonos nevű erdélyi fejedelemtől nemzedékről nemzedékre öröklődött marosvécsi várkastély és erdőbirtok várományosa lett. Hitbizomány volt a vécsi Kemény birtok, ami azt jelentette, hogy nem lehetett megosztani az utódok között, hanem mindig a legidősebb fiú örökölte. Az ifjú várurat 1923-ban vécsre szólítja kötelessége, mellyel tartalmas életének egy új fejezete kezdődött.

Miután Kemény János megörökölte marosvécsi birtokát, – mint önéletrajzából tudjuk – az volt a szándéka, hogy a reá szállott óriási vagyont a kultúra és a művelődés céljaira fordítsa. Az idők folyamán igyekezett ennek a fogadalmának eleget is tenni.

Erdélybe hazatérve 1923-ban megházasodik. Elveszi Augusta Patont, William Paton Görögországban élő angol archeológus és műfordító leányát. Megismerkedésük romantikus, regénybe illő körülmények között történt. Augusta, bátyjával Johnnal, épp átutazóban voltak Marosvécsen, amikor motorbiciklijük lerobbant a vécsi vár lábánál. A személyzet szólt az anyanyelvi angol nyelvismerettel rendelkező fiatal bárónak, aki újdonsült vécsi várúrként sietett segítségére az utazóknak, akik egy szót sem tudtak magyarul. Feltessékelte őket a várba, ahol megvárták a javítási munkák végét. Ez az idő épp elegendő volt arra, hogy a két fiatal között szoros vonzódás és kapcsolat alakuljon ki, majd nemsokára házasság. Házasságukból hat gyermek született.

Az első világháborút követően az erdélyi magyarság lassan kezdett szembesülni azzal a szomorú ténnyel, hogy hosszú távon egy kissebbségi sorsra kell berendezkednie. Ez a félelem beigazolódott a Trianoni Békeszerződést létrejöttével. Az erdélyi magyarság elszakadt az anyaországtól, és csakis az önszerveződés nyújthatott megoldást a fennmaradásához. Akár napjainkban, abban az időben is az írott médiának óriási hatása volt a társadalom gondolatainak irányításában és ezennel a trianoni lelki trauma enyhítésében. Mindezt báró Kemény János is tisztán látta és meggyőződése volt, hogy az erdélyi íróársadalom összekovácsolásával és megszervezésével lelki segítséget lehet nyújtani az elszigetelődött kissebbségnek és ugyanakkor ápolni lehet a kapcsolatot az anyaországgal. Az irodalom iránt érdeklődő, fiatal marosvécsi örökös alig húszéves, amikor bekerült az erdélyi irodalmi életbe. Jelen volt Gernyeszegen azon a templomszentelési ünnepségen, amelyen Berde Mária író nő felvetette a házigazda, gróf Teleki Domokosnak és a jelenlevőknek, hogy Gernyeszegen kellene megszervezni az Erdélyi Helikont, vagyis a keszthelyi mintára egy szabad írói közösséget. Teleki nem vállalta, de Kemény Jánosban akkortól elkezdődött érlelődni a gondolat, miként lehetne megvalósítani ezt az elképzelést. Két évvel később, 1925 márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek. A színház egyik páholyában ültek az akkori irodalmi élet néhány kiemelkedő személyisége, köztük Berde Mária, Molter Károly és Kemény János. Egyszerre csak felnyitja a páholy ajtaját, s belép rajta Octavian Goga miniszter, aki valamilyen választási kampány alkalmával tartózkodott Szászrégenben, és elkezdődött az írók és közöttük egy meglehetősen csipkelődő beszélgetés arról, hogy mik is az írók céljai azzal az úgynevezett erdélyi irodalommal. E beszélgetés közben Kemény, a Goga válla felett áthajolt Berdehez, s azt kérdezte tőle, hogy elég idősnek tartaná őt Berde ahhoz, hogy kezébe vegye a Gernyeszegen felvetett Erdélyi Helikon ügyét. Berde Mária kételkedéssel fogadta a felvetést, és kitérő választ adott. További év kellett elteljen ahhoz, hogy Kemény János

1926. június 17-én a következő levelet intézte harminc erdélyi íróhoz:

„Kedves Barátom! Minthogy szándékomban van nyaranként egy bensőséges író csoportosulást szervezni Marosvécsen, nagyon szívesen látnalak július 15-től fogva egy három napig tartó írói megbeszélésre. Ennek a vécsi találkozásnak az volna a célja, hogy irodalmi terveinket, szándékainkat megbeszéljük és együttes, alapos tanácskozásban mintegy helyzetképet vegyünk fel az erdélyi irodalom mai állapotáról és jövő lehetőségeiről. Tanácskozásainkon kívül tartanánk egy irodalmi ünnepet is, amelyre nagyon kérnélek, hogy meg nem jelent verssel, vagy novellával részt venni szíveskedjél. Remélem, hogy ennek az első találkozásnak üdvös hatása lesz úgy a közöttünk levő baráti viszony megerősítésére, mint irodalmi életünk fejlődésére. Magam részéről mindent meg fogok tenni, hogy vendégeim, akikben én mai irodalmi életünk reprezentánsait látom, jól érezzék magukat. Nagyon kérlek, kedves Barátom, hogy levelem vétele után értesíts, módodban lesz-e a meghívásnak eleget tenni? Mindenesetre nagyon örülnék, ha házamat jelenléteddel megtisztelnéd. Köszönt és elvár igaz barátsággal: Kemény János.“

Ezzel a meghívóval indult útjára a két világháború közötti erdélyi irodalomnak legsikeresebb és legeredményesebb szerveződése, melyet sokan „erdélyi irodalmi parlamentnek” is neveztek. Ennek a szervezetnek a létrejöttéhez komoly szervezés, anyagi támogatás kellett és főleg az, hogy egy olyan személy legyen az összetartó erő, mint Kemény János, aki személyével, egyéniségével képes volt hosszútávon sikeresen együtt tartani ilyen nagy létszámú, különböző gondolkodású írókat és költőket. Sokan az Erdélyi Helikon megalakulását kétségekkel fogadták, azt gondolván, hogy nem lesz más, mint egy eszem-iszom urizáló összejövétel. A számos pozitív eredmény, mint például irodalmi pályázatok, írói külföldi tanulmányutak, diákversenyek, könyvek, kiadványok, segélyek stb. szertefoszlatták ezeket a kételyeket. Voltak „ellenszerveződések” is, de ezek mind rövid életűeknek bizonyultak. Ilyen volt a „nagy port kavaró” EMIR is, - csak érzékeltetésként: 5 könyvet tudtak megjelentetni az Erdélyi Helikon 166 kötetéhez képest.

1926-tól 1944-ig minden évben tanácskozott a Helikon. A tanácskozások nagy részéről jegyzőkönyv is készült, fontos információforrást biztosítva az utókornak. Az Erdélyi Helikon 1926-os alakuló összejövételén, az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó tagjai bejelentették, hogy a két évvel korábban létrehozott könyvkiadó vállalatukat átengedik a helikoni munkaközösségnek. Az Erdélyi Szépmíves Céh 1925 és 1944 között 14 sorozatban összesen 166 művet jelentetett meg, sorozaton kívül 3 művet, 8 kalendáriumot és propagandakiadványt és az Erdélyi Helikon emblémájával 9 művet. Az Erdélyi Helikon íróközösség létrehozta a két háború közötti romániai magyar irodalom legrangosabb folyóiratát is, mely Erdélyi Helikon nevet viselte. A havonta megjelenő szépirodalmi és kritikai folyóirat. 1. száma 1928 májusában, az utolsó 1944 szeptemberében jelent meg havonta Kolozsvárt 80-100 oldal terjedelemben, 1928–1940 között évi tíz, ezután évi tizenkét számmal. Munkatársa volt a korszak csaknem minden számottevő írója. Felkarolta a lap indulása előtt feltűnt tehetségeket, de nagy terjedelemben világirodalmi anyag is helyet kapott benne. A folyóirat magas színvonalát a gazdag képzőművészeti, zenei, művészettörténeti és néprajzi tanulmányanyag is biztosította.

Szinte mindig volt egy olyan esemény, amelyen újból és újból bebizonyosodott Kemény János és hitvese Augusta önzetlensége. Már az Erdélyi Helikon megalakulásának első évében alapítványt hoztak létre: 30 000 lejes díjat ajánlottak fel minden évben az elmúlt év legjobb irodalmi alkotásáért. 100 000 lejes díj járt egy magyar irodalomtörténet megírásáért (melyet Szerb Antal nyert el a Magyar Irodalomtörténet című művével). Valamint ágyalapítvány létrehozása a marosvásárhelyi Czako-klinikán, az írók, művészek gyógykezelésére; emlékmű felállítás a két Bólyainak; emléktábla elhelyezése Marosvásárhelyen a Petelei István szülőházon (melyet Kemény János leplezett le 1928. szept. 13-án). A művészetek mellett, a legkülönbözőbb célokra is hajlandó

volt nagy pénzüsszegeket áldozni, amennyiben úgy ítélte meg, hogy az, az emberiség előrehaladását, és az emberi jólét javítását segíti elő. Ilyenek voltak az iskolák építése, könyvtárak létrehozása, világjárók utazásainak finanszírozása, sőt még az Asbóth Oszkár féle helikopter Rolls Royce motor anyagi fedezetének átvállalása is, mely szervezet 1928. szeptember 9-én emelkedett a magasba. A Kemény János mecénási mivoltát, igazából a színház terén tanúsított áldozatkészsége igazolja. Ennek alátámasztásaként Sütő András író idézzük: „...Halála előtt, azt mondta nekem: »Harmincötezer hold erdőmet vitte el a színház, de kérlek, erről ne szólj a feleségemnek«. Nem szóltam. Csak mindenkinek mondom el utólag, hogy Kemény Jánosnál nagyobb mecénást – tudtommal – nem ismer az erdélyi kultúrhistoria.”

Mindazon tisztségek mellett, melyeket Kemény János Erdély szerte betöltött, aktív tevékenységet folytatott a szellemiségében hozzá közel álló irodalmi és kulturális szerveződések, mozgalmak életében is. Ilyen volt a kolozsvári székhelyű szellemi csoportosulás és folyóirat a Hítel, melyben Kemény János egyik legaktívabb tagként volt számon tartva és jelenléte állandónak volt mondható. A Hítel és az Erdélyi Helikon közös szellemisége abból is látható, hogy a marosvécsi Erdélyi Helikon íróinak közel egyharmada fontos tevékenységet fejtett ki a Hítel működésében. A Hítel szellemi körének szépírói a Helikonban közöltek, a Hítel pedig elsősorban mint nemzetpolitikai szemle működött. E két csoportosulás illetve szervezet XXI. századi elismerésének fontos bizonyítéka, hogy Kemény Jánost 2008-ban, a Hítelt pedig 2012-ben Magyar Örökség Díjjal tüntették ki, ezzel igazolva azt a tényt, hogy tevékenységükkel hozzájárultak a nemzeti önbecsülés erősítéséhez és nem utolsósorban a kisebbségi létben való fennmaradás elősegítéséhez.

Kemény János Irodalomszervezői szerepet töltött be a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság élén 1928-tól a társaság megszűnéséig, mint megválasztott elnök, később pedig, mint az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke.

Neve szervesen nőtt össze az erdélyi színház történetével is. A színház volt az igazi nagy szerelme, annak ellenére, hogy erről a tevékenységéről inkább másodlagosan szoktak beszélni, előtérbe helyezve az irodalomszervezői munkáját. 1931-ben veszi át a kolozsvári Thália Magyar Színház Rt. vezetését, mint elnök-igazgató, s ebben a munkakörben marad 1941-ig. A Kolozsvári Nemzeti Színház főigazgatója (1941–44). Amikor a zsidótörvények megjelentek és ki kellett tenni a Kolozsvári Nemzeti Színházból a zsidó színészeket, Az állástalan zsidó színészek berlini és budapesti pályatársaik példáját követve zsidó színházat hoztak létre Kolozsvárott Concordia néven. A társulat Kemény János írónak, a Magyar Színház igazgatójának támogatását élvezte. Kemény János báró gondoskodott az újonnan létrejött színház anyagi alapjairól, valamint több zsidó származású színészeről is. A zsidó színházat rendszeresen segítette darabokkal, illetve jelmezekkel és kellékekkel is ellátta. Igazgatóként a Thália Magyar Színháztól kapott fizetésének teljes összegét a zsidó színészeknek segélyezésére fordította. Minden alkalmat kihasználta arra, hogy zsidó munkatársainak és íróitársainak helyzetén javítson. Iratokat, kérvényeket írt alá érdekükben, és ahol csak tehetett, minden eszközzel dolgozott védelmükben. Kolozsvárt a német megszállás alatt, anyagi áldozatok árán sikerült Kádár Imrét feleségével és nevelt lányával együtt kiszabadítani a Gestapo kezéből. Több írónak sikerült a zsidótörvények hatálya alól mentesítő iratokat szereznie. Munkatáborba került munkatársak és ismerősök támogatásában is érdemeket szerzett. Többek között Kovács György élelmezését biztosította és megszervezte külföldre menekítését. Magatartásáért egy alkalommal két Gestapo-ügynök a kolozsvári német konzulátusra vitte, ahol megfenyegették „nagynémet”-ellenes viselkedéséért. Kemény János segítőkészségét és az akkori idők jelszavas tömeghangulatával dacoló bátor kiállását Gróf László, Kőmíves Nagy Lajos és dr.

Kádár Imre 1945 júniusában tett nyilatkozatai igazolják.

A II. világháborút követően 1952-ig a Székely Színház egyik megszervezője, dramaturgja, majd az osztályharcos kíméletlenség és méltánytalanság és nem utolsósorban az emberi igazságtalanság arra nem kényszerítette, hogy mészégető munkásként keresse kenyerét a marosvásárhelyi kisállomás melletti mészégető telepen és egyedül tartsa el népes családját. Nagyvonalúan tette túl magát ezen a megalázott és nehéz helyzeten. Aztán jobbra fordult sorsa és a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet könyvtárosa lett (1954–58), majd nyugdíjazásáig a marosvásárhelyi Művészet, ill. Új Élet színházi és művészeti rovatának vezetője (1958–68).

Ősei nehéz terhet helyeztek Kemény Jánosra, amikor írni kezdett, mivel bizonyítania kellett, hogy nemcsak az ősök jogán fog tollat. Annak idején Tamási Áron írta róla: „Régóta tudjuk, hogy Kemény János a neve mellé olyan megjelölést örökölt, mely a főúri osztály tagjai közé utalja őt. Nem kétséges, hogy a fennálló társadalmi rendet elbűvöli ez a megjelölés; s az sem kétséges, hogy a szellem rendjében hatástalan, sőt néha gyanút virágoztat.” Az előítéletekkel csak addig kellett viaskodnia, míg a *Kákóc Kis Mihály* (1929) vagy a *Kutyakomédia* (1934) c. kisregényei meg nem jelentek. Ezekben az írásaiban, Kovács László szerint „a meleg humánus fénye az, ami rávilágít magyarra, románra egyaránt, s az erdélyi falut, az erdélyi életet problémáiban egyszerűbbnek mutatja, mint ahogy a politika gondolja el, de összetettebbnek is, mint ahogyan akármelyik nacionalizmus megoldaná”. 1938-ban lát napvilágot a budapesti Révai kiadásában *Ítéletidő* c. elbeszéléskötete, mely Kántor Lajos szerint „pozitív jelkép, az egymásrataltságot, összefogás szimbóluma”. A *Kokó és Szokratész* (1940) már az érett író munkáit összegezi. „Elragad epikájában a déltengeri természettel versengő báj és gyöngédség, a komikumnak és fájdalomnak egy-egy jellemében való elkeveredése és a filozófiának az élethez minduntalan alászálló humora. A finom érzelmesség és férfias tárgyilagosság művészi váltakozása, mely vonzó és mind nagyobbra hivatott elbeszélőt jelez a magyar novellaírásban” – írja Molter Károly a kötet megjelenésekor.

Az ifjú író pályafutása elején inkább csak elbeszéléseket meg novellákat írt, majd háború után, a kisemmizett korszakában írta és publikálta egymás után regényeit. (*Vadpáva*, 1958, *Farkasvölgy*, 1963, *Víziboszorkány*, 1965), valamint *A havas dicsérete* című novellagyűjteményét (1957). Élete utolsó éveiben önéletrajzi regény megírására szánta rá magát, de sajnos erejéből már csak gyermekkorai és ifjúsága éveinek megírására futotta, s ez a rész is csak halála után, 1972-ben látott napvilágot *Kakukkfiókák* címmel.

Sütő András, aki Kemény Jánost „az erdélyi irodalom mindenkorai legnagyobb mecénásának” nevezte, közbenjárta annak érdekében, hogy földi maradványait a marosvécsi várkastély parkjában, a helikoni tölgyek alatt helyezhessék örök nyugalomra. Ma feleségével és Klió lányával nyugszik a hajdani Helikoni találkozó színhelyén Wass Albert mellett. A sírhely napjainkra zárandokhellyé vált.

A MINDIG HAZATÉRŐ (Tamási Áron)

Bertha Zoltán

*Törzsében székely volt,
Fia Hunniának,
Hűséges szolgája
Bomlott századának.*

Ez a verses négy sor: Tamási Áron maga költötte sírfelirata. Ott áll kopjafába vésve a farkaslaki templom előtt, két öreg, százados cserefa között, a nagy székelymagyar író rovásírással is megörökített neve alatt; a Szervátiusz Jenő és fia, Szervátiusz Tibor szobrászművészek faragta hatalmas szikla-emlékkő, trachit-emlékmű mögött. Ott áll zarándokhellyé vált szülőfalujában, hirdetve a huszadik századi, modern magyar próza 1966. május 26-án, hatvankilencedik évében elhunyt halhatatlan költőjének géniusztát.

Amikor Tamási Áront 1966. június 2-án Budapesten elbúcsúztatták, s azután koporsóját Farkasrétről Farkaslakára, erdélyországi, udvarhelyszéki szülőföldjére – az író akarata szerinti végleges otthoni nyughelyre – szállították: az minden magyarok számára a hűség, a jelképes hazatérés lélekemelő pillanatait jelentette. Akkor mindez az örökké magyar nacionalizmust szimatoló kommunista diktatúra fojtogató légkörében zajlott: a román hatalom minden megfélemlítő eszközzel és elhárító intézkedéssel akadályozta a temetést, a koporsót napokra eltérítették, a gyászszertartás időpontját eltitkolták („volt újság, amely a halálhírt sem közölte” – jegyezte föl Czine Mihály), buszjáratokat szüntettek meg, a résztvevőket megfenyegették. Nehogy „valami irredenta megmozdulás legyen” – így emlékezik erre Kányádi Sándor, aki a mégis legyőzhetetlenül örökkévaló értékrend szemszögéből írta a nagy előd sírverseként, hogy „Kívánhat-é ember többet: / derékaljnak szülőföldet / s két cserefa tömött árnyát / szemfedőnek.” „A biztonsági szervek nagy mennyiségű magyar irredentizmus begyűjtésére számítottak, arról is gondoskodva persze, hogy ’túl sokan’ ne jussanak el a temetés színhelyére. Ennek egyik módja volt a koporsó eltérítése, vesztegeltetése vasúti mellékvágányokon. Sátáni elme figyelhetett föl arra, hogy mi a legegyszerűbb módja a zűrzavarkeltésnek” – és így eleveníti föl a történeteket *Tamási Áron végleges hazajöveteléről* szólva (a temetéskor elhangzott szép népi siratóéneket is közzétéve) Sütő András. A búcsúztatás tehát „egy csendes és méltóságteljes demonstráció volt, amely a párt béklyója és a bénító félelem ellenére is megnyilvánult” – olvashatjuk Simó Márton emlékeket és szemtanúkat idéző cikkében, amely – mellékletében – először közöl fényképeket is az eseményről (*Irodalmi Jelen*, 2006. június).

Manapság másféle körülmények – bár gyakran nem kevésbé nyomasztó állapotok – övezik az író kultuszát: legfőképpen a nemzeti közömbösség. Azért az író szelleme él: halálának negyvenedik évfordulóján, 2006 nyarán a Vésztő-Mágori Szoborpark történelmi emlékhelyén, a népi és nemzeti írók panteonjában avathattuk fel impozáns mellszobrát (Gyurcsek Ferenc szobrászművész alkotását). Ez az akkori jeles összegyülekezés ugyancsak az elfojthatatlanul alapvető emberi és közösségi méltóságot, s a szellemi szabadságot demonstráló kegyeleti ünnepnek bizonyult, s ily módon egyszersmind felemelő és csakazértis lélekerősítő hazatérés szimbóluma is lett egyben: az Erdély és a Székelyföld szívében született író – a székely „írófejedelem” – valamiképpen most is hazatért, mégpedig a Kárpát-medencei egész magyar haza szívébe. A nagy

alföldi rónaságok ölelte tájékra, az integer lelki ország középponti vidékére, ahol egykor a mondabeli Csodaszarvas is megállapodhatott. És ilyenformán azok közé a szellemóriások közé, akik valóságosan is társai voltak a magyar megújulás legtávlatosabb és legautentikusabb, legnagyobb jelentőségű és legjellegzetesebb modern, huszadik századi küzdelmeiben: a népi mozgalom irodalmi, kulturális, társadalmi, politikai törekvéseiben. Az ősigazként tisztelt emberierkölcsei értékrend, a közösségi megmaradás és a nemzeti újjászületés örök-aktuális ügyéért vívott harcaiban.

A Hargita alatti, Fehér-Nyikó völgyi faluban verejtékesen gazdálkodó, tizenegygyermekes (de hatot kicsi korában elveszítő) földműves családból származó Tamási hamar megtapasztalta a nehéz sors kihívásait és keserűségeit. A gyötrelmes paraszti munkából ugyan kiemelte egy kézsérüléssel (a kétkezi tevékenységet ellehetetlenítő) baleset – ennek folytán került magasabb iskolába, a székelyudvarhelyi katolikus főgimnáziumba –, de aztán besorozták és meg kellett járnia az első világháborús frontokat, hogy utána a még zűrzavarosabb nyomorúságba érkezék haza; a trianoni országvesztés idején. Az „elveszett nemzedékhez” tartozónak érzi magát, s kolozsvári jogi akadémiai tanulmányokba is azért kezd, hogy igazságosztó törvénybíró lehessen az igazságtalanságban, hogy igazítson valamit a megromlott világon. Megrendült a falu sok évszázados hagyománybiztonsága is, ahogy erről az időszakról vallotta, s a történelmi bolydulás néhány évre őt is Amerikába sodorta, jelképezve mintegy a szegénység kivándorlási kényszerét. De ott meggyőződés, hogy „más nemzet fia sem kiválóbb”, mint a magyar, hazajött – megintcsak mint a nagy (erdélyi) hazatérők Apáczaitól, Misztótfalusitól Benedek Elekig –, s úgy kapcsolódott be újra a szerveződő, az áldatlan kisebbségi sorssal birkózó erdélyi magyar irodalmi életbe, hogy hamarosan annak vezéralakjává nőtte ki magát. A Kós Károly, Nyirő József, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Makkai Sándor, Dsida Jenő és a többiek képviselte magaslatokra jutva írta mesés és balladás, anekdotikus és legendás, játékos és mitikus, derűs és bájos, tréfás és tragikus novelláit, regényeit, majd szimbolikus-szürreális drámaműveit, s a transzszilvánizmust, az erdélyi gondolatot, a népi és nemzeti eszmekört összeépítő esszéit, naplóit, tanulmányait. Feledhetetlen hősök seregét teremtette a „szűzmáriás királyfitól” Jégtörő Mátyásig, Szép Domokos Annától az „énekes madár”-szerelmesekig meg a furfangos székely legénykéig, az „odüsszeuszi” vagy „robinsoni” leleményességű Ábelig, aki kalandosan bejárva a rengeteget, az országot és Amerikát, a legmélyebb bölcsességgel tér vissza és fejt meg győzedelmesen az élet értelmét, hogy „mi célra vagyunk a világon”: „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”. Valóságot és képzeletet, földet és mennyet szívárványosan összeszikkasztató költői, „tündéri”, mágikus („mágikus realista”) elbeszélőművészet ez, ősiséget és modernséget, mély- és magaskultúrát a bartóki modell szerint átfogó, szintetizáló minőségben. De Tamásinak bőven volt is miből merítenie: a székely hitvilág és népművészet, a tárgyi, szellemi és nyelvi népkultúra a székelykapuktól a varázslatos zenén, táncon át a képes beszéd szökkenő elmésségéig, a híres székely humor, a szabadságszeretet virtusa, a kozmikus látásmód – mind „tisza forrást”, páratlanul gazdag tápláló erőforrást szolgáltatott. Amikor Németh László – aki nemzedéktársai közül Tamásiról írta a legtöbbet, s őt „világirodalmi költőnek”, „székely Homérosznak” nevezte – ellátogatott hozzá Farkaslakára, meglepődve fedezte fel: „amit a költészet színének hittem, élet volt, amit góbéságban agyafúrt túlzásnak: közbeszéd”.

A népiség Tamási számára: világszemlélet, szilárd értéktudat, eligazító őshagyományon alapuló egyetemes világkép; s az eluralkodó materializmus ellenében szerinte ez a természetes világnézet képes helyreállítani a lélek épségét. Mert beteggé nyomorodik, ha megbomlik benne az egyensúly ember, föld és Isten között. A gátlástalanságában embertelen szabadverseny kiúzi az Istent és a természetet a lélekből, s nyomában csupán az önző

tömegemberek és akarnokok háborúskodása, amoralitása tenyészik. A népiség ezzel szemben határozott, programos társadalom- és nemzetpolitikai célkitűzés is: a nemzetfenntartó parasztság, az alullévők felemelése, a népi erők középpontba helyezése, rájuk épített társadalmi berendezkedés, szociális igazságtétel, a néphez hű középosztály, értelmiség és vezető réteg kiválasztódása, nyelvi és kulturális nemzetegység, önálló, független ország, nemes és emelkedett keresztényi értékrend. Egyetemes magyar szellem, melynek sokszínűségéhez, összetettségéhez értékgazdagító táji-regionális színezettel járul hozzá egy-egy része, így a székely és az erdélyi lélek is. Az ilyen nemzet pedig lelkében szétszakíthatatlan, önazonosságában széttörhetetlen; „a magyarság a lényeg, az állam és a hatalom csak eszköz” – hangzanak a magyar megmaradás, a sorsigazság és a sorsvállalás üzenetének örökérvényű hitvalló igéi.

Mindezt Tamási Áron a közélet színterein is folyamatosan és aktívan képviselte. Az erdélyi és a népi írók legjobbjainak körében, velük szoros baráti és eszmetársi kötelékben, a magyar élet reneszánszáért küzdő reformmozgalmak élén hallatta szavát. A Tizenegyek néven fellépő ifjú nemzedék vezéregyéniségeként alapította azután ő is a húszas években az erdélyi szellemi csoportokat tömörítő Erdélyi Helikon marosvécsi írói munkaközösségét, hirdette a „vallani és vállalni” jelszóval zajló vita felelősségre, életerőre buzdító téziseit, parancsait, bátorította a „cselekvő erdélyi ifjúságot” (az Erdélyi Fiatalokat, a Hitel folyóirat „új magyarjait” és másokat), s ott elnökölt Marosvásárhelyen, a nevezetes 1937-es őszi Vásárhelyi Találkozón (a '43-as szárszói konferencia hamarabbi, erdélyi párján), amely a kisebbségi magyarság összefogását sürgette, s „hitvalló” nyilatkozatokba, határozatokba foglalta például a nemzeti önvédelemnek és kisebbségvédelemnek az írástudókra, a sajtóra róható kötelezettségeit is. S ott tevékenykedett a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fiatalok, Bajcsy-Zsilinszkyék, az Új Szellemi Front, a Márciusi Front, a Nemzeti Parasztpárt, a *Válasz*, a *Kelet Népe* és más fórumok, orgánumok vonzás- és mozgásterében vagy munkatársi körében is a magyar sorskérdések, a magyar jövő, illetve a Duna menti népek közötti népi demokratikus együttműködés jegyében – Móricz, Németh, Illyés, Féja, Szabó Lőrinc, Sinka és mind a többiek társaságában. Rá jellemző éles szemmel és humoroskedélyes szeretettel így festi le őket *Vadrózsa ága* című önéletrajzi visszaemlékezésében: „Aznap este a Németh László prédikátori mondatai kísérték az ágyba, s az Illés Endre virágtermő vonalai mellett aludtam el. Az értelem és a kedély számára egyaránt jó biztatás volt ahhoz, hogy másnap uzsonna tájban elmenjek a Centrál kávéházba, ahol bozótba gyűlve szoktak uzsonnázni a kortárs írók. Elmenvén tehát a Centrálba, ott találtam Kodolányi Jánost, kinek a tehetsége szikrázott, és az esze mindenkit megborotvált. S ott találtam Féja Gézát is, a Dózsa tisztelendő alvezérét. És ott ült a bozót közepén Illyés Gyula, a besenyő ivadék, akinek hiúzszele mindig és mindenütt azt figyelte, hogy miképpen lehetne megtartani ezt az országot, melyet Árpád hiúzszemekkel szerzett nekünk. Illyés mellett Szabó Lőrinc, a műveltsége köpenye alól bírálgatott mindenkit. Ott zajgott Szabó Pál, mint egy bihari úrverő hajdú, s Veres Péter, a hortobágyi gyalogcsikós Jehova. Ott mozgolódott egy széken, mint egy csattogó lobogó, Erdélyi József; ott feszült mozdulatlanul Kovács Imre, a néma forradalom kovácsa; Erdei Ferenc, mint egy tűzok a futóhomokban; és Szabó Zoltán, a cifra nyomorúság irtója; valamint Sárközi György, a hadrend halk vezére.”

Tamási Áron nemcsak szoros értelemben vett szépprózai, fikcionális műveiben, de esszéiben, vallomásaiban, beszélgetéseiben is sajátos, önálló stílust teremtett. Az egyszerűségükben is megvilágító erejű, tiszta, pontos, lényegbevágó magyarázatok vagy kifejtések szinte érzékeny kerekdeddél, gömbölydeddél csiszolódnak; a rövid, tömör és velős megjegyzések, megállapítások mintha rendre aforisztikus bölcsességekké, érzékletes szofizmákká, életes logizmákká sűrűsödnek, kristályosodnak. Ritmusosan zárt szerkezetű – olykor lenyűgöző mértéket és fegyelmet tartó, elragadó (mert nem hivalkodó vagy erőltetett) szépérzéssel megkonstruált –

mondatformákba, higgadnan és logikusan építkező értelmi rendszerbe tagolódnak a felismertető, ráébresztő, elgondolkodtató kijelentések, az ötletes, reveláló, aforisztikus telitalálatok. Csillogó, kedélyesen villódzó szemléletesség tart egyensúlyt komoly, megfontolt, tézisszerű megfogalmazásokkal, súlyos sorskérdéseket feszegető állításokkal, egyszerre rendszerező és problémátárgyaló explikációkkal; az általánosságra és lényegiségre törő igazságok tételes kimondása élet-és valószínű tartalmasságából sem veszít. A tárgyyszerű, fogalmi keretekbe foglalt kijelentések racionális hatása csak növekszik az előadás, a beszédmód összetett érzelmi és esztétikai szuggesztivitásától; az író bölcselő ösztönös és tudatos nyelvi, stílári kifejezőskultúrájának utánozhatatlan belső értékdimenzióitól. A veretes igazság és az igéző szépség együttes varázsától. Példa erre, amikor a fiatal erdélyi értelmiségi mozgalmak jelentőségét taglalja a harmincas évek derekán. A *Cselekvő erdélyi ifjúság* című 1936-os tanulmánya – amelyről utóbb azt tartotta, hogy „ennek az írásnak némi szellemtörténeti és nemzetpolitikai jelentősége is van: ugyanis fölébresztette és érlelte az ifjúság cselekvő vágyát, melyből másfél esztendő múlva a Vásárhelyi Találkozó született” – valóban távlatos és részletes láttelepet ad az egymást követő generációk törekvéseiről és eredményeiről. Szemléletirányzatok, világnézeti és ízlésformák közötti összekötő szerepet vállalva („mint a jó anya” – ahogy maga nevezi ezt a küldetést) mindegyre az összefogást, a közös célokért és eszményekért vállalt felelősséget és szolidaritást szorgalmazza. Meglátja a máig aktuális lényegét a népvalóság kutatásában vagy a nemzeti bölcsélet teoretikus szükségességében éppúgy, mint a tiszta erkölcsi nemzetépítés legkülönbözőbb kísérleteiben is. Az éppen akkoriban induló *Hitel* szemle-folyóirat elméleti, ideológiai, nemzetpolitikai eszméivel (Széchenyi-, Székfű-követő önkritikus magatartásával, Makkai Sándor fémjelezete önvizsgálati, „magunk revíziója”-szerű gondolkodásmódjával) is rokonszenvezve (de bíráló véleményét a némelykori túlságos tudományoskodásról sem véka alá rejtve) szögezi le: „Figyelmesen és a részt vevő lelkiismeret lehető tárgyilagosságával mérlegre tettem a hangot, a nevet, a látásmódot és a célkitűzéseket: s bizonyára nem fogok csalódnani abban a véleményemben, hogy ennek a mostani Hitelnek a megjelenése a legfigyelemreméltóbb eredmény, amit a cselekvő erdélyi ifjúság az utóbbi években elért. (...) A csapat, ahogy így első jelentkezésre összeállt, szegény viszonyaink között is biztatónak mondható. Főképpen azt a törekvésüket találok szerencsésnek, hogy az erdélyi magyar szellem fiatalabb képviselőit lehetőleg tömörítsék (...) nem tudom eléggé kiemelni annak a fontosságát, hogy a lap tartalmánál is nagyobb jelentőségű a legszélesebb összefogás és a szellemi terület teljes felölelése. Ha a *Hitel* mostani gárdája hallgat az erdélyi magyar élet parancsaira, ha a feladatok égbe kiáltását két fülén keresztül eresztí az agyába, meg is fogja ezt cselekedni.” Mert – vonja le Tamási a végső következtetést minden áramlatra érvényesen – „közös a törhetetlen és céltudatos törekvés is, hogy az erdélyi magyar nép megmentésére kell sietni, és ezt a tömeget minél előbb gazdasági és szellemi életünk tengelyévé kell tenni. Mindenkinek a felelőssége rajta, hogy miképpen cselekszik.”

Ahogy az *Ábel*-trilógia, a *Jégtörő Mátyás*, a *Szülőföldem*, a novellák (s a színművek, az esszék) látványosan is kiteljesítették, a zenitre emelték Tamási pályáját a harmincas évek folyamán: mind ennek a programos szellemi-művészi értékteremtésnek, magatartásnak, elhivatottságnak a tanúbizonyosságai. A közösségi küldetéstudat; az organikus népi (természeti-kozmikus) világszemléletben gyökerező létbölcséleti harmóniaeszmény; az erdélyi és a Duna menti, Duna-völgyi népek konföderatív együvé tartozásának, egymás-tiszteletének nemes ügye; a demokratikus szociális berendezkedés igazságossága; a magyarság erkölcsi, lelki-szellemi alapon nyugvó nemzeti kohéziója és emberiség-távlatú hivatása; regionalitás és egyetemesség szerves összefüggésrendje (az irodalomban is); – ezek a horizontok válnak az ő életművén keresztül az egész transzszilván kultúra mértékadó jellegzetességeivé.

A mindig a saját erejére utalt székelység – mintegy kárpótlásul mostoha sorsára – a szellem területén alakította ki életformáját, aminek lényege „a mese, a dal, a ballada, a muzsika, a művészet, de még inkább: az íratlan szellemesség, mely szájról szájra, vérből vérbe szálló őshagyomány Székelyföldön” – vallja az író, s hogy az a jellegzetesség, amelyet ez az eredeti székely humor képvisel, a magyar irodalomnak is új színezete, sőt „legnagyobb kincse” lehet. „A nép élete gazdag és széles, Isten és a csillagok éppen úgy élnek benne, mint a valóságos lények. A népi író éppen ezért csak egyetemes arcú műveket bír alkotni”; „itt egy új világrépről van szó. Ennek szerves elemei: az ember, a föld, melyen az ember él, és az Isten. E három tényezőnek kell benne lennie a népi irodalmi mű által alkotott új világrépben” – definiálja ilyenféleképpen (is) a népiséget, amely tehát a világteljességre irányuló látásmódot, látókört jelent, s amelyben így eredendő szétszakíthatatlansággal (bármiféle mesterségeség nélkül) egységesül magyarság, keleti eredetűség, európaiság és univerzális emberség. (A nép „általánosan emberi, humanisztikus” jellemrajzi, alkati adottságainak voltaképpen aboriginális ontológiai, „teremtésrendi” státusa van: „Ennek magyarázata természetes: a nép úgy élt és úgy él – abban az ősi kapcsolatban a természettel és általában a világgal –, ahogy az Isten állítólag sok körültekintéssel teremtette az embert.”) A népi gondolat igazi elkötelezettjei így sohasem zárkóznak be valami pusztá egzotikumba, hanem épp ellenkezőleg, tradíció és modernség, realitás és látomás, ténylegesség és lehetőség összhangjával a személyiség és a közösség legtágabb érvényű antropológiai, spirituális, morális dimenzióit képesek megszólaltatni. Valóság és képzelet egészé szervesülő szférái a „legősibb költői lélek” számára üzennek, s az érzéki és érzékfölötti, kézzelfogható és rituális, szent és profán létsíkok átfogó-harmonikus szemlélete olyan „adomány”, melyet a „leghívebben a nép őrzött meg”. Ősiség, népiség, egész-elvű, teljességigényű emberi minőség: egymásból következő törvényszerűségek. Tamási nézetei tökéletes szinkronban vannak a modern etnológia, pszichológia, historiológia, Jung, Frye, Eliade, vagy Németh László, Hamvas Béla legdöntőbb – a mitikus-archaikus örökség, az immanencia–transzcendencia-viszony metafizikai lényegproblémáira vonatkozó – kultúrfilozófiai, kultúrantropológiai, szellemtörténeti megállapításaival. S ebből a felfogásmódból meríti ars poeticájának legfőbb eszményeit: művészi színvonal és nemes tartalom, gondolat és művészi forma egymást feltételező kölcsönösségének ideálképzeteit. Mert eszmeiség és poétikus kifejezésforma „egységes eredetű a népiségben, mely rendet akar teremteni az emberi lélek egész területén”. A szabadverseny korszak „az anyagi javak mohó megszerzésében és az anyagi hatalom féktelen vágyában mellőzte az igazság és az erkölcs szabályait”, s ezt az elviselhetetlen állapotot kell megváltoztatni az „erkölcsös emberek” és az „öntudatos nemzetek” erejének segítségével. „Érzést akar újból a szív, gondolatot az elme és eszmét a lélek” – s ebből a vágyból sarjadt ki a népiség új irányzata, mely egyszerre világrép, ethosz, társadalom- és nemzetpolitikai célkitűzés, az ősvallási és a keresztény erkölcsi szempontokat a modern szociális és nemzeti igazságtétel eszközeivel társító szellemi és gyakorlati meggyőződés. „Mily tévedés volt a matériában látni az élet értelmét és olyan társadalomban élni, mely a teremtett világtól elszakadva nyüzsög s amelyben az Isten sem érzi magát otthon” – fájjalja Tamási, paradox szerencsének tartva a nép bizonyos hátrahagyottságát és elkülönültségét, mert így most van miből – ebből az értékőrző, a szellemi egészséget tartósító birodalomból (mondhatjuk: reservoir-ból; a „nemzeti közösségek minden lényeges alkotó elemét” magukban foglaló, egyszersmind egyetemesen eligazító jellemvonásokat, tulajdonságokat hordozó értékészletből; „az emberies erkölcsi erőknél és megtartó nemzeti érzésnek a legmegbízhatóbb kútforrásá”-ból) – újraépítkezni; Istennel, természettel, emberi közösséggel újjárendezett lélekviszonyok között. Mert a kivezető út a lelkeségben, a kultúrában rejlik; abban, „ami bennünk Istenre emlékeztet”. (Ilyen magasrendűséget revelál már az organikus-természeti életforma földközelsége is: „egy faluról származott ember, aki nem vesztette el a földdel való szerves

kapcsolat érzését, sohasem lehet annyira lelke aljáig romlott, mint az ellentétes embertípus”. Az eltávolodással, a gyökértelenséggel szemben aki „hú marad a földhöz, az megmarad” – fogalmazza *Föld és lélek* című alapművében Carl Gustav Jung is.) Az újrafelfedezetten létbölcseleti fundamentumokból táplálkozó (lelkületi, etikai, esztétikai) népiség így azután pedig bizonyosan megalapozhatja a nemzeti újjászületést és újjáéledést, mert az emberi kultúra legtermészetesebb és legtermékenyebb kerete az etnikai-nyelvi kollektivitás, identitás- és hagyományközösség: a nemzet. Az emberlét alapja, a kultúra közösséget feltételez, a nemzet kultúrát és viszont – sorakoznak az efféle (s egyébként a leghitelesebb mai, modern identitásfilozófiák alaptéziseivel, a szimbolikus értelemvilágként működő kultúrközösségek létmódját vizsgáló elméleti kultúratudományok axiómáival egybecsengő) felismerések. „Az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet. Az emberiség eszme csupán, mely él és mindig élni fog az emberi lélekben, de ezt az eszmét igazán szolgálni csak az tudja, aki maradandó formában fejezi ki nemzetének építő erőit” – hangzik a kristályossá tömörített vezérelv a bárminemű és minden nációra érvényes sajátos nemzeti minőség egyetemes értékrangjáról, s az egyetemes emberiségkultúrához éppen sajátosságában való autentikus hozzájárulásáról. „Nemzeti eszme tehát a népiség? Igen, mert derűs és egészséges magyart akar; ilyen magyarokból igazságos társadalmat; és a társadalom fölé nemzetet, melyet minden magyar a magáénak érezhet, mint a csillagos eget.”

Népiség és magyarság, szociális és nemzeti érdekek hiteles egyeztetési kísérlete: ez a nehéz konkrét történelmi szerep várt Tamásira is, mint általában a népi írói mozgalomra és a nemzeti felelősséget érző írástudókra, értelmiségiekre, illetve a kicsinyes, kizárólagos osztályszempontokon felülemelkedő társadalmi rétegekre, csoportokra. A nevezetes 1937-es Vásárhelyi Találkozó szervezőjeként és elnökeként is váltig azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti megmaradás záloga a különféle világnézeti, osztály-, párt- vagy felekezeti részérdekeket („osztályharcmentesen”) összehangoló cselekvési program kialakítása; mert „erkölcsi törvény együvé tartozni azoknak, akik egyazon nyelvet beszélnek és egyazon nép gyermekei”. A radikális reform társadalomképe és politikai stratégiája (hogy a jövő magyar élet középpontjába a népi erőket kell helyezni, ami elsősorban „demokratikus földreformot, általános és titkos választójogot, a népet szolgáló és belőle eredő művelődési politikát és a népi tömegeket igazán képviselő kormányzati berendezkedést jelent”), a társadalomátalakítás perspektívája nem hatálytalaníthatja az összefogás, az összetartozás igényét, a nemzeti egység vágyát és szükségletét – az együttes önvédelemmel (ha más „világnézeti különbség nélkül egyaránt részt vesz a mi népünk sanyargatásában, akkor nekünk is egyetemlegesen s világnézeti különbség nélkül kell védekeznünk”) és az összeegyeztetett érdekérvényesítéssel biztosítva a veszélyeztetett erdélyi magyarság fennmaradását is. („Nincs más gondolatunk, mint az erdélyi magyarság egységének és öntudatának ápolása”; az „összekötő kapcsok” pedig „leginkább a nemzetiségi érdekek és a kultúra síkján” található meg.) Az igazi író, aki mindig előbb jár, mint a politika (mert általában érzékenyebben reagál mindenre, ami az embert érinti), saját népközösségének ügyét is a legtágasabb perspektívából szemléli és ítéli meg. Ezért tekinti a társadalom rétegződő vertikumát is szerves képződménynek (amelyben – metaforikusan kifejezve – a föld a magyar /Erdélyben az erdélyi/ föld, a gyökér a történelem, a törzs a magyar nép, az ágazat a törzs fölött örökdő, tanult értelmiség, s a rügy az ifjúság), ezért érez, kötelességszerűen, folytonos és elháríthatatlan felelősséget egész nemzete sorsáért (hiszen „lelkiismerete és nemzete előtt nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött népével cselekednek”). S ezért értékelheti nagyra Németh László bátor és kritikus – bár szerinte is talán túlságosan komor-pesszimista, olykor „halálszagú” – sorsprobléma-vizsgáló erdélyi útirajzát, mert

benne a lét–nemlét végső dilemmái, kétségei feszülnek, az erdélyi magyar néptöredék életeselejeinek és életkilátásainak a kérdésessége vetődik fel; Németh László „az erdélyi kérdést is olyan szigorúsággal kezeli, amilyennel az életnek és a halálnak a kérdéseit szokták” – szögezi le, ő maga rendíthetetlenül bízva népének életképességében, tehát tagadva a pusztulás végzetszerűségét. (Az útinapló fogadtatásának válogatott korabeli és utókori dokumentumanyagát ld.: Németh László: *Magyarok Romániában – Az útirajz és a vita*, szerk. Nagy Pál, Marosvásárhely, Mentor, 2001.)

Tamási Áron számára feltétlen kiindulópont a Németh László szerint is a „világvégre” rekesztett székelység; a „szegény gazdálkodók”, de őseik nyomán „afféle küszködő szabad emberek” közössége. A Székelyföld a modern népiség forrása, mert „ennek a népnek érzékeny idegrendszere, gazdag kedélyállapota és látásmódja a legigényesebb szellemet hordozza az egész magyar nyelvterületen” – hirdeti, s hogy a népiségben és hagyományban önmagából merítő („formájában klasszikus ízű, tartalmában hagyományörző, minőségében igényes”) Erdély viszonylagos önállósága mégsem az elkülönüléshez vezet. A székelység olyan sajátos színezete a magyarságnak, mint a palóc vagy bármely más belső népcsoport („székelyek ők, vagyis végvári magyarok”); a magyarság természetszerű táji, nép- és földrajzi tagolódása, összetettsége minőségi sokszínűséget és értékgazdagságot jelent. „Természetes, hogy egy nemzet szelleme a maga életén belül is színes: népcsoportok, táj és mindennapi egymásrataltság szerint”; „erdélyi lélek nincs”, „csak egyetemes magyar lélek”, tájak szerinti színeződések, s „a magyar léleknek erdélyi elszíneződése”, jellegzetes meggondoltsággal, hagyománytisztelettel, emberiséggel, közösségi öntudattal és beidegződésekkel dúsan („a hegyek között élő emberek mindig éberebbek”); az erdélyi irodalom is magyar irodalom, „amelyben elvegyülnek az erdélyi színek”, de „minden eszközzel támogatni kellene, hogy ezek a színek igenis megmaradjanak”. S a horizontális változatosság, a (szürkesség-ellenes) mozaikos jelleg („egy képbe összefoglalni, elrendezni különböző színeket, hogy harmonikus hatást keltsen”) törvényszerűen azt az egységet erősíti, amelyet képtelenség mesterségesen darabokra szakítani, erőszakos határokkal szétszabdalni: az egységes és átfogó nemzeti önazonosságot. „Vallom és hirdetem és mindig hirdetni fogom” – nyomatékosítja Tamási Áron –, hogy „az országhatárok felett van egy lelki és szellemi egység, egy erkölcsi közösség, amely a világon szétszórtan élő magyarokat egybekapcsolja és lelki impériumban egyesíti”. A visszagyökereztetett és a nemzeti élet egyetemében szétterjesztett (minden osztályt, réteget átható és egymásba ölelő) népiség a szülőföldi és nemzeti identitástudat legautentikusabb forrása, az otthonosság és bensőségérzet valódi fenntartója; „egy helyen meg kell állni, meg kell kapaszkodni és nem lehet lelki gondoskodással beborítani az egész világot. Egy helyen kell lemenni a mélységbe, s innen a magasságba” – összegezi ezt Tamási egyszerre fogalmi és metaforikus tisztasággal, eszmei világossággal és sugallatos-érékletes képiességgel. Pontosan egybehangzóan a Németh László-féle egyik axiómával: „mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember”.

Mivel Tamási szerint kisebbségi sorban, „idegen uralom alatt élni az ember meggyalázásának egyik neme”, s „emberi művelődés és az ősök ezeréves véráldozata árán örök magyar föld Erdély”, ezért 1940-ben lelkes örömmel fogadta Észak-Erdély visszacsatolását Magyarországhoz; „az igazságot is meg lehet szokni” – nyilatkozta a „hazatérés” napjaiban (miközben fájlalta a „teljes ünnep” elmaradását, a Bethlen Gábor-i egységes Erdély „kettőbe vágását”). „Gond és reménység” közepette – az erdélyi sajátosságokat az összmagyarságon belül is féltve óvni és őrizni kívánva az új (és minden) körülmények között – várta aztán a háború végét, feladatul tűzve ki „az egységes és igazságos nemzeti társadalom” megteremtését – amikor „a békés nemzeti építésben is egy szív, egy lélekké válik a magyarság” –, mert magunkra utaltságunkban „egyedül rajtunk fog múlni további sorsunk”. A két fő feladat, hogy „a Magyar Szent Korona

országát helyreállítsuk és minden ellenséggel szemben megvédjük”, s hogy „ebben a helyreállított magyar hazában, majd a háború után, igazságos rendet teremtsünk”. Ehelyett azonban totális vereség, idegen (szovjet) megszállás, újabb trianonista országcsönkítés, gyarmati kiszolgáltatottság, nemzetgyilkos kommunista diktatúra következett. Tamásinak ’44-ben Erdélyből menekülnie kellett, Budapesten telepedett le, s a mégis bizakodó kezdeti rövid koalíciós időben még tiszteletbeli országgyűlési tag is lett, sőt – parasztpárti javaslatra – esetleges minisztersége is szóba került. ’48-49-től azután csaknem fél évtizedre elnémították, kiszorították az irodalmi életből, s itt is – mint Romániában, ahol könyvei szintén nem jelenhettek meg (ott évtizedekig, a hatvanas évek végéig) – a „nacionalizmus” és a „miszticizmus” vádjával bélyegezték meg és taszították tényleges nyomorba, szegénységbe; szülőhazájába sem utazhatott egy bő évtizedig.

1956 reményteli pillanataiban azonban újra a közügyek élére állt. Veres Péter elnöksége mellett az Írószövetség társelnöke lett, képviselte az írókat a szervezetek sokaságát összefogó Magyar Értelmiségiek Forradalmi Tanácsában, s szervezkedett az újraalakuló Parasztpárt ügyeiben is. Október 26-án a rádióban felolvasta *Magyar Fohász* című írását, amely a hagyományainkat „elferdítő”, a természetünket „gúzsba kötő”, hamis és igaztalan korszak után a magunk emberi és nemzeti formái szerinti élet igényét hangoztatja, „a társadalmi demokrácia és a nemzeti függetlenség” követelményét: „Ezt a formát, kormányzás dolgában, egy nemzeti kormány tudná a nép akaratával megtölteni; a művelődés szellemével pedig a magyar léleknek azok a mesterei, akik az elmúlt évtized alatt is a nép hűségében éltek.” „Az idők gyógyító lázában él a magyar”, s méltó életünkért „a történelemhez fohászkozunk” – fogalmazódik e kiáltványban, amely november 2-án, az Irodalmi Újságnak („A Magyar Írók Lapja”-nak) abban a korszakos jelentőségű forradalmi számában jelent meg, amelyben többek között Németh László esszéje, az *Emelkedő nemzet*, Illyés Gyula poémája, az *Egy mondat a zsarnokságról* vagy Tamási Lajos költeménye, a *Piros a vér a pesti utcán* is. Az ugyancsak november 2-án (Féja Géza főszerkesztő megjelölésével) napvilágot látott Új Magyarországon – „A Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) Napilapja”-ban – pedig (Németh László, Sinka István, Veres Péter, Püski Sándor, Farkas Ferenc, Kovács Béla és mások megnyilatkozásai mellett), *Tiszta beszéd* című deklarációjában, szintén leszögezi Tamási, hogy „a nemzeti forradalom történelmi igazsága” és az egységes nép, a nemzet egysége mellett kötelezte el magát.

A szabadságharc vérbe fojtása, a szovjet invázió aztán természetesen őt is mélységesen megdöbbsentette. November 4-én reggel a rádióban hallotta – Háy Gyula hangján – az írók segélykiáltását: „Itt a Magyar Írók Szövetsége. A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiájához, tudományos egyesületéhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. (...) Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, munkásokon, paraszton, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!” Naplójában kétségbeesetten és megrendítő közelképekben örökíti meg a szörnyű időket, ahogyan az oroszok „mindent megszállnak” és eltipornak, és mindenütt szívszorító a látvány: férfiak, fiatalok, nyolc-tizenkét éves gyermekek holtteste az utcákon, síró özvegyek, árvák, egy halott diákot nemzeti zászlóval, virággal borítanak be, véres sapkáját körülhordozzák a városban; egy „anya gyermekét vezette, másikat az ölében. Férje meghalt a szabadságharc alatt. Észbontóan kiabált, hogy elvesztette férjét, öljék meg hát őket is. A tankok elé állt, elgázolták.” (S egy csúfondáros jelenet: „Mondják, hogy a Keleti pályaudvarnál egy táblát kötöttek a kutya nyakába. A táblán: ’Nekünk sem kell a kormány.’ A rendőrök /karhatalmiak/ üldözték a táblák miatt a kutyákat.”) Közben társaival együtt egyfolytában gyűlésezik, tanácskozik, határozatokat hoz, tankoktól körülvéve is szervezi az írók, értelmiségiek, nemzeti politikusok ellenálló utóvédharcát, írói küldöttség tagjaként részt vesz az indiai nagykövettel folytatott tárgyaláson, bízva annak közvetítő

szerepében, egy szintén közvetítő szerepű (mert vitathatatlan erkölcsi személyiségekből álló, morálisan mértékadó) Nemzeti Főtanács felállítását tervezgetik, próbálják letartóztatott társaik szabadon bocsátását elérni, és így tovább. December 2-án megfogalmazza a *Gond és Hitvallás* szövegét, amely hitet tesz a legázolt forradalom összes szentnek tartott eszménye mellett, s ezt az Írószövetség elnöksége és 28-án a zsúfolt taggyűlés is közakarattal, lényegében közfelkiáltással a saját hivatalos elvi proklamációjává, kollektív vallomásává emeli. Szétküldik a sajtónak is, de a bosszúszomjas megtorlások légkörében már nem kerülhet nyilvánosságra; évtizedekig csak kéziratban másolva terjed. Tamási mindvégig hű marad ennek szellemiségéhez, történelmi távlatú erkölcsi és eszmei álláspontként védi és vállalja akkor is, amikor 1957 folyamán többszöri beidézésrel vallatják és felelősségre vonják ez ügyben is a rendőrségen, a hírhedt Gyorskocsi utcában – és ellenállást szító, „káros nacionalista és szovjetellenes” tartalmúnak ítélik az örökérvényű állásfoglalásról tanúskodó nyilatkozatot. „Egy ezredév alatt sok zivatar verte nemzetünket, de a zivatarok borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Az egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört fényével a homályon, a másik pedig virrasztó költőink fáklyafénye, mely a magyarság számára ma is tanítás” – kezdődik az állásfoglalás, majd azt ecseteli, hogy hogyan állunk itt „az októberi szabadságharc véres halmán, melyet egy nép reménye ostromolt”, egy népé, amely idegen és zsarnoki kényszer alatt szenvedett, történelmi sebei kiújulván, s a nemzeti függetlensége elveszvé; s igaztalan sorsában hogyan vágyódott, áhítozott gyógyulni és nemzetté lenni. „A nemzeti függetlenség és a társadalmi rend demokratikus felépítése”: ez a magyarság egészséges vágya – szól a Petőfiék forradalmára is utaló összegzés, majd végül így a fogadalom, a közös credo: „Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben hitvallásunk alapján gondozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölcs legyen a munkánk talpköve, műveinkben pedig találjon értelmet és formát a nép alkotóereje, az emberség és eszméivel a kor. Egyedül így leszünk méltók a nagy elődökhöz, és egyedül így válhatunk a későbbi nemzedékek érdemes őseivé.”

A többiekkel együtt Tamási is betartotta ígéretét. Példává és tanítássá lett. Igaza volt és van abban is, hogy aki „embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas”. Sütő András szavaival: „Tamási Áron minden idők legnagyobb magyar íróinak nem túl népes csoportjában foglalta el végleges helyét”; s „ha boldoggá avatná őt a római pápa, csodatételeinek igazolói, az olvasók, jelentkeznének számosan”. Mert a magyar irodalom tüneményeszerű prózaköltője, az „otthonteremtés író-szószólója”, Tamási Áron – Czine Mihály szerint is – hőseivel is azt példázza, hogy miként „kell élni minden időben, még a setétségben is sugarasan, csillagosan”. Hittel a harcban és reménnyel a bajban.